

CUMHURİYET DÖNEMİ
DENİZLİ'NİN SOSYAL TARİHİ (1923-1950)

Süleyman ALTIPARMAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Ana Bilim Dalı
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN

Afyon
Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs 2008

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ
CUMHURİYET DÖNEMİ DENİZLİ’NİN SOSYAL TARİHİ (1923-1950)

Süleyman ALTIPARMAK

Tarih Ana Bilim Dalı

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs 2008

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN

Bu çalışmada Cumhuriyet Dönemi Denizli’nin sosyal tarihi incelenmiştir. Sosyal tarih yazımında öncelikli olarak Denizli ilinin coğrafi özellikleri belirtildikten sonra, Cumhuriyet dönemine kadar olan tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Denizli’deki sosyal yaşamın ele alındığı araştırmada sosyal tarihin temel konuları olan eğitim ve basın hayatı, 1923-1950 yılları arasında yapılan beş nüfus sayımının genel özellikleri, giyim, kuşam, beslenme, dini hayata dair gelenekler, yerel edebiyat ürünleri, spor, sağlık, sosyal hizmetler, ekonomik ve ticari hayat, tarımsal faaliyetler ve hayvancılık konuları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Cumhuriyet, Sosyal, Ekonomi, Kültür, Nüfus.

ABSTRACT

The Social History of Denizli at Period of Republic (1923-1950)

Süleyman ALTIPARMAK

The Managment of History Science

Afyon Kocatepe University, The Institute of Social Science

May 2008

Advisor: Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN

In this study, social history of Denizli is studied. In writing the social history, after geographical features of Denizli has been stated the historical development of Denizli until Republic is dealt with.

The social life in Denizli after the foundation of Republic is studied and also basic subjects of social history such as education and press, general features of the five census held between 1923 and 1950, clothing, nutrition, tradition, in religious life, local literature Works, sports, health, social service, economy and trade, agricultural activities and stock breeding have been evaluated.

Key Words: Denizli, Republic, Social, Economic, Culture, Population.

TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI**İmza**

Danışman Üye : Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN

Jüri üyeleri.....: Yrd. Doç.. Dr. Fehmi AKIN

: Yrd. Doç. Dr. Şaban ORTAK.....

Tarih Anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Süleyman ALTIPARMAK'ın “**Cumhuriyet Dönemi Denizli'nin Sosyal Tarihi (1923-1950)**” başlıklı tezi, yukarıdaki jüri tarafından 08.05.2008 günü saat 14:00'de Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZGEÇMİŞ

Süleyman ALTIPARMAK

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans:1999 Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü / Denizli

Lise:1995 Endüstri Meslek Lisesi Elektrik Bölümü Acıpayam / Denizli

İş / İstihdam

2005 / 2008 Müdür Yardımcısı. Hacı Ahmet Paralı İlköğretim Okulu Merkez / DENİZLİ

2000 / 2005 Öğretmen. Gayrettepe Rotary Kulübü İlköğretim Okulu Gebze / KOCAELİ

1999 Öğretmen İzmit İmam Hatip Lisesi / Kocaeli

Kişisel Bilgiler:

Doğum Yeri ve Yılı: Denizli 15 Nisan 1978 Cinsiyet: Erkek

Yabancı Dil: İngilizce

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.	Tahrir Defterlerine Göre XVI. yy Lazıkıyye Şehri Tahmini Nüfusu.....	52
Tablo 2.	Değişik Tarihlerde Denizli Şehri Nüfusu.....	53
Tablo 3.	Denizli İli'nin Genel Nüfusu (1926).....	55
Tablo 4.	Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus (1927)	56
Tablo 5.	Yaş Grupları İtibariyle Nüfus(1927)	57
Tablo 6.	Nüfusun Medeni Hali(1927).....	58
Tablo 7.	Okur Yazarlık Yönüyle Nüfus(1927).....	59
Tablo 8.	Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus (Merkez)	60
Tablo 9.	Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus(Genel) (1927).....	61
Tablo 10.	Denizli'de Meslek Dalları ve Sayıları (Merkez) (1927).....	62
Tablo 11.	Denizli'de Meslek Dalları ve Sayıları (Genel) (1927).....	63
Tablo 12.	Ana Dile Göre Nüfus (Merkez) (1927).....	64
Tablo.13.	Ana Dile Göre Nüfus(Genel) (1927)	65
Tablo 14.	Sakatlıklara Göre Nüfus(Merkez) (1927).....	66
Tablo 15.	Sakatlıklara Göre Nüfus(Genel) (1927).....	67
Tablo 16.	Dinlere Göre Nüfus(Merkez) (1927)	68
Tablo 17.	Dinlere Göre Nüfus (Genel) (1927).....	68
Tablo 18.	Toplam Nüfus Miktarı ve Cinsiyete Göre Nüfus (1935)	70
Tablo 19.	Yaşlar İtibariyle Nüfus(1935).....	71
Tablo 20.	Medeni Hale Göre Nüfus(1935)	72
Tablo 21.	Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus(1935).....	73
Tablo 22.	Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus (1935)	74
Tablo 23.	Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus (1935).....	75
Tablo 24.	Ana Dile Göre Nüfus (1935).....	76

Tablo 25. Sakatlıklar İtibariyle Nüfus (1935).....	77
Tablo 26. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı (1927)	78
Tablo 27. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı (1935).....	78
Tablo 28. 1927-1940 Arası Genel Nüfus Sayım Sonuçları	80
Tablo 29. 1940 Yılı Denizli Merkez Nüfusu.....	80
Tablo 30. Denizli Genel Nüfusu (1940)	81
Tablo 31. Cinsiyet İtibariyle Nüfus Miktarı.....	81
Tablo 32. Şehir ve Köy Nüfusu ile Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu (1945).....	82
Tablo 33. Şehir ve Köy Nüfusu Oran İtibariyle (1945).....	83
Tablo 34. Genel Nüfus Sayısı (1945)	84
Tablo 35. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus Sayımı (1945).....	84
Tablo 36. Medeni Hale Göre Nüfus (Erkekler) (1945).....	85
Tablo 37. Medeni Hale Göre Nüfus (Kadınlar) (1945).....	85
Tablo 38. Okur Yazarlık Durumu (Merkez) (1945)	86
Tablo 39. Okur Yazarlık Durumu (Genel) (1945)	87
Tablo 40. Yabancı Ülkelerde Doğan Nüfus Sayısı (1945)	88
Tablo 41. Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı (Erkek) (1945)	89
Tablo 42. Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı(Kadın) (1945).....	90
Tablo 43. Nüfusunun Ana Dil ve Dinler İtibariyle Sayımı (Erkekler) (1945).....	91
Tablo 44. Nüfusunun Ana Dil ve Dinler İtibariyle Sayımı (Kadınlar) (1945).....	92
Tablo 45. Sakatlıklara Göre Nüfus(Erkek) (1945).....	93
Tablo 46. Sakatlıklara Göre Nüfus(Kadın) (1945).....	94
Tablo 47. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyetler İtibariyle Nüfus (1950).....	95
Tablo 48. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus (1950)	96
Tablo 49. Medeni Hale Göre Nüfus (1950).....	97

Tablo 50. Okuma Yazma Durumuna Göre Nüfus (1950).....	98
Tablo 51. Doğum Yerleri İtibariyle Göre Nüfus (1950).....	98
Tablo 52. Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus (1950).....	99
Tablo 53. Ana Diller İtibariyle Nüfus (1950).....	100
Tablo 54. Mahalli Diller İtibariyle Nüfus (1950).....	101
Tablo 55. Denizli Hayvan Sayımı (1933).....	150

KISALTMALAR TABLOSU

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bk.	: Bakanız
C.	: Cilt
Çev	: Çeviren
Drl.	: Derleyen
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.B.M.M.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	:Türkiye Cumhuriyeti
T.C.B.İ.U.M.	: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü
T.C.D.İ.E.	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü
T.C.D.V.	:Türkiye Cumhuriyeti Denizli Valiliği
vb.	: Ve Benzeri

İÇİNDEKİLER	Sayfa
YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iv
ÖZGEÇMİŞ	v
TABLolar LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR TABLOSU	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ'NİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ DURUMU

I. DENİZLİ'NİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	3
A) COĞRAFİ KONUMU	3
B) JEOPOLİTİK YAPISI.....	3
C) FİZİKİ YAPISI.....	4
D) İKLİM ÖZELLİKLERİ	5
II. DENİZLİ'NİN TARİHİ DURUMU.....	6
A) Milli Mücadele Dönemi'ne Kadar Denizli.....	6
1. Denizli İsminin Kaynağı.....	6
2. Türklerin Fethine Kadar Denizli	10
3. Selçuklular Zamanında Denizli.....	14
4. Osmanlı Beyliği Zamanında Denizli.....	17
B) MİLLİ MÜCADELE YILLARI VE SONRASI DENİZLİ	19
1 Milli Mücadele Yıllarında Denizli.....	19
2. Atatürk'ün Denizli'yi Ziyaretleri	25

3. İnönü Dönemi'nde Denizli	29
-----------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. DENİZLİ'NİN EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATI.....	36
A) DENİZLİ'DE EĞİTİM HAYATI	36
1.Eğitim.....	37
2. Denizli'de Eğitim Kurumları.....	40
3. Halk Evleri	43
4. Kütüphaneler	46
5. Denizli'de Basın Hayatı	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ'DE NÜFUS SAYIMLARI VE SONUÇLARI

I. OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİ DENİZLİ'NİN NÜFUS YAPISI.....	50
II.CUMHURİYET DÖNEMİ GENEL NÜFUS SAYIMLARI.....	56
A) 1927 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI.....	56
1. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus.....	56
2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus	57
3.Medeni Hale Göre Nüfus	58
4.Okur Yazarlık Durumuna Göre Nüfus	59
5.Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus	60
6.Ekonomik Faaliyet Daları İtibariyle Nüfus	61
7.Ana Dile Göre Nüfus.....	64
8.Sakatlıklara Göre Nüfus.....	65
9. Dinlere Göre Nüfus	67
B) 1935 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI.....	69

1.Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyete Göre Nüfus	69
2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus	70
3. Medeni Hale Göre Nüfus	71
4.Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus	72
5.Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus	73
6.Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus	75
7.Ana Dile Göre Nüfus.....	76
8. Sakatlıklar İtibariyle Nüfus	77
9. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı	78
C) 1940 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI.....	79
1. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyete Göre Nüfus	79
2. Şehir ve Köy Nüfusuna Göre Nüfus Miktarı	81
D) 1945 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI.....	82
1.Şehir ve Köy Nüfusu ile Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu.....	82
2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus Sayımı	84
3. Medeni Hale Göre Nüfus	85
4.Okur Yazarlık Yönünden Nüfus	86
5.Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus	87
6.Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı.....	89
7.Ana Dil ve Dinler İtibariyle Nüfus	91
8.Sakatlıklara Göre Nüfus.....	93
E) 1950 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI	94
1.Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyetler İtibariyle Nüfus	95
2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus	96
3.Medeni Hale Göre Nüfus	96

4.Okur Yazarlık Yönünden Durumu.....	97
5.Doğum Yerleri İtibariyle Göre Nüfus	98
6.Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus	99
7. Ana Diller İtibariyle Nüfus.....	99

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. HAYAT TARZI.....	102
II. GİYİM KUŞAM TARZI.....	103
III. BESLENME VE YEMEK TARZLARI	105
IV. GELENEKLER	106
A) EVLENME GELENEKLERİ.....	106
B) ÖLÜM ADET VE GELENEKLERİ	108
C) DOĞUM GELENEKLERİ	110
D) DİĞER ADET VE GELENEKLER.....	111
1.Bağa Göçme Pekmez Kaynatma	111
2.Sünnet Düğünleri	112
3. Bayram Ziyaretleri.....	114
4. Debbaglarda Peştamal Kuşanma	116
5.Asker Uğurlama	118
6. Yağmur Duaları	119
7. Pazar Duası	120
IV. YEREL EDEBİYAT ÜRÜNLERİ.....	120
A) MANİLER.....	120
B) TÜRKÜLER	122
V. DENİZLİ'DE SPOR.....	123

A) DENİZLİ'DE GÜREŞ.....	125
B) AT YARIŞLARI.....	125
VI. SOSYAL HİZMETLER.....	125
A) GENEL SAĞLIK	125
B) ÇEVRE SAĞLIĞI.....	128
C) SU HİZMETLERİ.....	130
D) ELEKTRİK.....	131
E) TİYATRO VE SİNEMA.....	132

BEŞİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ'DE EKONOMİK VE TİCARİ HAYAT

I. CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR DENİZLİ'NİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATI.....	133
II. EKONOMİK YAPI.....	136
A) DENİZLİ EL DOKUMACILIĞI SANAYİİ.....	136
B) UNCULUK.....	141
C) DERİCİLİK.....	143
D) TARIM.....	146
E) HAYVANCILIK	150
SONUÇ.....	151
KAYNAKÇA.....	156

GİRİŞ

Bu çalışmamızda temel amaç Denizli İli'nin Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) yılları arasındaki sosyal tarihin incelenmesidir. Konunun kapsamı bakımından oldukça geniş olması ihtiyaç duyulan kaynakları da çeşitlendirmiştir. Bu dönemle ilgili araştırmamızda öncelikli olarak 1923 yılına kadar olan süreçte Denizli'nin bugünüyle temelde bağımlı olan konularını kısaca aydınlatılması gerekmektedir.

Bu bağlamda öncelikli olarak Denizli'nin coğrafi ve tarihi özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonraki süreç içerisinde Atatürk dönemini de içine alarak 1950 yılına kadar Denizli sosyal yaşamının temel konuları ele alınmıştır. Başta eğitim olmak üzere basın hayatı, Türkiye'nin 1927 yılından başlayarak 1950 yılına kadar yapılan 5 nüfus sayımı ve bu sayımların genel özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla konumuzla ilgili olarak ihtiyaç duyduğumuz temel bilgiler nüfus sayım sonuçlarını da ele alarak incelemiştir. Denizli'deki sosyal ve kültürel yaşama ait temel konulardan halkın o dönemdeki hayat tarzı, giyim kuşamı, beslenme ve yemek alışkanlıkları, gelenekleri ve bu geleneklerin topluma yansımaları, yerel edebi unsurları, sporun gelişimi, sosyal hizmetler, özellikle belediyenin çalışmaları, o dönem itibariyle dikkatimizi çeken gerek genel sağlık gerekse çevre sağlığının topluma yansımaları, içme suyunun kullanımında yaşanan sıkıntılar, elektrik ihtiyacının uzun süre giderilememesi, şehir merkezinde bile 1950 yılına kadar düzenli bir alt yapının oluşmaması konuları ele alınmıştır.

Ayrıca sosyal yaşamın önemli bir unsuru olan ekonomik ve ticari hayatta yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Özellikle tarihi milattan önceye kadar dayanan tekstil sanayinin Denizli'deki gelişimi ve topluma yansımaları irdelenmiştir. Bunun yanında o dönem itibariyle özellikle merkez kazada unculuk sektöründeki gelişmelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden dericilik sanatının, tarihsel gelişimi incelenmiştir. Bunun yanında tarımsal üretim ve hayvancılık konuları da ele alınmıştır.

Bu konuların ele alınması ve incelenmesinde öncelikli olarak yerel kaynaklara başvurulmuş kaynak taraması yapılmış fakat istenilen düzeyde kaynakçanın olmadığı görülmüştür. Konumuz itibariyle Denizli'de yerel basın temel kaynaklarımız arasında olmasına rağmen Denizli'de yayınlanan gazetelerden sadece 2 tanesine ulaşılmıştır. Birisi Yeni Denizli Gazetesi (1942 yılında yayın hayatına başlamıştır.) Ankara Milli Kütüphane ve de sadece belirli özel günlerde yayımlanan sayıları, diğeri ise Babadağ Gazetesi İzmir Milli kütüphane'de

bulunmaktadır.Öte yandan gerek belediye gerekse valilikte araştırma yapılmış ve dönemi aydınlatabilecek bir kayda rastlanmamıştır.Valiliğe ait olan 1967 ve 1973 yıllıklarından faydalanılmıştır. Telif eserlere gelince döneme ait olarak Fahri Akçakoca AKÇA'nın "Küçük Denizli Tarihi, 1945", Ahmet Akif TÜTENK'in "İstiklal Savaşı'nda Denizli, 1949", Kemal Şakir'e ait olan "Tarihi, Coğrafi, İştımai, Sıhhi, İktisadi, Noktai Nazardan Denizli, 1928" adlı Osmanlıca eser, Muallim Murat'ın yazdığı "Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler, 1933"eserinden yararlanılmıştır. Ayrıca Denizli Halkevi'nin çıkarmış olduğu 1937 yılından itibaren 8 yıl boyunca çıkan 106 sayıdan yararlanılmıştır.Ayrıca Şükrü Tekin KAPLAN'ın "Denizli Halk Kültürü Ürünleri-1" eserinden de temelde faydalanma yoluna gidilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ’NİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ DURUMU

I. DENİZLİ’NİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

A) COĞRAFI KONUMU

Denizli, Anadolu’nun güney batısında, Adalar Denizi bölgesinin doğusunda, Adalar Denizi, İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçit durumundadır, ilin Tavas, Çameli ve Kale ilçeleri Akdeniz; Sarayköy bir bölümüyle Buldan ve Merkez ilçenin Çürüksu Vadisi Ege, öbür ilçeleri ise İç Anadolu bölgesine girer.¹ Denizli’nin toprakları, doğuda Toros silsilesinin, batı ucu olan Teke Dağları, kuzeyde Gediz havzasının kuzey bölümü, batıda Güney Menderes masifi ve havzası, güneyde Dalaman havzası ve Teke Dağları, Güney mntıkaları gibi doğal sınırlarla çevrilmiştir.²

İlin komşu ve hatta uzak şehirlerle her mevsimde ilgisini devam ettirecek düzgün yolları ve araçları mevcut olup, bu hal Denizli’nin ekonomik durumu üzerine etki yaptığı gibi, şehri transit bir merkez haline getirmektedir.³ Bu nedenle, Denizli’nin coğrafi konumu insan zeka ve gücünün değerlendirilmesine, uygarlaşmasına yeterli ve yardımcıdır.⁴ Bunun sonucu olarak il toprakları üzerinde antik devirlerden itibaren birçok büyük yerleşim yeri kurulmuştur.

B) JEOPOLİTİK YAPISI

Denizli’nin arazi karakteri daha çok IV. zaman ve metamorfik kayalarla alüvyondan ibarettir. İlin arazi yapısında jeolojik zamanlar bir birine karışmış durumdadır. Topraklarında genellikle Neojen hakimdir.⁵ Denizli’de her jeolojik devreye ait araziye rastlanmakla beraber, IV. ve III. zaman arazileri hakim durumdadır ve geniş alanlar kaplamaktadır. Jeolojik yapı bakımından Denizli deprem bölgesine girmektedir.⁶

¹ Tarhan TOKER, *Her Yönüyle Denizli İli ve Denizli Kılavuzu*, Turizm Derneği Yayınları, No:4, Denizli, 1984, s.5-6.

² *Yurt Ansiklopedisi*, “Denizli Maddesi”, Cilt III, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1982, s.2116.

³ TOKER, *a.g.e.*, s.14.

⁴ Osman Şiar YALÇIN, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1974, s.29.

⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2117.

⁶ *Denizli İl Yıllığı/1967*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968, s.92.

C) FİZİKİ YAPISI

Denizli, yüzey şekilleri bakımından dalgalıdır. Alçak ve yüksek ovalar, yaylalar ve dağlar birbirini tamamlar. Yüksek ovalar gerçekte bir yayla sayılır. Arazinin büyük bir kısmı denizden yüksektir. Deniz seviyesine en yakın yer Sarayköy ilçesi olup 170 m rakımındadır. Denizli arazisi, tamamıyla engebeli sayılmaz, arazisi düzlük, yarı kısmı dağlık ve engebelidir. İlin vadileri; Büyük Menderes ve Çürüksu Vadileri, Akçay Vadisi (Eşkene Ovası), Gireniz Vadisidir. Alçak ve yüksek ovalar olarak ikiye ayrılan ovalardan Büyük Menderes veya Sarayköy Ovası, Denizli Ovası, Çürüksu Ovası alçak; Tavas Ovası, Acıpayam Ovası, Kaklık ve Hanbat Ovaları, Çivril ve Baklan Ovaları yüksek ovalardır.

Denizli’de yaylak alanlar fazla yer kaplamaz. Aslında yukarıda sayılan yüksek ovalar birer yayla düzlüğü konumundadır. Kara Yayla, Çameli Yaylası, Bağbaşı ve Uzunpınar Yaylası, Varan ve Sahman Yaylaları, Eşeler Yaylası, Süleymaniye Yaylası, Hama Yaylası, Kuyucak Yaylası ilin en önemli yaylalarıdır.⁷

Denizli genel olarak akarsu bakımından yoksun sayılmaz, zengindir denilebilir, il sınırlarından dışarıya çıkanlar olduğu gibi, il içerisinde akarak büyük nehirleri besleyenler de vardır.⁸ Bu akarsuların en önemlileri, Büyük Menderes ırmağı, Çürüksu Çayı, Dalaman (Gireniz) çayı ve Akçay’dır. Genel olarak Denizli’nin kuzey kesiminin suları, Menderes ırmağı tarafından toplanarak Adalar Denizi’ne boşaltılır. İlin güney kesiminin suları ise, Dalaman çayının yukarı çıkırında toplanarak Akdeniz’e boşalır. Denizli’de 9500 hektarlık bir alanı kaplayan göllerin en önemlileri ise, Acıgöl (Çardak Gölü), Çaltı (Beyler) Gölü, Karagöl, Işıklı Gölü ve Süleymaniye Gölü’dür.⁹

Denizli jeolojik bakımdan tektonik bir yapı gösterir. Bu nedenle il toprakları oldukça engebelidir, dağlar yer yer sıralar oluşturmasına karşın geçit verir durumdadır. İlin güney ve güneydoğu kesimlerinde yükseklikleri 2000 metreyi aşan dağlar yer alır.

Bu dağların en önemlileri Honaz Dağı Adalar Denizi bölgesinin en yüksek doruğu Elma Dağı, Eşeler Dağı, Büyük Çökelez Dağı, Maymun Dağı, Beşparmak Dağı, Karcı Dağı, Bozdağ, Kızılhisar Dağı, Sandıras Dağı ve İkraz Dağı’dır. Denizli’nin bitki örtüsü, türleri bakımından arazi ve iklime paralel olarak, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bitki örtüsünü içine alır. İlin bitki örtüsü genellikle orman ağaçlarıyla, Akdeniz iklimine özgü makilerdir. Denizli’de karaçam, kızılçam,

⁷ YALÇIN, a.g.e., s.7.

⁸ *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, “Denizli Maddesi”, Cilt.I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, s.319.

⁹ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.93.

sedir ve ardıç gibi iğne yapraklı ağaçlarla, meşe, kayın, çınar ve dişbudak gibi yapraklı ormanlar yer alır. İğne altı sınırlarından sonra meşe ormanları başlamaktadır. Yapraklı ormanlar alan bakımından daha az yer kaplamaktadır. Ormanların başladığı sınırların altında kalan dağ eteklerinde, geniş alan, çamlıklar ve fundalıklar kaplar.¹⁰

Denizli şifalı su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bu nedenle ilde içme ve kaplıca sayısı fazladır. Bu içme ve kaplıcaların en önemlileri; Pamukkale (Pamuklar) Hamamı, Buldan maden suyu, Karahayıt Ilıcası, Tekkeköy Ilıcası, Kabağağaçlar Kaplıcası, İnaltı Hamamı, Kızıldere Ilıcası, Ortakçı Ilıcası, Yenice kaplıcası, Kavakbaşı Ilıcası, Gölemezli çamur kaplıcasıdır.

D) İKLİM ÖZELLİKLERİ

Denizli'nin iklim özellikleri Akdeniz iklimi özellikleri olmakla beraber, Adalar Denizi, Akdeniz ve İç Anadolu iklimleri arasında yer yer birbirine yakın iklim özellikleri gösteren bir geçit bölgesi üzerindedir. Bu sebepten iklimi, kısmen ve kuvvetlice kara subtropik yayla iklimi karakterini taşır, ancak bazı yerler bu iklimin özelliklerine göre daha sertçedir.¹¹ Denizli, Akdeniz basıncının etkisi altındadır. İl arazisinin engebeli ve dağların denize dik oluşu iklim üzerinde kuvvetli etki yapar ve Akdeniz iklimi özellikleri Denizli'ye ve Sarayköy'e kadar sokulmaktadır.

Bu nedenle, Denizli ve çevresindeki yağış durumu üzerinde Akdeniz basıncının etkisi büyüktür. Arazinin yüksekliği durumu ile yer yer değişiklikler gösterir. İlkbahar ve kış mevsimleri yağışlı geçer; yılın ocak ve şubat aylarında yağış fazladır. İlkbahar yağmurları il için çok önemlidir. Fakat temmuz, ağustos ve eylül ayları kurak aylardır. Yıllık yağış ortalaması 676 milimetredir. Böylece yağışlar her çeşit bitki ve ürünün yetişmesine elverişlidir. Denizli'de en sıcak geçen aylar temmuz ve ağustos; en soğuk aylar ise, ocak ve şubat olarak saptanmış, sıcaklığın 26,8 gün 0 derecenin altına düştüğü görülmüştür. Denizli ve çevresinde yapılan ölçümler sonucunda nispi nem durumu; ocak, şubat, mart, nisan, kasım ve aralık aylarında artmakta, diğer aylar yani yaz ve sonbahar aylarında düşmektedir. Genellikle Denizli'nin nem oranı kış aylarında yükselmektedir.¹²

¹⁰Yurt Ansiklopedisi, a.g.m., s.2127.

¹¹Denizli İl Yıllığı/1967, s.101.

¹² Mustafa SARIKAYA, *Denizli İli Coğrafyası*, Öğretmenler Derneği Yayınları, No:4, Hepak Matbaası, İzmir, 1959, s.10-11.

II. DENİZLİ’NİN TARİHİ DURUMU

A) Milli Mücadele Dönemi’ne Kadar Denizli

1. Denizli İsminin Kaynağı

Denizli adının nereden geldiği üzerine değişik kaynaklarda bilgiler vardır. Arap ve Türk tarihleri kentin adını Ladik ya da Lazkiye, zaman zaman da Lazik olarak göstermişlerdir. Bu ad uzun süre böylece anılmış, yeni kent kurulup, eski kent bırakıldıktan sonra bile devam etmiştir. Leosikia’nın nereden ve ne zaman bırakılarak yeni kentin kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki Ladik ismi Laodikya isminden başka bir şey değildir.¹³

Gezginler kenti çeşitli ve bol meyve yetiştirilen bahçeler arasında yayılmış, suları bol, evleriyle pek şirin bir belde olarak anlatırlar. Bazıları da buraya Anadolu’nun Şam’ı derler. Denizli’nin ova ortasında küçük bir kalesi vardır. Dükkânları, bedesteni ve pazaryerini içine alan bu kale, sabahları açılır. Çevredeki halk buraya gelerek alış-veriş ederdi. Akşamları kalenin kapısı kapanırdı.¹⁴

Antik coğrafyaya göre büyük kısmı Firikya, güneybatısındaki bir kısım yeri de Karia kıtaları üzerinde bulunan Denizli ili toprakları Bizanslılar devrinde “Anatolique Theması”na dahildi. Bu Thema ilk Türk fetihleriyle parçalandıktan sonra Alexis Komnenos’un merkezi İzmir ve Alaşehir olmak üzere tesis ettiği Menderes Theması’na dahil olmuştur.¹⁵

Tarihte Ladik, Lazik, Lazkiye, Donuzlu Hidrala isimleri almış olan Denizli şehri; en sonunda sularının çokluğundan ötürü bugünkü adı almıştır.¹⁶ Bu şehir islamların eline geçince Lazik denilmiş ve daha sonraları sularının çokluğundan dolayı (Denizli) namı verilmiştir. Denizli, eskiden meşhur bir şehir olan (Laodise - Laodikya) şehrinin sayfiyesi imiş. Laodise şehri, milattan 261-246 sene evvel Suriye hükümdarlarından (Antiyohos Soter) tarafından inşa edilmiş ve zevcesi (Laodise) namına izafetle şehre bu isim verilmiştir. Bu şehrin harabeleri (Denizli) ile (Goncalı) istasyonları arasında ve Denizli’nin 6 Kilometre kuzeyinde bulunan (Eskihisar) köyü yanındadır.¹⁷ Bazı kaynaklarda ise farklı görüşler de dile getirilmiştir. Denizli’nin eski adı (Ladik)

¹³ Hikmet BOZKURT, *Ege Kültüründen Yapraklar*, Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi, İzmir, 1952, s.117.

¹⁴ Özgül Yayınları, *İlimiz Denizli*, Dinçer Yayın Dağıtım, Eramat Matbaacılık, Isparta, 1993, s.33.

¹⁵ *Denizli İl Yıllığı/1973*, Cumhuriyetin 50.Yılında Denizli, Ayyıldız A.Ş. Basımevi, Ankara, 1973, s.2.

¹⁶ Tarhan TOKER, *Denizli’ye Toplu Bir Bakış*, Yeni Basımevi, Yurt İncelemeleri, No:1, Denizli, 1949, s.8.

¹⁷ Muallim Murat, *Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler*, Denizli Vilayet Matbaası, Denizli, 1933,

veya (Lazik) olarak ifade edilmiştir. Bu kelime Türkçede bir mana ifade etmemektedir. Bu eski (Laodikya)'dan bozma bir kelimedir. Onun için önce kelimeyi yapısal olarak ele almak faydalı olacaktır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Eski (Laodikya) kasabası, bugünkü Denizli şehrinin (6) kilometre kuzeyinde, Eskişehir Köyü civarında, bir örendir. Orada eskiden sağlam bir kala, mamur bir şehir vardı. Bugün ise iki tiyatrosu, birkaç kemeri, bir stadyumu ve birçok taş yığınlar ile bazı kale ve köprü harabelerinden başka bir şey bulunmamaktadır.¹⁸ Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere XVI. ve XVII. asırlarda, bazı kayıtlarda tesadüf edilen Denizli adına rağmen, hakim olarak kullanılan isim Laodikeia / Lazık çizgisinin Osmanlı klasik dönemindeki uzantısını teşkil eden Lazıkıyye olmuştur. Bununla birlikte, tıpkı kaynaklar arasında olduğu gibi, yer yer Denizli adının kullanıldığı da olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi belirli asırlarda ikinci plana düşmüş olan Toğuzlu-Tonguzlu-Tonuzlu çizgisinin devamı olan Denizli, ancak 1675'lerden itibaren Lazıkıyye ile birlikte yaygın olarak kullanılmaya başlanmış ve nihayet 1700'lü yıllarda daha ziyade kullanılan isim olma özelliğini kazanmıştır. İşte XVII. asrın sonlarında bu sürede yerleşen Denizli adı, bugüne kadar kesintisiz aynı mahalle isim teşkil edegelmiştir.

Tonuzlu / Denizli adının ifade ettiği anlama gelince; bu konu zaman içerisinde farklı şekillerde izah edilmiştir. Yörede, buna dair yazılı ve sözlü olarak nesilden nesile intikal eden efsanevi rivayetler ve şehrin kurucusu Türkmen topluluklarından olduğu ileri sürülen, ismin izafe edildiği Cema'at-i Dengizlü'ye bağlı izahlar bir tarafa bırakılırsa, geriye iki önemli iddia kalmaktadır. Bunlardan birisi Denizli ve civarındaki su kaynaklarının, diğeri de domuzların bolluğuna dayandırılan izahlardır.

Denizli ismini Katib Çelebi, yörenin kesretti'1-cerharyani su kaynaklarının bolluğuna bağlı olarak izah etmiştir. Keza, Evliya Çelebi'de "bu şehrin canib-i erba 'asını nice uyûn-ı cariyeler ve nice bahireler ihata ettiğiçün Denizli ismiyle müsemma olmuştur" şeklinde açıklamıştır.

Ancak, Donuz-Pınar karyesi gibi, benzer hususiyeti dolayısıyla domuz ile ilgili isim almış olan diğer küçük iskan yerleri veya mevkilerin de varlığı dikkate alındığında, Baykara tarafından da ifade olunduğu üzere, şehrin kuruluşundan itibaren Toğuzlu-Tonguzlu-Tonuzlu ve nihayet

s.2.

¹⁸ F.Akçakoca AKÇA, *Küçük Denizli Tarihi*, Salih Kitapçıoğlu Yayınevi, Denizli, 1945, s.4.

Denizli şeklinde gelişmiş olan ve kuvvetle muhtemelen civarındaki domuzların bolluğuna izafeten bu isim kullanılmıştır.¹⁹

Yukarı Menderes vadisinde, İç Anadolu ve Antalya'ya giden yollara hakim bulunan Laodikeia şehri, Türklere geçişi sırasında diğer Laodikeia şehirlerinde olduğu gibi, "Ladik" adını da miras bırakmıştır. Aynı mntıkada bulunan kale-şehirler de, ilk adların "n" Türkçeleşmiş isimlerini devam ettirmişlerdi: Khonae-Honas, Khoma-Homa, Tabae-Tavas'da olduğu gibi Laodikeia da bu kaideye uygun olarak şimdiki ismini almış ve Selçuklu kayıtlarına öyle geçmiştir.

Anlaşıyor ki daha XII. yüzyıl sonlarında Türk ucuna civar olmak hasebiyle Türkler, Bizanslılara ait bu şehirleri eski adlarına uygun isimlerle anlamışlardır. İlk bahsedilen üç şehir, zikredilen isimlerini bugün de muhafaza etmekte iseler de, Laodikeia'nın Ladik şekli, Anadolu'daki diğer isimlerinin aksine, Selçuklu ve Osmanlı resmi kayıtlarına rağmen, adını değiştirmiştir.

Ebni Fida Antalya'nın kuzeyinde, Toğuzlu şehrinden bahseder; ancak bu tarih geç olabilir. Denizli'ye pek uzak olmayan bir yerde yaşayan Aksarayı, 1211 yılına ait bir vaka sırasında Ladik, 1277'de cereyan eden bir olayda ise Toğuzlu adını kullanmıştır. İbn Bibi ise aynı 1277 yılı olaylarında Ladik ismini zikreder. Baybars Mansuri de 1255 ve 1262 yılları vekayii sırasında Tonguzlu ve Tonuzlu isimlerini vermektedir. Şu halde Selçuklu kayıtlarına Ladik diye geçen bu şehrin, bir diğer ismi daha vardır ve bu da Tonuzlu'dur. Bu isim değişikliği, Türkleşme ve şehrin yer değiştirmesi ile alakadardır.

Kaynaklarda, Ladik'in Türkçe İsminin yazılışını, başlıca üç imla grubunda görüyoruz: Toğuzfu, Tonguzlu, Tonuzlu. Bu arada bazı kaynaklarda "z" yerine "r" geçmişse de, bunu arap alfabesinin bir özelliği, yani bir nokta eksikliği kabul etmek gerektir.

İbn-i Batuta, 1333 yılında ziyaret ettiği Ladik şehrine aynı zamanda Donguzlu denildiğini söylemektedir. Hemen aynı yıllara ait kayıtları ihtiva eden Meşelik ül-Ebsar da Tonguzlu, yani aynı tipte imla ile yazmıştır 1350 yıllarına ait bir İlhanlı vergi kaydı ise, Toğozlu diye; yazar. Ancak daha eski tarihlerdeki Gürcü ve Süryani kaynakları Tonguzlu imlasını kullanmışlardır: Keza 1372 tarihli bir takvimde de, Tonguzlu yazılışını görüyoruz. Timur'un resmi tarihçileri, Donguzluğ ve Tenguzluğ diye kaydetmişler, böylece onlar da aynı yazmışlardı. Bundan sonra artık bu imlanın yerini, Tonuzlu şeklinin kesin olarak aldığını görüyoruz. Bu da Türkçe'deki,

¹⁹ Turan GÖKÇE, *XVI.ve XVII. Yüzyıllarda Lazikiyye (Denizli) Kazası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:23, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.19.

şimdi alfabemizde olmayan “n” yani sağır kafın, “ng” den “n” yazılışma tekâmülünün bir ifadesidir. Aynı ses bir zamanda “ğ” de ifade edilmiştir ki, “Toğuzlu” imlası bunu gösteriyor, İsmnin yazılışında Denizli gibi değişiklikler olan Mısırlı Türk alimi, İbn-i Tanrıverdi, Tonguzlu, Leunelavius da Dongusli demektedirler.²⁰

XV. ve XVI. yüzyıllarda kullanılan Tonuzlu, veya Tunuzlu imlası XVI. yüzyılda şüphesiz yavaş yavaş “Denizli” imlasına geçmektedir. Burada akla gelen, bu ismin telaffuz ve manasının, ruhlara artık kaba gelmiş olmasıdır. Mevzubahis imla değişikliği sadece Ladik’de değil, başka yerlerde de cereyan etmiştir”.²¹ Denizli adının nereden geldiği üzerine değişik kaynaklarda bilgiler vardır. Arap ve Türk tarihleri kentin adını Ladik ya da Lazkiye, zaman zaman da Lazik olarak göstermişlerdir. Bu ad uzun süre böylece anılmış, yeni kent kurulup, eski kent bırakıldıktan sonra bile devam etmiştir. Leosikia’nın nereden ve ne zaman bırakılarak yeni kentin kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Denizli’nin Germiyan kitabelerinde, müneccimbaşı ve Aşıkpaşa tarihleri gibi kaynaklarda adı Donguzlu olarak ifade edilmiştir. Bir ara bu ad Denuzlu sonra Dengizli ve sonunda Denizli şeklini aldı.²² Uğradığı ve bir müddet ikamet ettiği Anadolu şehir ve kasabaları hakkında bazen az, bazen de geniş bilgiler bulduğumuz İbn-i Batuta seyahatnamesinde Denizli’ye uğrayıp burada bir müddet kaldığını görmekteyiz. İşte bu münasebetle Denizli’nin adının menşei hakkındaki görüşlere de yer verdiğini gördüğümüz bu bölüme; yeşil bir sahra ile kaplı olup Türkmenlerin oturduğunu kaydettiği Karaağaç (Acıpayam) yoluyla Denizli’ye geldiklerini belirterek başlamaktadır.

XIV. yüzyılda Ladik adının kullanıldığını gördüğümüz Denizli için İbn Batuta; “buna Donguzlayuni beledü’l-hanzir dahi tesmiye kılınır.” diyerek Denizli adının menşei ifade etmektedir.²³

Timur’un Zafernamesi’ ni yazan Şerafeddin Yezdi de Tenguzluğ, Tonguzluz” gibi iki addan söz etmektedir.²⁴ Adın anlamı, domuzlar yeri demektir. Yörede çok domuz yaşadığından vaktiyle verilen bu ad, oraya yapılan yeni yerleşmenin de adı olmuştur. Türkler, şimdi olduğu gibi,

²⁰ Tahir KODAL, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, No.4, Ankara, 2007, s.7.

²¹ Tuncer BAYKARA, *Denizli Tarihi İkinci Kısım (1007-1429)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969, s.43-44.

²² Özgül Yayınları, a.g.e., s.33.

²³ Mehmet ŞEKER, “İbn-i Batuta’ya Göre Denizli’nin Sosyal ve İktisadi Hayatı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 59, Nisan 1989, s.94.

²⁴ Ahmet Fuat ÖZKAN, *İlimiz Denizli*, Baskı 3, Özlem Kitabevi, Denizli, 1987, s.25.

vaktiyle bu türden isimlerden dolayı bir tedirginlik duymamışlardır (Sadeddin Köpek veya Öküz Mehmed Paşa gibi). Türçedeki gelişme, Tonuzlu yerine Denizli'yi tercih ettirince adına uyan halk yakıştırmaları ortaya çıkmıştır, bunlar gerçek değil ama hoş şeylerdir. Görülüyor ki, Denizli adı ile Türk bir şehirdir.²⁵

Subh ül-U'şa XIV. yüzyılda Denizli'yi şöyle anlatmaktadır: “Ladik” (Tonguzlu) kenti, Anadolu'nun büyük ve güzel kentlerindedir. Evleri taş yapı olup, etrafında sur bulunmamaktadır. Kentte cuma namazı kılınan yedi cami ile gayet güzel çarşılar ve birçok hamam vardır. Zaten burası “kubbeler kenti” diye de ünlüdür. Aynı zamanda güzel bahçeler, bol akarsular ve gürlü pınarları ihtiva eder. Etrafının bahçelerle çevrili olması itibariyle Şam'a benzer; fakat suları ve meyveleri Şam'ınkinden daha çok; bahçe ve ağaçlıkların kapladığı alan daha geniştir.²⁶ Son olarak Denizli isminin ilk kullanım tarihlerine baktığımız zaman bu konuda da kaynaklar farklı görüşler ifade etmektedirler. Bir kaynakta Denizli adının, şimdikinden az-çok farklı bir şekilde, XIII. asır başlarında meydana çıktığı ve o tarihlerde, şimdiki şehrin Laodikea'nın, kesin olarak, yerini aldığı ifade edilmektedir.²⁷ Bazı kaynaklarda is XV. ve XVI. yy tedricen de olsa Tonuzlu veya Tunuzlu kelimeleri yumuşayarak Denizli halini almıştır. Bu değişim özellikle XVI. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği belirtilmektedir.²⁸ Yukarıda ifade edildiği gibi bazı kaynaklarda da XVII. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde Denizli kelimesi yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁹

2. Türklerin Fethine Kadar Denizli

Grek, Roma ve Bizans uygarlıklarının yaşadığı dönemde Laodikeia adını taşıyan Denizli'nin ilkçağ tarihi hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Hiç kuşkusuz, ileride yapılacak olan Laodikeia kazıları bu kentin geçmişini doyurucu bir biçimde ortaya koyabilecektir. Buna rağmen, gerek bazı antik yazarlardan günümüze ulaşabilen metinler ve gerekse bugüne kadar ele geçmiş olan Grekçe ve Latince yazıtlar, yörenin antik devirdeki sosyo-ekonomik yapısına ilişkin ipuçları vermektedir.

²⁵ Tuncer BAYKARA, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.11.

²⁶ T.C.D.V., *Türkiye'nin Parlayan Yıldızı Denizli*, Neşa Ofset ve Ambalaj Sanayi ve Ticaret A.Ş., İzmir, 1998, s.52.

²⁷ *İslam Ansiklopedisi*, “Denizli Maddesi”, Cilt. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s.528.

²⁸ BAYKARA, *Denizli Tarihi İkinci Kısım (1007-1429)*, s.44.

²⁹ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.19.

Laodikeia, antik Ephesos-Apameia (Dinar) yolu üzerinde kurulmuş, geniş ve verimli topraklara sahip bir anakent durumundaydı. I.Yüzyıl tarih ve coğrafya bilgini Strabon Laodikeia hakkında şunları yazmaktadır:

Savaşlardan büyük zararlar gördüğü halde, Laodikeia şehri hala büyük ve görkemlidir. Onu böylesine önemli yapan unsurlar, topraklarının verimliliği ve vatandaşlarının varlıklı oluşudur.

Yine aynı devrin tarihçilerinden Tacitus da, şehrin M.S. 60 yılında meydana gelen büyük depremden hayli zarar gördüğünü, ama hiçbir dış yardım almaksızın kendini yeniden imar etmiş olduğunu yazmaktadır. Gerçekten de, Laodikeia'nın günümüze kalabilen yapılarının tümü bu depremden sonraya ait gibi görünmektedir.

Laodikea'nın önemli bir anayol üzerinde kurulmuş olması ve varlıklı insanların çokluğu, burayı I. Yüzyıldan itibaren önemli bir bankacılık ve finans merkezi haline getirmişti. Örneğin, ünlü hatip Cicero bile tahvillerini Laodikeia'da paraya çevirmekten söz etmekteydi. Yörenin zengin maden ve mermer ocakları ve bereketli topraklardan elde edilen kaliteli tarım ürünleri bir yana, bizim burada üzerinde durmak istediğimiz asıl konu, günümüzde de varlığını sürdüren ve kökeni en az 2000 yıl gerilere giden dokumacılık sanatıdır.³⁰ Gerçekten de, Roma devrinde Laodikeia adı tekstil ürünleri ile özdeşleşmişti. Bu yörede üretilen mallar Ege kıyılarındaki Ephesos ve Miletos gibi büyük limanlara ve oradan da Yunanistan ve İtalya'ya sevk ediliyordu. Eski dönemlerde Miletos'un öncülüğünü yaptığı dokuma endüstrisi, Roma devri ile birlikte Laodikeia ve onu komşu olan Hierapolis ile Kolossafın (Honaz) tekeline girmişti. Yörenin tekstilde kazandığı büyük ün elbette hayvancılığın gelişmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Phrygia'nın ünlü, uçsuz bucaksız otlaklarında çok sayıda koyun yetiştirilmekte ve bu da halkın dokuma işkoluna yönelmesini teşvik etmekteydi.

Nitekim Laodikeia ve civarında ele geçmiş olan çok sayıda yazıt bize, çobanlığın bu yörede önemli ve bol gelir getiren bir meslek olduğunu göstermektedir. Öyle ki, yöre çobanları bir mesleki örgüt bile kurmuşlardı. Öte yandan, biri 50 yıl kadar önce, diğeri de geçtiğimiz yıllarda tarafımızdan bulunmuş olan ve M.S. III. yüzyıl ortalarına tarihlenen iki Grekçe yazıtta, Romalı yetkililerin, arazi sahipleri, çobanlar ve jandarma (paraphylaks) arasında ortaya çıkan sorunların

³⁰ Hasan MALAY, "Antik Devirde Denizli Yöresinde Ekonomik Durum", *Denizli Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Denizli, 27-30 Eylül 1988*, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.295.

çözümlemesi için bir dizi önlemler aldıkları ve bunları halka duyurdukları görülmektedir. Yine aynı yazıtlardan öğrendiğimize göre, yöredeki bahçe sahipleri hayvan sürülerinin mallarına zarar verdiklerinden yakınmakta ve şikâyetlerini Romalı yetkililere iletmekteydiler. Anlaşılan, Roma yetkilileri alınan önlemleri taşlar üzerine yazdırıyor ve bunları belli aralıklarla, herkesin görebileceği yerlere diktiriyorlardı.

Yine Strabon, yöredeki hayvancılık hakkında şu bilgiyi vermektedir. Laodikeia civarında bol koyun yetiştirilmektedir ve bu koyunlar sadece kaliteli yünleri ile değil, aynı zamanda kuzgun siyah renkleri ile de büyük değer taşırlar.³¹ Verimli topraklara sahip olan Denizli ilinin tarihi Anadolu tarihi kadar renkli ve eskidir. Milattan önce ve sonraki çağlarda önemli bir yerleşme alanı ve uygarlık yeri olmuştur. Ege’de önemli uygarlık eserler bırakmış olan Helen’lerin bir kısmı M.Ö. 2000-1900 yıllarında Balkanlardan Anadolu’ya geçerek İzmir, Efes, Milet, Laodikya ve Hierapolis gibi birçok şehirler kurmuşlardır. Böylece Denizli topraklarında ilk yerleşme İyonlar zamanında olmuş daha sonraları bu şehirler Romalılar zamanın, da birer uygarlık merkezi haline gelmiştir. Bu uygarlık merkezlerinin başlıcaları; Merkeze bağlı Hierapolis, Laodikya, Honaz (Kolossia), Buldan İlçesi sınırları içinde Tiripolis, Kale ilçesinde Tebea, Tavas’ta Apollonya, Kızılcabölük’te Didim’e, Sebestapolis, Tavas Yorga köyünde Barza gibi antik şehirlerdir. Bunlardan Hierapolis, Tripolis ve Laodikya kısmen ayakta olup diğerleri tamamen yıkıntı halindedir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Denizli ili toprakları üzerinde birçok şehirler milattan önceki yüzyıllarda kurulmuştur.

Daha önceki yüzyıllarda ise Denizli toprakları Anadolu’ya yerleşen Hititler, Firikyalılar ve Lidyalılar zamanlarında da uygarlık merkezi olmuştur. Yalnız o devirlerden kalma eser hemen hemen yok gibidir. Kısacası, Büyük Menderes ve Çürüksu’nun bereket sağtığı geniş verimli ovalar üzerinde Firikya, Lidya, İyon, Roma, Bizans ve Selçuk uygarlıkları içice girmiştir. Zira Anadolu’yu batıdan doğuya aşan büyük kervan yolu (Kral Yolu ve Ulu Yol) İzmir’den gelerek Denizli’den geçiyor böylece Büyük Menderes ve Çürüksu havzasının ticari değerini artırıyordu.

Aynı şekilde Selçuklu Türkleri de Denizli toprakları üzerinde yerleşerek yeni bir Türk uygarlığı kurmuşlar böylece eski çağ uygarlığı üzerine kendilerinden yenilikler katmışlardır. Daha çok ticari ve askerî politika güden Selçuklular büyük kervan yolunda Akhan ve Çardak kervansarayını gibi tarihi yapılar inşa etmişlerdir.³²

³¹ MALAY, *a.g.m.*, 296

³² *Denizli İl Yıllığı/1973*, s.2.

Denizli ilinin tarihçesi çok eskidir, Anadolu tarihçesine benzer. Denizli ve çevresi en eski yerleşim merkezilerindendir. Bunların bir kısmı eski askeri yerlerdir. Aslında Anadolu'nun nüfusu bir milyondan daha azdı. Anadolu'nun çok yeri boş vadiler ve dağlarla, ormanlarla doluydu. Bu yerlerin tespit edilmiş tarihlerinden birisi M.Ö. III. yüzyılda Leodokya olup bu durum M.Ö. I. yüzyıla kadar sürdü. Romalılar M.Ö. I. yüzyılda burasını ellerine geçirdi. Böylece Roma devleti ikiye ayrılınca Doğu Koma veya Bizans hâkimiyeti devam etti.

Nihayet Selçuklu Türkleri 1071'den itibaren, buraları önce basit köyler, ufak koloniler boş arazi halinde iken, buralara göç etmeye başladı. O zamanlar muhtemelen Anadolu'nun nüfusu bir milyonun çok aşağısında olduğunu söylemiştik. Türk akınlarıyla Anadolu dolmaya başladı. Küçük ve Büyük Menderes vadilerini 1097 yılında Türkler fethetti. 1094 yılında Denizli ve çevresi Anadolu Selçukluların eline geçmişti. Türlü toplumlara mensup Haçlı seferi sırasında 150 yıl kadar Bizanslılar Haçlılar denetiminde kaldı. Nihayet 1210 yılında kesinlikle Selçukluların hükümdarı Gıyasettin Keyhüsrev yönetiminde Türklerin kısaca Türkmenlerin; Oğuzların memleketi oldu.³³

Denizli'de yapılan kazılar, en az 4500 yıl önce bile, bu yörede kent olduğunun varlığını belirlemektedir. Bölgeye yerleşen en eski kavim Luvier'dir. Ondan sonra sırasıyla Hitit'ler, Frigler, Lidyalılar gelmektedir. Lidya'dan sonra Pers egemenliğine geçen topraklar, Büyük İskender tarafından Makedonya İmparatorluğuna eklenmektedir. İskender'in ölümü ile imparatorluk dağılınca, toprakları komşuları ve generalleri arasında paylaşılmıştır. Bu bölüşüm sırasında, Denizli ve çevresinde Selevkos yönetimi başlamaktadır. Gelmiş geçmiş kavimlerin derin uygarlık izleri bıraktığı Denizli ve yöresinin daha sonraki sahipleri Bergamalılar, Romalılar ve Bizans'tır. Bu üç uygarlıktan kalan eserler, bugün birer tarih hazinesidir. İzmir-Aydın-Eğirdir demiryolunun Goncalı İstasyonu'ndan ayrılan 9 km'lik ayrı demiryolu hattı sonunda, büyük bir istasyona varılır. Burası Denizli'dir. Denizli kenti Babadağ eteklerinde, denizden 400-450 m. yükseklikte (İstasyon 380 m. yüksekliktedir.). İzmir ilimize 261 km. uzaklıktadır. Her tarafı yeşillikler içerisinde olan güzel bir yurt köşemizdir.

Denizli bölgesi, yumuşak iklimi, her türlü ekime elverişli zengin topraklarıyla değişik kavimlerin çok eski devirlerden beri yerleşmiş ve şehir kurmuş oldukları yerlerdir. Fakat Denizli kentinin tarihi çok eski değildir. Bölgede hemen hepsi de ova kenarlarına yerleşmiş daha eski

³³ Hikmet TANYU, "Denizli ve Çevresindeki Manevi Halk İnançlarına Genel Bir Bakış", *T.C.D.V., Denizli Kültür Değerleri 2001*, İl Kültür Müdürlüğü, Deha Matbaa, Denizli, 2001, s.122.

birtakım kentler vardı ki, bunların kalıntıları bu gün bile görülür. Bu kalıntılardan en önemlisi şimdiki Denizli'nin kuzeyinde bir tepe üzerinde halkın Eskişehir adını verdiği eski Laodikia kentidir. Bu eski kentin hemen karşısında Büyük Menderes Ovası'nın kuzey kenarında eski çağlarda kaplıcaları ile ünlü Hierapolis kenti vardır. Burada büyük bir dağ yamacını baştanbaşa örten beyaz kireç tabakalarının meydana getirdiği doğal bir oluş bugün bile dünyanın dikkatini üzerine çekmekte ve turistik bir değer taşımaktadır. Bu güzel manzarayı meydana getiren ve gözleri kamaştırıran beyazlık Pamukkale adı ile anılır.

Laodikia, Büyük İskender'in İmparatorluğu üzerine kurulmuş olan Selefki Devleti krallarından II. Antiokus tarafından, karısı Laodikia adına kurulmuştur. M.Ö. II. yy ortalarında kurulan kent, bugünkü Denizli ilinin başlangıcı sayılmaktadır.

Eski Denizli (Laodikia), Roma İmparatorluğu devrinde çok parlamış, muhteşem anıtlarla süslenmiş, onarım görmüş ve merkezlik yapmıştır. Laodikia en parlak devrini Romalılar zamanında yaşamıştır. Bu devirde Laodikia, Frikya'nın merkezi ve en güzel kentlerinden birisiydi.

Kentin bakımında, zengin halkın yaptığı önemli ölçüdeki bağışların rolü olduğu sanılmaktadır.³⁴ Suriye Valisi Muaviye, Hazret-i Ömer'in ölümünden sonra yaptırdığı büyük donanmayla 649'da Kıbrıs'a bir sefer düzenledi, ardından 654'te Rodos'a saldırdı. Bizans Devleti Araplar'ın Likya kıyılarındaki üstünlüğüne karşı ancak 655'te II. Konstantinos döneminde karşı çıkmak zorunda kaldı. Bizans-Arap deniz savaştan, Bizanslıların bozguna uğramasıyla son buldu. Kıyılarda verilen bu savaşlar, içerdeki kentler üzerindeki Bizans egemenliğini değiştirmede. Yöre, Türkler'in eline geçinceye değin Bizans yönetiminde kaldı.³⁵

3. Selçuklular Zamanında Denizli

Denizli'de Türkler, ilk defa 1070 senesinde göründüler. Selçuklu Sultanı Alparslan'a karşı isyankâr bir vaziyet alan Yıva Oğuz Beyi Erbasganoğlu'nu Bizans'a sığınmıştı. Ardından ise öteden beri Anadolu'ya akınlar yapan Afşin ve diğer hudut beyleri gönderildiler. Afşin, asi Yıva Beyi'ni bulmaktan ümidini kesince Anadolu topraklarına daldı. 1070 yılında Afşin Bey, Anadolu'yu baştanbaşa geçerek süratle Firigya rotasına girdi. Zamanın büyük ve gelişmiş şehri Honaz'ı aldı daha sonra Laodikeia'yı da yağmalayarak istilasını Adalar denizi sahillerine kadar ilerlemeyi başarmıştır. Bu akın VIII. yüzyıl başındaki Arap istilasını gibi geçici olmuştu.

³⁴ Özgül Yayınları, *a.g.e.*, s.34-35.

³⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, "Denizli Maddesi", Cilt III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s.2135.

1071 Malazgirt savaşını takip eden yıllarda Anadolu baştanbaşa Türkler tarafından zapt edilmişti. Bu arada Denizli çevresi de Kutalmışoğlu Süleyman'ın maiyetindeki beyler eliyle fethedildi. Bu yöreyi fetheden ilk Türk kumandanının ismi bilinmemektedir.³⁶

Malazgirt Savaşından sonra Anadolu'ya egemen olmaya başlayan Türkler, yaklaşık 1077'de Denizli'yi de aldılar. Anadolu Selçuklu Devleti'ni kuran Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın emrindeki beylerce alınan Denizli, 20 yıl süreyle Türkler'in elinde kaldı, 1097'de I.Haçlı Seferi'nden yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, bölgeyi almak amacıyla Dukas komutasında bir ordu gönderdi. Donanmasını İzmir'de bırakan Dukas, kara güçleri ile Batı Anadolu içlerine doğru ilerledi. Efes, Salihli ve Alaşehir'i alarak Denizli önlerine gelen Dukas, kenti çarpışmadan ele geçirdi. Türkler bu yörelerden çekilmek zorunda kalarak İç Anadolu'da toplanmak zorunda kaldılar.³⁷

Türkler Aleksios Komnenos zamanında Çürüksu vadisini birkaç defa süpürdüler, bu vadiye yerleşerek Laodikya'yı tahkim ettiler ve kuvvetli bir ordu koydular. Türklerin buradaki kumandanı (Pişara) adında bir zat idi. Jan Komnen, 1119' da Laodikya üzerine kuvvetli bir ordu ile gelmiş ve bölgeyi muhasara altına alarak ele geçirmiştir. Ayrıca; Pişara ve maiyetindeki (800) kişiyi esir almış ve hapsedmiştir.

1142'de Çürüksu Vadisi'nde ki şehirler bakımsız ve savunmasız kaldı. Türklerin baskınına uğradı. Şehirdeki hristiyan halk dağlara ve oralardaki kalelere sığınmışlar ve Bizans ordusunun gelmesini ve Türkleri yenilgiye uğratarak kendilerini kurtarmasını beklemişlerse de bir sonuç alamamışlardır.

1144'de Bizans imparatoru Manuel Comnenos, Türklere karşı harekete geçti. Konya'ya kadar gidip Yenişehir gölü ve Menderes membarı yoluyla geri çekildi. Bu esnada bunun Çürüksu vadisinden geçmesi muhtemeldir.1148 Yılında Fransa kralı (Lui), Haçlıların başında (Efes) yoluyla Menderes kenarına geldi. Sarayköy batısında (Çubuk Dağı) civarında eski (Antiocheia) civarında Menderes'i geçti.³⁸

II. Haçlı Seferi Bizanslıların denetimindeki Laodikeia (Denizli) üzerinden yapıldıysa da bu haçlılar için yarar getirmemiştir. Çünkü Haçlılar Türklerle anlaşan Bizanslılardan da şehirde

³⁶ BAYKARA, *a.g.e.*, s.13.

³⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2135.

³⁸ AKÇA, *a.g.e.*, s.15.

destek göremeyince 1148 yılında Denizli'den ayrılmışlardır. Ancak, II. Haçlı seferi önceleri iyi olan Türk-Bizans ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır.³⁹

Bu durumdan faydalanan Türkmenler, yer ve otlak bulmak amacıyla Denizli'ye kadar ilerleyerek akınlar yapmışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde II. Kılıçarslan tahta çıktıktan sonra da Bizanslılarla mücadele devam etmiş; Bizanslıların yağmasına karşılık olarak, Türk kuvvetleri 1158 yılında Denizli ve yöresini yağmalamışlar, halkı tutsak etmişlerdir. Selçuklu-Bizans ilişkilerinde yaşanan 1161-1174 yıllarındaki barış ortamında Denizli şehrinin surları onarılmamış, savunma kuruluşları olduğu gibi bırakılmıştır.⁴⁰

Anadolu'nun Türkleşmesi açısından büyük öneme sahip olan 1176 yılındaki Miryakefalon (Kumdanlı) Savaşı'ndan sonra Türkler, Denizli sınırına yayılmışlardır. Bu tarihten itibaren Türk hakimiyeti, Denizli'nin doğu kısımlarında yerleşmeye başlamış ve devam eden tarihlerde ise, Denizli çevresi Bizanslılar eliyle tahrip edilerek Türk hakimiyetine geçiş çabuklaştırılmıştır. Denizli, II. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Bizanslıların eline geçmekle beraber, Anadolu Selçuklu tahtına çıkan I. Gıyaseddin Keyhüsrev bölgenin fethedilmesiyle yakından ilgilenmiştir.⁴¹

Mehmet ve Server Gazi başta olmak üzere, diğer Türkmen beylerinin de yardımıyla Denizli Anadolu Selçuklu Devleti'ne kesin olarak 1206-1207'de katılmış ve vali olarak Esede'din Ayaz atanmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara (İlhanlılar) yenilmesiyle birlikte Denizli, bağımsız davranmaya başlayan Türkmenlerin yönetimine geçmiştir. Türkmen beyleri arasındaki ihtilafları iyi değerlendiren İlhanlılar tarafından, Ali Bey Denizli'ye Bey olarak atanmıştır.⁴²

Denizli ve çevresindeki Türkmen beylerinin zayıf durumlarından faydalanan Germiyan Oğulları, Denizli ve çevresini 1288'de yönetimleri altına almışlardır. Germiyanogulları Beyliği, Kütahya merkez alınarak kurulmuş Batı Anadolu'da geniş bir alanı kaplamıştır. Bu nedenle, Denizli'de Germiyanogulları'na bağlı İnançogulları'nın denetimi altında katmıştır.

³⁹ BAYKARA, *a.g.e.*, s.19.

⁴⁰ BAYKARA, *a.g.e.*, s.19.

⁴¹ Osman TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, Baskı.5, İstanbul, 1996, s.298.

⁴² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, "Anadolu Türk Devletleri Maddesi", Cilt. VIII, Çağ Yayınları, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1992, s.325.

Germiyanoğulları'nın Denizli ve çevresindeki egemenliği, Germiyanoğulları'nın Osmanlı Devleti'ne ilk olarak bağlandığı 1391 yılına kadar devam etmiştir.⁴³

4. Osmanlı Beyliği Zamanında Denizli

Denizli'nin Germiyanoğulları topraklarına dahil olmasından sonra Denizli'nin tarihi de Osmanlı Germiyan ilişkilerinde şekillenmeye başlayacaktır. Şöyle ki, Denizli'nin İstasyon Caddesinde, istasyon ile kayalı ve çarşı yollarının üzerinde bir cami vardır. Vaktiyle bu cami Selçuklular zamanında inşa edilmiş ve adına (Ulvi Camii) denilmektedir. 1889'da büyük bir depremle yıkılan bu cami, 1922 yılında debbağ esnafından topal Ömer oğlu Hacı Salih tarafından tamamen yıktırılarak yeniden ve daha küçük bir camii yaptırılmıştır. Bu camiden çıkan tarihi kitabe Denizli Germiyan ve Osmanlı Beyliği ilişkilerine ışık tutmaktadır. Germiyan Bey'i Süleyman Şah'a ait olan bu kitabenin yanı sıra yine Süleyman Şah'a ait olan birde tarihi olmayan para bulunmaktadır. Süleyman Şah zamanında Osmanlı hükümeti günden güne gücünü artırmaktaydı. Süleyman Şah, memleketinin Osmanlılar tarafından işgal edilmek tehlikesini sezdi. Osmanlılarla akrabalık tesisini düşünerek bu tehlikeyi önlemek istedi. Kızı Devlet Hatun'u Osmanlı hükümdarı Muradı Hüdavendigârın oğlu Bayezit Han'a vermek teklifinde bulundu ve Devlet Hatun pek büyük bir düğünle Bayezit Han'la (1381) evlendi.Devlet Hatuna çeyiz olarak Germiyan ülkesinden Kütahya şehri ile bazı yerler Osmanlı ülkesine verildi. Çeyiz olarak verilen bu yerlerin isimleri tarihlerde ayrıntılı olarak verilmemiştir. Nerelerin Osmanlılara verildiği tamamiyle belli değildir.⁴⁴

Yıdırım Bayezid, 1391'de Anadolu Beylikleri'ni kendisine bağladığı sırada Denizli'ye de uğramış ve burasını diğer Germiyan toprakları gibi Osmanlı Devleti'ne katmıştır. Böylece Latinlerin elindeki İzmir hariç tüm Batı Anadolu Osmanlı egemenliğine girmiştir.⁴⁵ Timur'un Ankara Savaşı'nı kazanmasından sonra Anadolu'da Türk birliği bozulmuş ve beylikler tekrar canlanmışlardır.⁴⁶

Timur, Ankara Savaşı'nı kazandıktan sonra kışlamak için güneye, Denizli taraflarına inmişti. 1402 Ekim başlarında Laodikeia yakınlarında bir hayli kalmış, askerlerinin kışlak yerlerini burada tayin etmiştir. Timur tarihçileri bu havalide, aktıkça taş olan bir çeşmeden bahsederler.

⁴³ M. Çetin VARLIK, *Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.288, Ankara, 1974, s.30.

⁴⁴ AKÇA, *a.g.e.*, s.55.

⁴⁵ *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt.VI., İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş., İstanbul, s.206

⁴⁶ İsmail AKA, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.29.

Onun özelliğini bilmeyen bazı askerler, bu çeşmeden içtikleri için ölmüşlerdi, Timur daha sonra Denizli şehrine, Doğuzluğ'a geldi. Burası her şeyi, özellikle meyvesi bol bir yerdi. Timur'un çok hoşuna giden bu şehir halkından "aman" vergisi aldıktan sonra hiçbir fenalık yapılmadı. Bu sırada Şahrüh, Uluborlu'da, yani dönüş yolu üzerinde kışlamakla memur edilmişti.

Timur, Denizli'den sonra Timurtaş'ın yaptırdığı köprüden geçerek Aydın ve Tire'ye gitti. İzmir'i fethettikten sonra da Denizli'ye uğradı. 1403 yılının ilk aylarında Denizli Ovası'nda çadır kurdu, bir kısım öncü kuvvetlerini Ankara'ya yolladı. Daha sonra "Sultanhisar" yoluyla doğuya hareket etti. Timur bundan sonra Denizliyi Germiyanlılar'a verdi ve böylece Denizli'deki 12 yıllık Osmanlı hakimiyeti sona ermiş oldu.⁴⁷ Yakup Bey, yerine geçecek kimsesi olmadığı için, Ladik ve tüm Germiyan ülkesini ve vasiyetname ile II. Murat'a vermiştir (1429). Ladik bu tarihten sonra kesin olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.⁴⁸ Denizli'nin 1429 yılında ikinci kez Osmanlı yönetimine girmesi ve Osmanlıların 29 Mayıs 1453 yılında İstanbul'u fethetmesi ile Denizli belli bir oranda istikrara kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin "Cihan Devleti" olması ile başlayan bu istikrar Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan XVI-XVIII. yüzyıllar arasında da devam etmiştir. Bu "klasik dönemde" Denizli'de önemli bir siyasal olay olmamış, ancak Anadolu'nun tümünü etkileyen huzursuzluklar burada da kendisini göstermiştir.

Bu huzursuzlukların kaynakların kaynakları, genellikle toprağını terk etmiş levendler ile medrese öğrencileridir. Batı Anadolu'daki Levendler, genellikle ya dağlara çıkıp eşkıyalık ve soygunculuk yapmışlar, ya da bölgelerindeki ele geçirdikleri gemilerle denizlere açılıp korsanlıkla yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴⁹ Bu olaylar sırasında Denizli, bu kişilere tayfa sağlayan merkezlerden biri olmuştur. Ayrıca, medrese öğrencilerinin oluşturduğu "suhte birlikleri" (öğrenci birlikleri)'nin çıkardığı ayaklanmalar, yine Batı Anadolu'da cereyan etmiş ve bu ayaklanmaların Denizli'ye de önemli yansımaları olmuştur.

Denizli ve çevresinde ilerleyen yıllar içerisinde, Denizli halkının vicdanında derin izler bırakan tarihi ve siyasi bir olay olmamakla birlikte, (1703) yılında ve 12.000 kişinin ölümü ile sonuçlanan büyük bir depremin meydana gelmiş olmasıdır. Yine aynı şekilde, doğal afetler devam etmiş ve Kasım 1886 yılında "büyük deprem" olarak adlandırılan bu depremde, başta

⁴⁷ BAYKARA, *a.g.e.*, s.42.

⁴⁸ ÖZKAN, *a.g.e.*, s.28.

⁴⁹ Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-2*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.326.

Buldan'da büyük hasar oluşmuş, Denizli dahil tüm Adalar Denizi bölgesinde depremin şiddeti hissedilmiştir.⁵⁰

Sömürgeci Batılı devletlerin, İzmir ve arka bölgesini kontrol altına almak amacıyla 1861 yılında İzmir-Aydın demir yolunu Sarayköy'e kadar uzattıkları bir dönemde Osman Devleti'nin 19. yüzyılda Denizli'de şehirleşme yolunda ilk adım atılmıştır.

B) MİLLİ MÜCADELE YILLARI VE SONRASI DENİZLİ

1 Milli Mücadele Yıllarında Denizli

Denizli, Milli Mücadele yıllarında adını sık duyuran illerden biridir ve Yunan işgaline karşı direnen ilk yerlerden biri olması nedeniyle çok önemlidir. Mondros Mütarekesi sonrasında Denizli, Aydın vilayetine bağlı 243.000 nüfuslu bir liva (sancak) durumundaydı. Sarayköy, Çal, Garbıkaraağaç (Acıpayam), Buldan ve Tavas kazaları da bu livaya (Sancağa) bağlıydı. Yerli nüfusun küçük bir bölümü Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı. İzmir-Dinar yoluna 9 km.lik bir hatla Goncalı'ya bağlanan Denizli, Adalar Denizi bölgesinin iktisadi yönden gelişmekte olan yerlerinden biri durumundaydı. Askeri bakımdan ise, karargâhı Aydın'da bulunan 57. Tümen'e bağlıydı.⁵¹

Türkiye'nin paylaşılmasını öngören Mondros Mütarekesi'nin ağır koşulları Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Denizli'de de hoşnutsuzluk ve tepkiyle karşılandı. Bu durum karşısında İstanbul Hükümeti, Nisan 1919'da Şehzade Abdürrahim Efendi başkanlığında bir öğüt kurulu göndererek, kentin ileri gelenlerini ve halkı yatıştırmaya çalıştı. Kurulda Abdürrahim Efendi'nin yanı sıra Hayret ve Süleyman Şefik Paşalarla, Kozmidi ve Aristidi Efendiler de bulunuyordu. 25 Nisan'da Denizli'ye gelen öğüt kurulu, halkı Hükümet Konağı önünde topladı. Süleyman Şefik Paşa, padişahça gönderilen bir bildiriye halka okudu.

Söz konusu bildiride, ülkenin esenliği gereği, Mondros Mütarekesi koşullarına uyulması isteniyor, herhangi bir tehlikenin söz konusu olmadığı ileri sürülüyordu. Ancak, İstanbul Hükümeti'nin bu girişimi Denizli'de önemli bir etki yaratmadı. Çünkü Denizli halkı, daha önce, gelişmesi beklenen olaylar konusunda bilgi sahibi olmuş ve beklenen işgale karşı tepkisini, mart ayında, İzmir'de toplanan Redd-i İlhak Kongresi'ne bir kurul göndererek göstermişti.⁵² Hal böyle

⁵⁰ Yahya ÖZPINAR, "Denizli İl Merkezi ve Yakın Çevresinde Oluşan Depremler", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, Haziran, 2004, s.11.

⁵¹ M. Şefik AKER, *İstiklal Harbinde 57.Tümen ve Aydın Milli Cıdalı*, Askeri Macmua, Cilt I.,Sayı:104, Ankara, 1937, s.13.

⁵² Yurt Ansiklopedisi, a.g.m., s.2140.

iken 1919 yılı Şubatında Paris konferansı yüksek konseyi konferansa iştirak eden Yunan murahhaslarının harp mükâfatı olarak istedikleri Balıkesir, Aydın ve İzmir illerini Yunanistan'a vermeği vaat etmişti. Avrupa ve hele Yunan gazetelerinde yazılan bu haber Türk halkını çok müteessir etti ve ciddi hareketlerin doğmasına sebep oldu.⁵³

Daha İzmir işgal edilmeden bir gece önce, Mayıs gecesi ilhakı önlemek için İzmir halkı birleşmiş ve Reddi İlhak ilkesini ortaya atmıştı. 14 Mayıs gecesi İzmir'de Yahudi maşatlığında (Bahri baba Mezarlığı) toplanan ve ilkenin yayılması için uğraşanlar gösteriler yapmışlarsa da ertesi gün İzmir işgal edilmişti. İzmir olayından dolayı İstanbul'a yüzlerce telgraf göndermişti.

İzmir'in işgali, yurtseverleri harekete geçirmiş, ertesi gün Denizli'de Müftü Ahmet Hulusi'nin Türkleri silah ve cephane azlığına bakmadan, yurt savunmasına çağırın fetvası yayımlanmıştı.⁵⁴ Bu fetvanın yayımlanmasından önce olaylar şu şekilde gelişmiştir. "14-15 Mayıs 1919 akşamından beri Denizli mutasarrıfı Faik Bey telgrafhanede bulunuyordu. Telgraf memurları vasıtasıyla İzmir'le irtibatta idi. Mutasarrıf Bey İzmir'in, gece yarısından sonra elim işgal haberini bildiren telgrafi alır almaz, yanına Denizli ahzıasker kalem reisi Miralay Tevfik Bey'i, Denizli müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'yi, Belediye reisi Hacı Tevfik Bey'i, Küçükağaoğlu Ali Bey'i, İzmirlioğlu Hacı Aziz Bey'i, Tavaslıoğlu Mustafa Bey'i, Şirvanlıoğlu Giyasi Efendi'yi, Küçükağaoğlu Mustafa Nail Bey'i, Defterdar Süleyman Bey'i çağırır. Bu zevata İzmir'in nihayet Yunan askerleri tarafından işgal edildiğini, İzmir Türk halkının heyecan içinde olduğunu ve işgalle beraber İzmir'le telgrafla muhaberenin kesildiğini söyler ve yanında bulunanlara İzmir Reddi İlhak cemiyetinden gelen teli okur. Mutasarrıf Bey ve bu zevat Konya yolu ile işgal haberini Dâhiliye nezaretine ve sadarete tellerler. Bundan sonra Belediye dairesine giderler. Halkı korku ve telaşa düşürmemek ve halka İzmir'de olup biteni bildirmek için 15 Mayıs 1919 günü sabahı Belediye dairesinin önünde umumi bir miting tertibine karar verirler. Sabahın çok erken saatlerinde Belediye dellalı Deli Mahmut ve ücretle tutulan diğer dellallar çarşı ve mahalleleri dolaşarak halk ve acele cami imamlarına haber gönderilerek sabah namazını kılacak cemaati alıp beraber getirmeleri için yapılacak toplantıya çağırırlar."

15 Mayıs günü henüz sabah erkenden halkın bir kısmı hükümet konağı önünde, bir kısmı Türkocağı etrafında ve müftülük dairesi önünde toplandı. Halk heyecanlı idi. Bu yerlerden hareket ederek nihayet yavaş yavaş toplantı yerine gelmeğe başladı. Çay başındaki Türk Ocağı'ndan,

⁵³ Ahmet Akif TÛTENK, *Milli Mücadelede Denizli*, Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yayınları, No:1, İzmir, 1949, s.5.

⁵⁴ Yücel ÖZKAYA, *Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Sayı: 414, Ankara, 1981, s.10.

Delikliçınar'da İttihat ve Tarakkiciler'in toplantı yeri olan Meserret Kiraathanesi önünden hareket eden büyük bir kalabalık önde şehrin en seçkin münevverleri, ihtiyat subayları, öğretmenler, ellerinde Türk bayrakları olduğu halde Bayramyerindeki Belediye meydanına geldiler. Az sonra Kayalık, mahallesinde müftülük dairesi önünde toplanan halk Ulu Cami'den çıkarılan sancakla başlarında Denizli müftüsü fazületlü Ahmet Hulusi Efendi hazretleri bütün cami imamı ve tekke şeyhleri oldukları halde tekbirler getirilerek belediye meydanlığına vardılar. Yerli Rum ve Ermeni erkeklerinden çoğunun orada hazır oldukları görülüyordu. Şehre yakın köylerden gelen köylüler de vardı. Polis ve jandarma emniyeti temin ediyordu. Bu anda halkta heyecan büyüktü. Mutasarrıf Bey, Belediye Reisi ve şehrin ileri gelenlerinden bir kısmı belediye balkonunda ayakta yer aldılar, aynı zamanda Müftü Ahmet Efendi belediye dairesinden dışarı çıkıp halka doğru bir kaç adım yürüdü ve durdu. Çalınan trampetler halkı sükûna davet etti. Müftü Ahmet Hulusi Efendi orada hazır bulunanlara heyecanlı ve yük sek bir sesle şu hitabede bulundu;

“Muhterem Denizliler!. Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir, vatana karşı irtikâp edilecek cürümlerin Allah ve tarih önünde affi imkânsız günahdır. Cihat, tam manasıyla teşekkül etmiş dini farize olarak karşımızdadır. Hemşerilerim, karşımıza çıkarılan dünkü tebaamız Yunan'a biz mağlup olmadık. Onlar, öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini ellerine geçirmelerinin ne manaya geldiğini, İzmir'de şu bir kaç saat içinde irtikâp edilen cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz-tüfeksiz sapan taşları ile de düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklal aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ile kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şehit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanımızı düşmana teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler, düşman esareti altında olanlardır. Onlar irade ve kararlarına sahip değildiler. Bu vaziyette olanların emri ve fetvası aklen ve şer'an caiz, makbul ve muteber değildir. Meşru olan münhasıran vatan müdafaası ve istiklal uğruna cihaddır. Korkmayınız... Meyus olmayınız... Bu livay-ı hamd'in altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak Cihad-ı Mukaddes Fetvasını ilan ve tebliğ ediyorum”⁵⁵

Kalabalık dağıldı. Halk meyus ve asabı idi. Öğleden sonra Türk Ocağı'na mensup gençler Türkocağı Salonu'nda, Delikliçınar'da toplanan halka işgali lanetlemişler ve halkın milli ve dini heyecanlarını tahrik etmişlerdir. İkinci üzeri hükümet konağında mutasarrıflık dairesinde toplanan

⁵⁵ Ali SARIKOYUNCU, *Milli Mücadelede Din Adamları-1*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.79.

eşraf ve mutasarrıf bey İstanbul'da itilaf devletleri mümessillerine protesto telgrafları gönderdiler. 18 Mayıs 1919 günü mutasarrıf bey ve eşraf tarafından aynı mümessillere çekilen bir telgrafta Yunan askerleri İzmir'i terk etmedikleri takdirde Denizli halkının İzmir'i müdafaaaya hazır olduğu bildirildi. Bu karardan bir telgrafla İstanbul hükümeti de haberdar edildi. 21 Mayıs 1919 İstanbul hükümeti dahiliye nazırının verdiği cevapta bu mesele hakkında itilaf devletleriyle müzakere halinde bulunduğunu, halkın heyecana kapılmayarak iş gücüyle meşgul olması, asayişin temini, emrin hilafında hareketi tespit edilecek sivil ve askeri memurun azledileceği bildiriliyordu.

İzmir'in işgalini haber alınca Çal ve Tavas'ta da bazı vatansever halkı tenvir ve müdafaa hazırlığına teşvik için harekete geçtiler. Tavas'ta İzmir Reddi İlhak heyetinin işgali bildiren telgrafi alınca 16 Mayıs 1919 günü kaymakam Ali Rıza Bey dellal vasıtasıyla halkı eski belediye önünde toplantıya çağırdı ve telgrafi toplanan halka okudu, ne şekilde hareket edilmesi icap ettiği hakkında açıklamalarda bulundu. Kaymakamdan sonra Yarangüme Hakimiyeti Milliye Okulu muallimi Mehmet Ali Bey söz aldı. Makedonya'da geçen bir senelik askerlik hayatında esaret altında yaşayan Türklere yapılan zulümleri, mabedlere hakareti acıklı bir dille anlattı ve derhal Yunana karşı harekete geçilmesi lazım geldiğini söyledi ve mitinge son verildi.⁵⁶

Yukarıda anlattığımız üzere, İzmir'in işgalinden yaklaşık dört saat sonra miting ve protesto yoluyla Denizli'de işgale tepkiler başlamış, bu tepkiler ileriki günlerde de devam etmişti. Nihayet 29.5.1919 günü Müftü Ahmet Halusi Efendi başkanlığında "Denizli Müdafaa-i Hukuk Redd-i İlhak Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyetin kurulmasında Başağazade Vasıf, Müftüzade Kazım, Hamacı Şeyh Mustafa, Tat Osmanoğlu Emin, Tavaslızade Mustafa, Küçükağazade Ali, Doktor Kazım, Dalamanlızade Şükrü Bey ve efendilerle, Karahacızade Ahmet Ağa, Mutasarrıf Faik, Ask. Şb. Bşk. Tevfik ve Polis Komiseri Hamdi Bey'in önemli hizmetleri oldu. Daha sonra, bu kişiler arasında yedi kişilik bir heyet, icra organı olarak seçildi. Heyet üyeleri Kur'an üzerine el basarak milli ve dini emirleri ifa edeceklerine yemin ettiler.

Denizli Müdafaa-i Hukuk Redd-i İlhak Cemiyeti kurulduğundan itibaren cepheye gönüllü celbinde ve yardım gönderilmesinde üzerine düşeni fazlasıyla yapmış, çevre il ve ilçelerde teşkilatlanmayı teşvik etmiştir. Aynı zamanda bu cemiyetin Milli Mücadele azminin oluşmasında, fevkalade rolü oldu. Bu cümleden olmak üzere, 10.6.1919'da adı geçen cemiyet bir beyanname yayınladı. Bu beyanname, Yunanlar'ın haksız olarak Anadolu'yu işgale başlamaları ve yaptıkları zulümler anlatılarak şöyle deniliyordu: "Yarın Yunanlar'ın murdar ayakları altında inleye

⁵⁶ TÜTENK, Milli Mücadele'de Denizli, s.8-10.

inleye ölmektense bugün ya mertçesine ölmeğe yahut şerefle yaşamaya azmeden ve bugünkü çalışmayı din ve namus meselesi bilen kardeşlerimiz son defa olarak mali ve bedeni her fedakârlıkta bulunmalı, zengin ve fakir herkes bu dini meselede kendisini alakadar addetmeli seyirci vaziyetinde kalmamalı kaybedilecek zaman olmadığı düşünerek hareket etmeliyiz. Allah yardımcımızdır.⁵⁷ Kuruluşundan kısa bir süre sonra 12 Temmuz 1919'da Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, daha iyi hizmet verebilmek için yeniden teşkilatlanmıştır. Denizli'deki bu milli kuruluş yeni düzenlemede; bir başkanlık ve altı şubeden oluşturulmuştur. İsmi de Denizli Heyet-i Milliye'si olarak değiştirilmiştir. İşte "Kuva-yı Milliye'nin ikmalî; mali meseleler, istihbarat işleri, asayişin temini, göçmen iskânî işleri, nakliyat ve sağlık alanında önemli hizmetler" veren bu örgütün başkanlığında yine Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi görmekteyiz."

Bu şekilde teşkil edilen Denizli Heyet-i Milliye'si, faaliyetlerini Ahmet Hulusi Efendi'nin başkanlığında 6.7.1920 tarihine kadar sürdürmüştür. Anılan tarihte meydana gelen "Denizli Olayı" sebebiyle çalışmalarını tatil etmiştir. Ağustos 1920 sonrasında o günlerde ülke genelindeki bütün milli örgütler, "Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti" adını almasıyla, Denizli Heyet-i Milliye'si lağvedilerek, yukarıdaki isimle yeniden teşkilatlandırılmıştır.

Ahmet Hulusi Efendi, Heyet-i Milliye'deki yöneticilik görevini; bu örgütün Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti ismini almasından sonra da devam ettirmiştir. Ülke genelinde Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri lağvedilinceye kadar, Müftü Efendinin Denizli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetindeki çalışmalarını sürdürmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.⁵⁸ 22 Haziran 1920'de başlayan ve hızla Ege içlerine yayılma eğilimi gösteren Yunan toplu saldırısı, işgal tehdidi altındaki birçok kasabada panik yarattı. İşgal altına giren kasabalardan başlayan göçler, bu paniği daha da artırdı. Kargaşa ve tedirginliğin büyüdüğü kasaba ve kentlerden biri Denizli'ydi. Denizli Heyet-i Mili iyesi bir yandan gönüllü yazıyor, bir yandan da kentte doğan paniğin önünü almaya çalışıyordu. Bu arada, 1 Temmuz'da Müftü Ahmed Hulusi Efendi önderliğinde, Delikliçınar'da bir miting düzenlendi. Ahmed Hulusi Efendi, burada bir konuşma yaparak halkı göçten vazgeçmeye, paniğe kapılmamaya ve gönüllü yazılmaya çağırdı. Hemen o anda 115 kişilik bir gönüllü müfrezesi oluşturuldu ve bu müfrezeye hızla Buldan'a gönderildi. İntikam Bölüğü adı verilen bu birlik Buldan işgal altına girdiği 5 Temmuz'a değin burada kaldı, sonra Denizli'ye döndü.

⁵⁷ Nuri KÖSTÜKLÜ, *Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.66.

⁵⁸ SARIKOYUNCU, *a.g.e.*, s.94-95.

2 Temmuz'da Yunan birliklerinin Sarayköy'e yaklaşması üzerine, Denizli'de bir panik başladı.Çünkü Denizli halkı olarak Denizli'deki Rum ve Ermenilerin Yunan kuvvetleriyle işbirliğinden endişe ediliyordu.⁵⁹ İlçe merkezi, önce Beylerbeyi Köyü'ne, sonra Babadağ Bucağı'na, son olarak da Duacılı Köyü'ne taşındı. Bu sırada Denizli'den Tavas'a, Acıpayam'a, Dinar'a, Burdur'a, hatta Antalya'ya göç sürüyordu. Kentte tam bir kargaşa vardı: Besin maddeleri karaborsaya düşmüş, binek hayvanı ve taşıma araçlarının fiyatları inanılmaz boyutlara varmıştı. Halk, bir yandan Denizli'den uzaklaşmaya çalışırken, işgal edilen yörelerin insanları da akın akın Denizli'ye geliyordu. Kargaşa, altından kalkılamaz boyutlara varınca, Denizli Heyet-i Milliye Başkanı Ahmed Hulusi Efendi, Goncalı'da bulunan Demirci Mehmet Efe'yi telgraf başına çağırarak, Denizli'deki Rum erkeklerinin daha içerdeki bölgelere gönderilmesi için yardımını istedi. Aynı görüşmede, artık Denizli'de kalmasının uygun olmayacağını da belirtti ve Tavas'a gitmek için izin istemiştir.⁶⁰

6 Temmuz günü Müftü Efendi yanına yetim çocukları ve efradı ailesini alarak Tavas'a gitti. O gün Heyeti Milliye'ye mensup birçok zevat da müftü efendiyi takip etti. Gene o gün Mutasarrıf vekili Müştak Muğla'ya, milli polis ve jandarmalar da Tavas'a gittiler. Aynı gün ağır ceza hakimi, tahrirat müdürü, muhasebe müdürü yaya olarak Tavas'a kaçtılar. Böylece Denizli hükümsüz kaldı. 5 Temmuz günü Denizli'de Heyeti Milliye ve hükümet dağılma emareleri gösterince Belediye Reisi Hacı Tevfik Bey'in daveti, üzerine şehirde kalan Türklerden ve Hıristiyanlardan ileri gelenler belediye dairesinde bir toplantı yaptılar. Halktan bu toplantıya iştirak edenler de vardı. Toplantıda Rum erkeklerinin tehcir meselesi de görüşüldü.⁶¹

Yaklaşık bir ay sonra olaylar yatışmaya ve daha önce Denizli'den ayrılmak zorunda kalan Ahmet Hulûsi Efendi, 4 Ağustos'ta Tavas'tan Denizli'ye dönmüştür Ancak bu günlerde bütün milli cemiyetler "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adını almaya başlamasıyla, Denizli Heyet-i Milliye'si lağvedilmiş ve yukarıdaki isimle yeniden teşkilatlanmıştır.12.4.1921 tarihli BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne Denizli'den gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre, bu tarihlerde Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şu şahıslardan oluşmaktadır; Reis: Mutasarrıf Ali Rıza, Reis'i sabi: Müftü Ahmet Hulusi, Azalar: Dava Vekili Karahacızade Salih, Em. Bnb. Kerim, Hükümet Tabibi Kazım, Ağazade Rifat, Küçükağazade Necib Ali Bey ve Efendiler

⁵⁹ Nuri KÖSTÜKLÜ, "Arşiv Belgelerinin Işığında Denizli Hadiseleri", *Milli Mücadele'de Denizli ve Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu 24-25-26 Haziran 1992*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:2, Denizli, 1992, s.71

⁶⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2143.

⁶¹ TÛTENK, a.g.e., s.42.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri lağvedilinceye kadar, Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin bu kadro ile çalışmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.⁶²

2. Atatürk'ün Denizli'yi Ziyaretleri

Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli'yi ziyaretlerinin, Denizli ve Denizlililer için Cumhuriyet döneminde gerçekleşen en önemli tarihi olaylar olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bu ziyaretler, Denizlililer için nesilden nesile aktarılan ve unutulmayan birer tarihi olay olarak sürekli hatırlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk hayatı boyunca elli iki il merkezine çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur. Bu il merkezlerinin yanı sıra birçok ilçeye ve kasabaya da uğramıştır. Birçok il merkezine bir değil birkaç kere, bazı büyük şehirlere ise ondan fazla geldiği olmuştur. Denizli de, Mustafa Kemal Atatürk'ün birkaç defa uğradığı illerden birisi olmuştur.

Denizli'nin merkezi Yunanlılar tarafından işgal edilmemişse de, Buldan ilçesi örneğinde olduğu gibi, ilçeleri işgal edilmiştir. Bu nedenle, Denizli işgali her an için ensesinde hissetmiştir. Bu yüzden Denizlililer, Müdafaa-ı Hukuk (Hakların Savunulması) kuruluşlarını iyi bir şekilde organize ettikten sonra, Yunan işgali altındaki bölgelere her türlü lojistik desteği vermiş, Denizli'de özellikle un sanayisinin gelişmiş olması nedeniyle, milli kuvvetlerin beslenme sorunlarının çözümüne önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Milli Mücadele boyunca da, hep milli kuvvetlerin safında ve Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında yer almıştır. Bunun için Denizlililer, Mustafa Kemal Atatürk'ün büyük sevgisini kazanmışlardır. Mustafa Kemal Atatürk de bu destek nedeniyle, Milli Mücadele sürerken Denizli'yi ziyaret etmek, Denizlililerle görüşmek ve buralardaki Milli Mücadele cephelerini teftiş etmek istemiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden bir heyet ile birlikte Afyonkarahisar, Uşak ve Denizli'yi ziyaret ederek, buralardaki askeri birliklerin ve cephelerin durumunu kontrol etmeyi planlamıştır. Ancak, TBMM'ne ve Milli Mücadele'ye karşı iç isyanların ve hareketlerin başlaması üzerine, Mustafa Kemal Atatürk, I. Konya Hadisesi'nden yaklaşık üç ay sonra, Konyalıları Milli Mücadele ve yeni kurulan Hükümet hakkında aydınlatmak amacıyla Konya'yı 3 Ağustos 1920'de ziyaret etmiş, bu planından vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Buna karşılık Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele'nin zor şartlarında

⁶² KÖSTÜKLÜ, *a.g.e.*, s.71.

gerçekleştiremediği Denizli gezisini unutmamış, her zaman için gerçekleştirmek istemiştir. Yine bir yurt gezisi nedeniyle, İzmir’de bulunduğu bir sırada kendisini ziyarete gelmiş olan Denizli heyetini kabul etmiş ve onlara, Denizli’ye geleceğinin müjdesini vermiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, 1930 yılı Mart ayı başında İzmir’e gitmiş, çeşitli incelemelerde ve ziyaretlerde bulunduktan sonra, tekrar Ankara’ya dönmemiş, İzmir-Aydın-Denizli-Isparta-Burdur yoluyla Antalya’ya gitmeyi ve buradan da Adana ve özellikle de Silifke’ye kadar uzanarak, burada bulunan çiftliğini ziyaret etmeye karar vermiştir. Bu amaçla, Mustafa Kemal Atatürk yanındaki İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Nuri (Kütahya), Vasıf (İzmir), İzmir Valisi Kazım Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) Müfettişi Zühtü Beylerle birlikte 5 Mart 1930 günü saat 10. 30’da İzmir’den Antalya’ya hareket etmiştir.⁶³ Aydın-Nazilli yoluyla 6 Mart 1930’da Denizli’ye gelen Mustafa Kemal Atatürk ve beraberindekiler, Denizli istasyonunda yarım saat kadar mola vermişler ve Burdur Isparta yolu ile Antalya’ya hareket etmişlerdir. Atatürk’ün Denizli’ye birinci defa gelişleri 6 Mart 1930 tarihli Cumhuriyet Gazetesi” reisi cumhur Denizli tarikiyle Antalya’ya hareket etti” şeklinde duyurulmuştur.⁶⁴ Atatürk Denizli ilini 4 Şubat 1931 günü teşrif etmişlerdir. Bu gezi Ata’nın “Büyük Ege Gezisi” olarak bilinen program içinde bulunmaktadır. 4 Şubat 1931 Çarşamba günü sabahleyin saat 8.10’da Aydın’dan hareket eden özel tren ATA’yı aynı gün saat 13.00’da Denizli’ye getirmiştir. İki gün öncesinden Büyük Kurtarıcının Denizli’yi teşriflerini öğrenen halk erken saatlerde istasyonun bulunduğu çevreyi doldurmuş idi. Binlerce Denizlili’nin gösterdiği coşkun tezahürat ve sevgi gösterisi orasında trenden inen Atatürk halkı selamlayarak geçmişler ve istasyon caddesinden beraberindeki zevatla birlikte otomobillerle o zamanki CHP binasına gelmişlerdir. Esasen Atatürk’ün misafir olarak kalacağı bina olarak bu yer hazırlanmış bulunuyordu. Bir müddet bu binada istirahat eden Atatürk çamlık yolu üzerinde bulunan ve o zaman için Isparta’daki 5. Kolorduya bağlı 51. piyade ve 33. topçu alaylarını ziyaret etmiş ve konu edilen alayların subaylarından müteşekkil bir grup atayı karşılamışlardır. Askeri birliklerin ziyaretini müteakip Köy Öğretmen Okuluna gelmişler, sınıflara girerek, öğrencilere sorular sormuşlar ve yöneticilerle öğretmenlerden eğitim-öğretim konularında bilgi almışlardır. Köy öğretmen okulunun tetkikinden sonra Atatürk, il makamını. CHP kaza merkezini ziyaret etmişler ve buradan doğruca Denizli Devlet Hastanesi’ne gitmişler, hastaneyi en ince teferruatına kadar tetkik etmişlerdir. Bu arada hastalarla da hasbihal eden Atatürk, Hastane Baş Hekimi Dr. Hamal Berkman’a hastanenin tertip, düzen ve temizliğinden dolayı teşekkür ve

⁶³ Tahir KODAL, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, No.4, Ankara, 2007, s.31.

⁶⁴ *Denizli İl Yıllığı/73*, s.19.

kendilerini tebrik etmiştir. Devlet hastanesinden sonra Atatürk Belediyeye gelmiş ve orada toplanan yüzlerce Denizliliyi tekrar selamlamıştır.⁶⁵ Akşama doğru Denizli Belediyesi'nde halk ve esnaf temsilcileriyle bir toplantı yaparak dileklerini dinledi. Ayrılırken Belediye Başkanı'na: "Gerek geçen defaki gelişimde, gerekse bugün Denizli halkının hakkımda gösterdikleri sevgi ve bağlılıktan çok duygulandım. Teşekkür ve sevgilerimin sayın Denizli halkına tarafınızdan ulaştırılmasını rica ederim", dedi.⁶⁶



1931 Yılında Denizli Vilayeti (Solda Hükümet Konağı)⁶⁷

Siyasi Durum

Atatürk döneminde Denizli ve çevresinde Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet düzenini tehlikeye düşüren ve toplum yapısını olumsuz yönde etkileyen, kamu vicdanında izler bırakan herhangi bir siyasi olay gerçekleşmemiştir. Denizli ve çevresinde devlet düzenini değiştirmek ve Atatürk ilke ve inkılâplarını ortadan kaldırmaya yönelik herhangi bir halk hareketi mevcut olmamıştır. Milli Mücadele'ye başından itibaren Denizli halkı destek vererek Atatürk'ün yanında yer aldığı için, bu çerçevede halkın hoşnutsuzluğunu gösterecek herhangi bir olumsuz davranış meydana gelmemiştir. Denizli halkı, Atatürk'ün ortaya koymuş olduğu yeni devlet düzeni ve ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya çıkan

⁶⁵ Halil ORAN, *Atatürk Denizli'de*, Cumhuriyetin 50.Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları, No:2, Denizli, 1974, s.12-13.

⁶⁶ Mehmet ÖNDER, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s.131.

⁶⁷ Çoşkun ÖNEN, "Fotoğraf", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, 2004,s.21.

bunalımlarda dahi bu çizgilerini devam ettirmişlerdir.

Denizli ve çevresinde bu çerçevede herhangi bir siyasi olay gerçekleşmezken, Türk siyasi hayatı içerisinde olan ve Türkiye'nin genelini etkileyen siyasi olaylar Denizli ve çevresini de etkilemiştir. Genel anlamda gerçekleşen ve Denizli çevresini de etkileyen bu siyasi olaylar TBMM'nin üyeliklerini belirlemek amacıyla yapılan seçimlerdir. Atatürk döneminde Denizli ve çevresinde meydana gelen en önemli siyasi olaylar, bu çerçevede düşünülmeli ve ele alınmalıdır. Bu nedenle, Atatürk döneminde Denizli ve çevresinde ortaya çıkan en önemli siyasi olaylar tek parti seçimleridir. Yani, Denizlililerin TBMM'de temsil hakkını elde etme ve Denizli'yi burada en iyi şekilde temsil edebilme gayretleridir.

Milli Mücadele'nin en önemli Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıdır. Çünkü Türk milletini yüzlerce yıldır temsil eden İstanbul'daki padişah ve hükümeti yanında yeni bir temsilci ortaya çıkmıştır. Bu temsilcilik için gerekli hukuki temel, milletin seçtiği milletvekillerinin kendi hür iradeleri ile bir araya gelmeleriyle sağlanmıştır. Böylece, milletvekilleri ülkenin kaderinde söz sahibi olabilmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk daha Samsuna çıktığı andan itibaren "Milli egemenliğe dayalı tam bağımsız bir Türk devleti" kurma özlemi içerisinde olduğu, kongreler sürecinde sürekli olarak bunu gündeme getirdiği ve İstanbul'daki son Osmanlı Mebusan Meclisi de dağıtıldığı için, Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de açılarak çalışmalarına başlamıştır. Milli Mücadele hareketinin başından itibaren içinde olan ve Milli Kuvvetlere her türlü desteği sağlayan Denizli halkı tarafından TBMM'nin açılması sevinçle karşılanmıştır. Denizli gibi Anadolu'nun pek çok yerindeki bu anlayış ve destek sayesinde Mustafa Kemal'in istediği seçimler için alt yapı oluşmuştur. Mustafa Kemal'in 19 Mart genelgesiyle istemiş olduğu milletvekilleri seçimleri Denizli Livası'nda (sancağında) da istenilen ölçülerde ve örgütlülük sayesinde çabucak yerine getirilmiştir.⁶⁸

Bu genelge bir yandan ülkede yeni bir seçimin başlamasını emrederken, öte yandan da seçimin hangi ilkeler çerçevesinde yapılacağını belirtiyordu. Kuşkusuz Mustafa Kemal ve Heyeti Temsiliye, Anadolu'da kurulacak yeni devletin temeline bu genelge ile büyük bir taş koyuyor ve "vatanın bütünlüğünü, ulusun özgürlüğünü" halka dayanarak kurtarmak için alınacak kararlara, geniş halk kitlesinin katılımını sağlamak istiyordu. Ulus adına karar verecek olan Selahiyeti Fevkalade-yi Haiz Meclis'in, İstanbul'dan kaçıp gelen milletvekilleriyle, bu genelge çerçevesinde

⁶⁸ KODAL, *a.g.e.*, s.40-41.

yeni seçilen milletvekillerinden oluşmasını yararlı görüyordu.⁶⁹

3. İnönü Dönemi'nde Denizli

İnönü Dönemi'ne Kadar Denizli'nin İdari Durumu

Antik coğrafyaya göre büyük bir kısmı Frigia; güney batısındaki bir kısım yeri de Karia kıtaları üzerinde bulunan Denizli toprakları, Bizanslılar devrinde Anatolique Theması'na dahil olmuştur. Bizanslıların yönetiminde bulunan Denizli'ye Türklerin Malazgirt Zaferi'nden sonra gelmeye başlamasıyla bu idari birimde parçalanmalar meydana gelmeye başlamıştır, İkinci Türk fethi sırasında da “uç vilayeti” konumuna gelmiştir.⁷⁰

Selçuklu Devleti'nde Anadolu'da bulunan şehir isimlerine baktığımızda Denizli /Ladik ismi: Dar üs-sugr olarak yani (uç sınır şehri) olarak kaydedildiğini görmekteyiz.⁷¹ Denizli, zaman içindeki görünümü ile Çürüksu vadisini esas almıştır. Bu vadede antik devirde Laodikya, Bizans devrinde Khonae merkez olmuştur. Zaman zaman bu esas parçaya komşu yaylalar ve yüksek ovalar dahil olmuştur. Türkler, XI. yy sonlarında, yörenin merkezi olan Laodikya'yı fethettikten sonra, burada bir askeri birlik kurmuşlardı. Denizli'ye komşu yaylalardan kuzeyde, günümüzde sadece bir kısmı dahil olan eşme vardır.⁷²

Burada Türk nüfusuna girmeden önce, Türk fethi öncesindeki durumdan söz etmek gerekir. Bizans devrinde durum, halkın ovalardan kenarlara, vadi içlerine çekilmesi biçimindedir. Ovalar nisbeten boş kalmış gibidir. Bu durumda Türkler görüldüğü zaman, zaten nüfus Roma devrine göre daha az ve dağınık idi. XI. yüzyılda Türklerin görünmesi, ardından Türk fethi (1075'den sonra) şüphesiz Türklerin sayıca az oldukları bir dönem demektir. Fakat 1119'da Bizans karşı saldırısı ile Türkler Çürüksu vadisinden atıldılar. Türkler gerçi, 1147 Haçlı Seferi'nde olduğu gibi, daha batılara kadar askeri birlik gönderiyorlardı. Ancak Türkler bu yıllarda Karaağaç ve Çardak Yaylaları'nda gayri resmi olarak hakim idiler.⁷³

XII. yüzyılın son yarısı, Laodikeia için bildiğimiz bir mücadele dönemidir. 1176 Miryakefalon Savaşı ile yöremiz yakından ilgilidir. Homa tahkimatı Türklerin denize ulaşmasına engel olduğu için yıkılacaktı. Ama yıkılmadı; bunun üzerine Türk akınları yeniden başladı. İşte bu

⁶⁹ İhsan GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eskişehir, 1997, s.60.

⁷⁰ BAYKARA, *a.g.e.*, s.51.

⁷¹ Tuncer BAYKARA, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s.57.

⁷² BAYKARA, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, s.11.

⁷³ BAYKARA, *a.g.e.*, s.12.

mücadeleli yıllarda, halk Türklerin gelişi üzerine batıya gitmekte idi. Mücadele uzun sürmekte olup halk daha batıya, güvenilir yerlere gittiler.⁷⁴

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Selçuklu uç vilayeti olan Denizli, “Ladik Serleşkerliği” haline getirilmiştir. 1215’te, Sinop’taki bir kitabede Honaz Emiri olarak zikredilen Esedüddin Ayaz yöremizin ilk valisi olmalıdır. Aynı zat muhtemelen valilik devrinin sonlarında Çardak kervansarayını yaptırmıştır. Bundan sonra Denizli’de yönetimin başı olarak, sırasıyla Seyfeddin Karasungur, Erdoğan Atabek görev yapmışlardır. Daha sonra, Denizli ve çevresindeki Türkmenler yönetime hakim olmuşlardır.⁷⁵ Bu kişinin hakimiyetinde Denizli imar işlerine hayli önem vermiş ve cami ha kervansaray çeşme inşasına büyük önem vermiştir.⁷⁶ Antalya ve Kütahya arasındaki topraklara sahip olduğu düşünülen Denizli (Tonuzlu) özellikle İlhanlılar zamanında büyük önem kazanmıştır.⁷⁷

Bunun yanında 1868 yılı salnamesinde Denizli Sancağı yoktur. Denizli bir kaza olarak Menteşe Sancağı’na bağlanmış, Menteşenin adı Menteşe-Denizli olmuştur. 1869 salnamesinde ise Denizli Aydın Sancağı’na bağlı bir kazadır. Ancak 1881 tarihinde Denizli, Buldan, Sarayköy ve Tavas kazalarını içine alan bir sancak olmuştur.⁷⁸ XVI. yüzyılın ilk yarısında Denizli ve çevresinde yaşayan Türkmenler belli bir birlikten uzak halde yaşamışlardır. Bu durumda Denizli ve çevresindeki idari yapılanmanın çeşitlilik arz etmesine yol açmıştır. İrili-ufaklı beyliklerin oluşmasına sebep olmuştur. Denizli merkezindeki İnançoğulları Beyliği’nden başka, Germiyanoğulları Beyliği, Hamidoğulları Beyliği, Tavas Beyliği’nin Menteşeoğulları Beyliği’ne katılmasıyla Menteşeoğulları Beyliği Denizli toprakları üzerinde var olmuştur. Denizli ve çevresi Osmanlı Devleti’nin yönetimine kesin olarak geçtiği (1929) yıllarda, toprakları Germiyanoğulları Beyliği, Menteşeoğulları Beyliği ve Hamitoğulları Beyliği’nin yönetimi altındaydı. Bu üçlü idari durum Osmanlı Devleti’nin eyalet ve organizasyonu ile dolaylı olarak devam etmiştir. Yani, Germiyanoğulları’nın yerini Anadolu Eyaleti Kütahya Paşa Sancağı Hamitoğullarının yerini Hamid Sancağı, Menteşe Beyliği’nin de yerini Menteşe Sancağı almıştır.⁷⁹

Osmanlı Devleti’nin oluşturmuş olduğu, eyalet sistemine dayalı bu idari yapı XIX. yüzyıla kadar (1864-1967) devam etmiştir. Denizli merkez kazası Osmanlı eyalet sistemi

⁷⁴ BAYKARA, *a.g.e.*, s.12.

⁷⁵ BAYKARA, *Denizli Tarihi (1070-1429)*, s.51.

⁷⁶ AKÇA, *a.g.e.*, s.31.

⁷⁷ BAYKARA, *a.g.e.*, s.52.

⁷⁸ Tuncer BAYKARA, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Baskı:2, Ankara, 2000, s.119.

⁷⁹ BAYKARA, *a.g.e.*, s.53.

içerisinde diğer bölge merkez kazaları gibi Kütahya Paşa Sancağı'na bağlı olmuştur. Uzun yıllar boyunca Eyalet Sistemi ile idare edilmiş olan Osmanlı idari teşkilatında, 1864 yılında değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. 8 Kasım 1864 tarihinde uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti idari yapısı; Vilayet (İl), Sancak (Liva), Kaza, Nahiye ve Koy olarak çeşitli birimlere ayrılmıştır. Bu nedenle, 1864 Vilayet Nizamnamesi uyarınca dört tane sancağın kendisine bağlanmasıyla Aydın Vilayeti oluşturulmuştur. 1884 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Denizli Sancağı da İzmir, Saruhan (Manisa), Aydın, Menteşe (Muğla) Sancaklarından sonra beşinci sancak olarak, Aydın vilayetine bağlanmıştır. Denizli Aydın vilayetine bağlı bir sancak merkezi olarak 1884'de Çal, 1888 yılında Acıpayam, 1893 yılında Sarayköy, Buldan ve Tavas, Denizli Sancağı'na bağlanmıştır. Bu idari değişiklikten sonra Denizli Sancağı, Aydın vilayetine bağlı bir mutasarrıfluk haline getirilmiştir.⁸⁰

Osmanlı Devleti zamanında Denizli Sancağı, tekrar idari bir değişiklik yaşayarak 1910 yılında “bağımsız mutasarrıflık” haline getirilmiştir, Denizli Sancağı 1910-1921 yılları arasında ikinci sınıf mutasarrıflık olarak kalmış, bu süre içerisinde herhangi bir idari değişiklik yaşamamıştır, Türk milleti Anadolu'nun hemen hemen her tarafını işgale başlayan emperyalist güçlere karşı 1919-1922 yılları arasında çok büyük bir mücadele vermiş ve kahramanlıklar göstermiştir, Mustafa Kemal'in önderliğinde düşmana karşı varoluş mücadelesi verilirken, aynı zamanda yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temelleri de Ankara'da atılmaya çalışılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda ilk olarak 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu tarihten sonra üstünlüğü eline alarak, yeni devletin siyasi, sosyal, idari ve askeri bakımdan izleyeceği siyaseti, Mustafa Kemal'in istekleri doğrultusunda belirlemeye başlamıştır. İşte bu günlerde yani 31 Mayıs 1920'te Denizli, bağımsız bir sancak haline getirilmiştir.⁸¹ Denizli'nin bu tarihte bağımsız bir “sancak” olarak ilan edildiği günlerin ardından Mustafa Kemal Atatürk tarafından devletin siyasi, sosyal, idari ve askeri bakımdan izleyeceği siyaseti öngören tahrir (önerge) 13 Eylül 1920 tarihinde TBMM'ye verilmiştir. TBMM'nin 13 Eylül 1920 tarihindeki toplantısında okunan bu program, dört ay geçtikten sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yani Türk Devleti'nin ilk anayasası olarak kabul edilmiştir.⁸²

⁸⁰Necmi ÜLKER, “20.YY Başlarında Denizli Sancağı”, *Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 27-29 Haziran 1988*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:1,Şafak Basım-Yayım Ltd.Şti., Manisa, 1989, s.167

⁸¹ ÖZKAN, *a.g.e.*, s.59-60.

⁸² KODAL, *a.g.e.*, s.77.

20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen bu yeni anayasa ile TBMM Hükümeti Sancak ve Liva idarelerini ortadan kaldırmıştır. Türkiye'nin genelinde sancak ve liva idarelerinin ortadan kalkmasıyla Denizli'de de sancak statüsüne son verilmiştir. Denizli'de sancak idaresine son verilmesine rağmen Milli Mücadele tüm şiddetiyle sürdüğü için Denizli'ye yeni bir yönetici tayin edilememiştir. Oluşturulan yeni yönetim anlayışı çerçevesinde Denizli'ye ilk yönetici yani Denizli'nin ilk valisi 5 Ekim 1923 tarihinde gelebilmiş ve göreve başlamıştır. Böylece, Mustafa Kemal Atatürk daha Cumhuriyeti ilan etmeden önce, Denizli'ye yeni devleti temsil edecek bir kişiyi görevlendirmekte bir herhangi bir sakınca görmemiştir. Atatürk döneminin ilk yıllarından itibaren Denizli'nin idari taksimatı ile ilgili düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Fakat bu idari düzenlemeler Cumhuriyet döneminde Denizli'nin ilk valisi olan Cemal Bardakçı'nın göreve başlamasından sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Denizli'nin idari taksimatı tam anlamıyla 1924 yılından sonra şekillenmiştir. TBMM, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasasını 20 Nisan 1924 tarihinde kabul etmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi Türkiye'nin yeni idari taksimatını ortaya koymuştur. Buna göre, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idari taksimatı için şöyle denilmektedir, Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere ayrılmıştır ve nahiyeler de kasaba ve köylerden oluşur. Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere (kasabalara), kasabalar da köylere ayrılmıştır. Bu ilk idari taksimata göre yönetimin en küçük birimini köyler oluşturmuştur.

Denizli'de bu kanun çerçevesinde idari taksimatıyla ilgili olan eksikliklerini büyük ölçüde 1924 yılında tamamlamıştır. Gerek nüfus sayımları, gerekse coğrafi konumları nedeniyle, önceki yıllardan itibaren, Denizli ile irtibatlı olan yerleşim yerleri, öncelikli olarak Denizli'nin idari birimlerini meydana getirmişlerdir. Bu oluşum sürecinden sonra Denizli'de, merkez ilçeye birlikte altı tane ilçe ortaya çıkmıştır. Bunlar; başta merkez ilçe olmak üzere, Acıpayam ilçesi, Buldan ilçesi, Çal ilçesi, Sarayköy ilçesi ve Tavas (Davas) ilçesidir. Ayrıca, 1924 yılında yapılan yeni bir değişiklikle, Çivril ilçesi ve onun Homa, Işıklı nahiyeleri ile yaklaşık 45 köyü Denizli'ye bağlanmıştır. Böylece, 1923-1938 yılları arasında Denizli ve çevresinde var olan idari durum, hemen hemen bu yıl içerisinde ortaya çıkmıştır.⁸³ Bu bağlamda idari olarak bakılacak olursa kronolojik olarak Denizli idari yapılanmasında şu değişiklikler olmuştur.

⁸³ KODAL, *a.g.e.*, s.68-71.

1930'da Denizli'nin Honaz nahiyesine bağlı Serbent ve Sakızcılar köyleri aynı ilin Çal kazasına, Konya'nın Seydişehir ve Bozkır kazalarına bağlı Ahırlı ve 3 köy Yalılıhöyük nahiyesine bağlandı.

1930'da Denizli iline bağlı Homa adıyla bir nahiye kuruldu.

1933'te Denizli Acıpayam'ın Kızıllıhisar Nahiyesine bağlı Kösten, Abaz ve Aşağıkaraçay köylerinin Honaz nahiyesine bağlandı.

1933'te Denizli'nin Sapanca Köyü merkez ilçeye bağlı Honaz Nahiyesine bağlandı.

1934'te Acıpayam kazası İncelek, Cumalı, Çambaşı, Beylerli, Çaltı, Ayvaz, Gölcük ve İnceler tekesi köyleri Denizli ili merkez ilçesine bağlandı.

1934'te Acıpayam kazası Saz köyü; Denizli'nin Honoz nahiyesi'ne bağlandı.

1936'da Denizli'nin Erle nahiyesi kaldırıldı.

1941'de Burdur ili Yeşilova ilçesine bağlı Sırçalı, Tahtalı ve Kurtlar köyleri Denizli'nin Acıpayam ilçesi Merkez nahiyesine bağlandı.

1942'de Aydın'ın Nazilli kazası Horsunlu nahiyesi ile Denizli Merkez ve Buldan kazalarına bağlı bazı köyleri Denizli'nin Sarayköy kazası Merkez nahiyesine bağlandı.

1942'de Muğla'nın Taşlı ve Gazeller köyleri ile Çullubük ve Gazeller Mahallesi Denizli'nin Tavas ilçesi Kale nahiyesi Armala Köyü'ne bağlandı.

1942'de Denizli'nin Honaz nahiyesine bağlı Belevi ve Karapınar köyleri Çal kazasının merkez nahiyesine bağlandı.

1945'te Dinar İlçesi'ne bağlı köylerden bir kısmının Denizli'nin Honaz Nahiyesi'ne bağlandı.

1944'te Aydın'a bağlı Çatak Köyü Denizli'nin Buldan ilçesine bağlandı.

1944'te Afyon'un Dinar ilçesine bağlı Çardak, Gemiş, Bozkurt, Maran, Başçeşme, Tutluca, Avdan ve Ortamahalle köyleri ile bu köylere bağlı mahalleleri Denizli'nin Honaz nahiyesine bağlandı.

1946'da Denizli'nin Baklan bucağına bağlı Kaklık, Alikurt, Zıpır ve Acıdere köyleri, Honaz bucağına bağlandı.

1947'de Denizli'nin Çıtak, Kırılan, Yahyalı ve Kavakalan köylerinin Çivril ilçesi Merkez

bucağına bağlandı.

1947'de Denizli ili Tavas ilçesine bağlı Yolaltı ve Yolüstü köylerinin Aydın'ın Karacasu ilçesine bağlandı.

1947'de Denizli ili Çivril ilçesinin Homa Bucağına bağlı Bozüyük, Sütlaç, Yapağı, Bosntancı ve Duman köylerinin Afyon ili Dinar ilçesinin merkez bucağına bağlandı.

1947'de Burdur ili Yeşilova ilçesine bağlı Hayriye ve Söğüt köyleri Honaz bucağına bağlandı.

1948'de Denizli ili Çal ilçesi Merkez bucağına bağlı İmrallı köyünün Çivril ilçesi Merkez bucağına bağlandı.

1949'da Denizli'nin Buldan ilçesine bağlı Bahadır ve Güneydamları köyleri Manisa'nın Alaşehir ilçesinin Sarıgöl bucağına bağlandı.

b) Görev Yapan Denizli Valileri

1884 yılında beşinci sancak olarak Aydın Vilayeti'ne bağlanmış olan Denizli, 1923 yılına kadar mutasarrıflar tarafından yönetilmişlerdir. Atatürk dönemine kadar, Denizli Sancağı'nda görev yapan mutasarrıflar; Bahri Paşa, Hilmi Bey, Ahmet Şevki Efendi, İsmail Kemal Bey, Muhittin Paşa,⁸⁴ Hikmet Bey, Haydar Bey, İsmail Fevzi Paşa, Tevfik Bey, Faik (Öztrak) Bey'lerdir.⁸⁵ Cumhuriyetin ilanından önce Denizli Sancağı'na en çok hizmeti geçen ve Cumhuriyetin ilanından sonra da Denizli halkının hizmetlerinden dolayı takdir ettiği mutasarrıflar Faik (Öztrak) Bey ve Ali Rıza Bey'dir.

1918-1922 yılları arasında görev yapan bu yöneticiler, Kurtuluş Savaşı'na verdikleri destek ve Denizli çevresindeki Kuva-yı Milliye hareketine yapmış oldukları hizmetler nedeniyle büyük sempati kazanmışlardır. Denizli Sancağı'na yapmış oldukları gerek maddi yani yeni kurumlar oluşturma vb., gerekse manevi alanlarda yani yeni bir Türk devletinin ortaya çıkması sürecinde Denizli Sancağı'na kalıcı hizmetlerde bulunmuşlardır. Atatürk döneminde görev yapan Denizli valilerine gelince, 1923-1950 yılları arasında Denizli Vilayeti'nde 9 tane vali görev yapmıştır. Bu valiler görev yaptıkları süre içerisinde hangi alana hizmet vermişlerse halk da o valiye, yaptığı işin sıfatını lakap olarak vermiştir. Bu nedenle “eğitimci”, “sucu”, “yolcu” gibi sıfatlara bakarak, valilerin bu dönemde hangi alana daha çok yatırım yaptıklarını ve önem

⁸⁴ KODAL, *a.g.e.*, s.73.

⁸⁵ *Denizli İl Yıllığı/1973*, s.301.

verdiklerini anlamak mümkündür.⁸⁶

1950 Yılına kadar Denizli'de görev yapan Denizli Valileri

Cemal Bardakçı	1923-1925
Mithat Kalabalık	1925-1927
Halit Aksoy	1927-1932
Fuat Tuksal	1932-1935
Ekrem Ergür	1935-1940
Osman Nuri Tekeli	1940-1944
Cevat Ökmen	1944-1946
Hüdayi Karabatan	1946-1947
Ahmet Demir	1947-1950 ⁸⁷

⁸⁶ KODAL, *a.g.e.*, s.73.

⁸⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2146.

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. DENİZLİ'NİN EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATI

Öncelikli olarak Denizli'nin cumhuriyet dönemi itibariyle sosyal hayatındaki durumuna bakmadan önce sosyal hayatın sınırlarını kaba hatlarıyla çizmek yerinde olacaktır. Bununla beraber insanların o günkü koşullarda sosyal çevredeki faaliyetlerini anlamak daha kolay olacaktır. Yani insanların günlük yaşamlarının yanı başında dönemin getirdiği ekonomik, sosyal, siyasi bir takım etkin olaylar nihayetinde Denizli insanı da fazlasıyla etkilemiş olmalıdır. Bu bağlamda ele aldığımız zaman konu daha müşahhas hale gelecek ümidindeyim. Şöyle ki dönemin genel koşullarının getirdiği bir takım davranış kalıplarının yanında sosyal yapıyı dengeyi derinden etkileyen bir takım siyasi sosyal ve ekonomik olaylar o dönem içinde ele alınıp irdelenmesi gerekmektedir. Nitekim cumhuriyet dönemi Türkiye'sinden yola çıkarak Denizli'yi ele almak hatta dünyanın yapısal evriminden başlayarak Denizli'ye inmek ve konuyu bu bağlamda irdelenmek yerinde olacaktır. Şöyle ki dünyada meydana gelen olaylar örneğin; 1929 dünya ekonomik krizi, 1939-1945 II. Dünya Savaşı nihayetinde Türkiye'yi etkilemiş ve bu etkilenme ülkenin her yanında derinden hissedilmiştir.

Ayrıca sosyal yaşamda oluşan yapısal evrimlerde kendi içerisinde ayrıca ele alınacaktır. Fakat şunu ifade etmek yerinde olacaktır; sosyal yaşamın en büyük etkeni kuşkusuz ekonomik faaliyetler olacaktır. Zira insanların günlük hayatlarının çoğunu sosyal çevre içerisinde çalışmak gelmektedir. Bununla beraber ortaya çıkan değişik iş kolları meslekler de buna bağlı olarak şekillenmiştir diyebiliriz. Ayrıca bunun yanında sosyal yaşamın bir parçası olarak hayat biçimleri, giyim kuşam, beslenme, dini ve kültürel yapılanma gelenekler, kültürel faktörler, şenlikler, eğlence hayatı, ticaret, alışveriş, tarımsal faaliyetler, sosyal teşkilatlanmalar, kooperatifler, dernekler, cemiyetler, eğitim ,sağlık durumu, sportif faaliyetler de bu sosyal yaşamın iç dengeleri içerisinde ele alınacak ve bu bağlamda değerlendirilecektir.

A) DENİZLİ'DE EĞİTİM HAYATI

Öncelikli olarak şunu ifade etmek gerekir ki Denizli'nin Cumhuriyet dönemi sosyal tarihi içerisinde değerlendirilmesi gereken en önemli unsurlardan birisi eğitimidir. Zira sosyal yaşamın

içinde toplum yaşantının rotasını çizebilmek için toplumlar eğitime büyük önem vermişlerdir. Tarihi doku itibariyle birçok devlete ev sahipliği yapan Denizli içinde eğitim önceliğini her zaman korumuştur. Tabi ki bu sosyal olguyu işlerken o dönemin sosyo-ekonomik şartlarını iyi değerlendirmek gerekecektir. Yani Atatürk dönemi Türkiye’inde değişen toplum yapısı kendini farklı bir çizgide ifade etmesi gerekmektedir. Cumhuriyet Türkiye’inde o dönem itibariyle Atatürk’ün en çok üzerinde durduğu mesele kuşkusuz eğitim olmuştur. Zira eğitim hem yeni bir Türkiye’yi fertlerini hazırlamada hem de yeniden kurgulanan ülkenin toplumun tüm kademelerine sirayet etmesinde temel etken olmaktadır. Bireylerin ve toplumların sosyal yaşamında çok önemli bir yere sahip olan eğitim gerek yaygın gerekse örgün eğitim kurumları bunun yanında dergiler, gazeteler, kitaplar, matbaalar bu yeni oluşumda özgün yerlerini almaktadırlar. Öte yandan günümüzdeki kadar olmasa bile Denizli sosyal yaşamında önemli bir yere sahip olan eğitim kurumları toplumu yavaş yavaş şekillendirmeye de başlayacaktır. Bu bölümde sosyal yaşamın içinde ele alınacak olan eğitim ve eğitimi kültürü ilgilendiren tüm unsurları incelemeye ve tarihi süreç içerisinde toplum hayatındaki rolünü ele almaya çalışacağız.

1.Eğitim

Denizli şehri Adalar Denizi bölgesi medeniyetinin bir parçası olan tıp, felsefe ve endüstrisinin etkisi altında kaldığı için, eğitim ve kültür hayatı tarihin her döneminde canlılığını korumuştur. Selçuklular zamanında Denizli ve Çal’da medreselerin açılmasıyla başlayan Türk eğitim ve kültür anlayışında, özellikle İnançoğulları Beyliği zamanında büyük gelişmeler olmuştur. Osmanlılar zamanında ise, daha önce atılan bu eğitim ve kültür temelleri üzerinde büyük gelişmeler olmuş, Denizli’ye 32 tane medrese⁸⁸ açılmıştır.⁸⁹ Aynı zamanda bu dönemde Müslümanlıkla beraber Türkçe’de yaygınlaşmış ve birçok yabancı dille yazılmış kitap Türkçeye çevrilmiştir.⁹⁰ 1686’da Denizli’deki büyük depremden sonra eğitimde de büyük aksamalar olmuştur. Yüzyıl sonra 1780-1790 yılları arasında eğitim faaliyetleri Denizli’de yeniden artmıştır.

18.12.1792’de Çaybaşı Camii bahçesinde Arnavutoğlu Hacı Ahmet Efendi tarafından bir okul yaptırılmıştır. 29.03.1799’da Değirmenönü mahallesinde Abdullah Efendi tarafından bir medrese yaptırılmıştır.1838 yılında Sıbyan mektebi üzerine Rüştüye Mektebi kurulmuştur.

⁸⁸ Geniş bilgi için bk.Ekmelettin İHSANOĞLU, “Osmanlı Eğitim ve Müesseseleri”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt:I, Feza Gazetecilik Anonim Şirketi, İstanbul, 1999, s.232-248.

⁸⁹ Ahmet Akif TÜTENK, “Denizli’de Maarif’in İnkişafı”, *İnanç Dergisi*, Sayı: 102, Denizli, 1946, s.1-7.

⁹⁰ Mahmut, ALPTEKİN, “Denizli İli’nin Düşünce ve Kültür Hayatı”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, Denizli 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.131.

1839'da Denizli il merkezi olmuş 1846'da Denizli'de Maarif Meclisi kurulmuştur.⁹¹

Eğitim alanındaki gelişmeler XIX. ve XX. yüzyıllarda da devam etmiş ve Denizli'ye 67 tane medrese ve eğitim kurumu açılmıştır.⁹² Eğitimdeki bu ilerlemeler neticesinde 01.09.1873'te Denizli'de Çatalçeşme Parkı'nın bulunduğu yerde üç sınıflı "Rüştiye Mektebi" açılmıştır.⁹³ Bu okulun ilk öğretmeni Hasarlı Ali, ikincisi de Halil İbrahim Efendi olmuştur. On sekiz yıl bu şekilde eğitim veren bu okul 1892'de dört sınıflı, 1894'te beş sınıflı "Liva İdadisi" adını almıştır.⁹⁴ Yine aynı yıllarda Denizli'de sosyal ve etnik yapısına uygun olarak ilde yaşayan azınlıklardan Rum ve Ermenilere ait okullar bulunmaktadır.

1894'te Denizli Merkezde toplam 8 okul vardı. Bu okulların dağılımı şu şekildedir. Müslümanların 3 ilkokulu, 1 ortaokulu vardı. Bir tane Rum Ortodoks erkek ilkokulu bir tane Rum Ortodoks Kız Okulu, bir Ermeni Gregoryen erkek ilkokulu bir tane Ermeni Gregoryen kız ilkokulu vardı. Bütün bu okullarda 925 öğrenci olduğu bilinmektedir.

Maarif Nezaretince kurulan ve Müslüman öğrencilerin okuduğu ortaokullarda 9 öğretmen vardı. Okulun yıllık gideri 1900 mecrediye tutarındaydı. Giderinin bir bölümü, öğrencilerin ödedikleri paralardan karşılanmaktaydı.

Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra Denizli Merkez kazada 20 medrese bulunmaktaydı Bu okullarda da 400-500 öğrenci barınmakta ve öğretim görmekteydi. Rum Ortodoksların erkek ve kız ilkokullarında ikişer öğretmen ders veriyordu Bu okulların giderleri, Rum Ortodoks topluluğunun parasal katkılarıyla karşılanmaktaydı. XIX. Yüzyılda Denizli merkez kazadaki Ermeni Gregoryen ilkokulları paralıydı Öğrencilerden toplanan paralar, yılda 400 mecrediye tutarındaydı.

1903 Maarif Salnamesi'ne (yıllık) göre Denizli ve kazalarındaki çeşitli öğretim kurumları şöyledir. Denizli Mektebi İdadisi, Denizli Navsisyan Ermeni Mektebi. 9 Ekim 1922'de Denizli sultani okulu açıldı. Sekiz sınıflı, iki yüz öğrenciyle eğitime başlayan bu okul 1923 yılında beş sınıflı ortaokula dönüşmüştür.⁹⁵ Bu okulda 150 öğrenci ilkokul kısmında geri kalan 50 öğrenci ise sultani kısmında eğitim görmektedir. Öğretmen kadrosunda ise bir müdür, bir yardımcı ve on yedi

⁹¹ Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü, *Denizli'de Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, Denizli, 1998, s.21.

⁹² TÛTENK, *a.g.m.*, s.1-7.

⁹³ Geniş bilgi için Bk. Ekmelettin İHSANOĞLU, "Osmanlı Eğitim ve Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt:I, Feza Gazetecilik Anonim Şirketi, İstanbul, 1999, s.307.

⁹⁴ Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü, *a.g.e.*, s.21.

⁹⁵ Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü, *a.g.e.*, s.22.

tane öğretmeniyle hizmet vermektedir.⁹⁶

Öte yandan Denizli’deki bu eğitim kurumları hiç kuşkusuz ki Denizlinin eğitim ihtiyacına yeterince karşılamaktan oldukça uzaktır. Nüfusunun % 30 şehirde % 70 köylerde yaşayan bir toplum için modern eğitime ihtiyacı olduğu gençler arasında tahsil görmeye hevesli oldukça fazla kişi olduğu bilinmektedir.⁹⁷ Özellikle cumhuriyetin ilanından sonra eğitimin toplum hayatındaki etkin rolünü iyi bilen Atatürk’ün mevcut eğitim sistemini değiştirmesi kaçınılmazdı. Zira bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nde 1776’lardan itibaren Batı örneğine göre askeri okullar ve Tanzimat (1839) yıllarından itibaren de yine Batılı sivil öğretimden ilham alınarak Rüştîye, İdadi Sultani gibi ortaöğretim ve İptidai gibi ilköğretim kurumları açılmaya başlanmış, Darülfünun kurulmuştur. Maarif Nezaretine bağlı bu yeni mekteplerin yanında Meşihata, Seriyeye ve Evkaf Nezaretine bağlı medreseler ve sıbyan⁹⁸ mektepleri de varlıklarını, etkilerini sürdürmüşlerdir.

Bu kurumlar milli bir amaç gütmüyor, birbirlerine zıt görüşlü insanlar yetiştirip gidiyorlardı. Tarikatlar ve tekkeler de yine çok farklı dünya görüşlerinde insanlar yetiştirmekte idi.

Osmanlı döneminde Ziya Gökalp ve başka aydınlarca büyük sakıncaları fark edilse bile çözümü bulunamayan bu mesele, milli bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti’nde sürüp gidemezdi. Öğretim birliği mutlaka sağlanmalıydı. Bu amaçla 3 Mart 1924’te 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmıştır.⁹⁹ İşte bu kanunla beraber Denizli’de eğitim alanında hızlı bir değişimde başlamıştır. Nüfusun 11 milyona yakın köylü olduğu bir ülkede, okuma çağındaki şehir çocuklarının 1/14’ü okula giderken köylerde ancak otuz dokuz çocuktan biri bu olanaktan yararlanıyordu. Denizli’ye baktığımızda ise 1923-1924 eğitim öğretim yılında il genelinde 95 ilkokul, 245 öğretmen ve yaklaşık olarak 10.500 öğrenci öğrenim görmektedir.¹⁰⁰

Cumhuriyet döneminde köye yönelik öğretmen yetiştirmek amacıyla okullar açılmasına karar verildi. 30.4.1926 yılında ve 789 sayılı ile çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanunu’nda “Köy Muallim Mektepleri” açılması kabul edildi. 1927-28 öğretim yılında Denizli Erkek Öğretmen Okulu da, Köy Muallim Mektebi’ne çevrildi.¹⁰¹ Yine aynı dönem itibarıyla Denizli vilayetinde yani (1928 yılı itibarıyla) genel eğitim durumu şu şekildedir.

⁹⁶ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.181.

⁹⁷ TÛTENK, *a.g.m.*, s.1-7.

⁹⁸ Geniş bilgi için bk. Ekmelettin İHSANOĞLU, “Osmanlı Eğitim ve Müesseseleri”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt:1, Feza Gazetecilik Anonim Şirketi, İstanbul, 1999, s.231.

⁹⁹ Yahya AKYÜZ, *Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.285.

¹⁰⁰ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.180.

¹⁰¹ Türkan BAŞYİĞİT, “Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.689.

Merkez vilayette 2 anaokulu 6 kız okulu, 28 erkek okulu vardır. Öğretmen sayısı 85, kız öğrenci sayısı 662, erkek öğrenci sayısı 1407'dir. Ana mektebi öğrenci sayısı 300'dür. Merkez vilayette 250 mevcutlu bir ortaokul vardır 3 sınıflıdır.

Merkez vilayette özel bir ilkokul vardır. Denizli Türk Ocağı'na bağlı 30 öğrencili bir Musiki Yurdu vardır. Kurumda yarısı erkek yarısı da kız öğrenci bulunmaktadır.¹⁰² Bunun yanında 1933 yılına bakacak olursak o döneme ait olan kaynaklarda Denizli merkezinde bir lise ve 6 ilkokul vardır. Bunların dördü tam devredir. Günümüzde Denizli Lisesi olarak bilinen lise 1933 yılında kurulmuş olup okulun toplam öğrenci sayısı 415 kişidir.¹⁰³ Ayrıca Denizli merkezde bir tane köy öğretmen okulu vardır ve sadece 10 kız öğrencisi bulunan bu okul aynı yıl içerisinde kapatılmıştır.¹⁰⁴ Cumhuriyet Türkiye'sinde eğitime verilen destek nispetinde Denizli ilinde ilkokul sayısı 1937 yılında başlayan atılım sayesinde 1943 yılına gelindiğinde köy ilkokullarının sayısı 127'den 189'a çıkarken merkezde herhangi bir yatırım olmamış ve sayı olarak ta mevcut sayısını korumuş 20 olarak kalmıştır.¹⁰⁵

Yukarıda izah edildiği gibi cumhuriyet döneminde genel manada eğitim kurumları ve bunların genel hatlarıyla özelliklerinden bahsettikten sonra bu eğitim kurumlarının yapısını ve sosyal yapıya tesirini ele almaya çalışacağız. Tabi ki bu bölümde ilgili bu kurumların analizinin yanında diğer yandan bu eğitim kurumlarının Denizli halkına sağladığı temel katkıyı sayısal verilerle incelemeye çalışacağız.

2. Denizli'de Eğitim Kurumları

Aslına baktığımız zaman Denizli'nin eğitim ve öğretim durumunu en iyi anlatan olgu hiç kuşkusuz ki Denizli'nin ilk eğitim kurumu olan Denizli Lisesi'nin tarihidir diyebiliriz. Zira okul köklü geçmişinde Denizli halkının sosyal yapısının yanında Denizlinin eğitimde geçirdiği evreleri rahatlıkla görmemizi sağlamaktadır. Bu bağlamda öncelikli olarak ilköğretim kurumlarında başlamak istiyoruz.

İlköğretim Kurumları

İlköğretimin zorunluluğu ve devlet okullarının parasız oluşu 1924 anayasasında ifadesini bulmuş. Buna göre 1926 yılında ki kanuna göre ise bu okulların yatılı ve gündüzlü olacağı ve

¹⁰² Kemal ŞAKİR, Tarihi, Coğrafi, İştımai, Sıhhi, İktisadi Noktai Nazardan Denizli, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1928, s.69.

¹⁰³ Muallim Murat, a.g.e., s.16 .

¹⁰⁴ Cemil ÖZTÜRK, *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, No:1310, İstanbul, 2005, s.84-87.

¹⁰⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2180.

ödeneklerinin özel idareler tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir. 1929 tarihli ilk mektepler talimatnamesine göre ilköğretimin amaçları:

“İlkmekteplerde terbiyenin ilk ve son maksadı çocukların milli hayata layığıyla intibak etmeleridir. Terbiyede Türklük ve Türk vatani esas mihveri teşkil etmelidir. Çocuklarda milli hislerin beslenmesi ve kuvvetlendirilmesi için her fırsattan istifade edilmelidir. Türk inkılâbı ve bu inkılâbın nimetleri, bu nimetlere ermek için yapılan büyük cidaller (savaşlar) onlara layığıyla anlatılmalıdır. Cumhuriyet ve 23 Nisan bayramları gibi büyük milli günlerde mektepte tertip olunacak müsamereler (piyesler) ve şenlikler, çocukların milli hassasiyetlerini artırmak için en iyi fırsatlar verir. Talebe bayrağı sevmeli ve ona hürmet etmelidir. Bunun için her ilkmektepte haftanın ilk günü sabahleyin ve son günü öğleden sonra bayrak töreni yapılmalıdır.”

Ulusal bayramlardan çocuklara yurttaşlık eğitimi verilmesi için yararlanılması çok uygulanan ve etkili bir yol olmuştur. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 7 Ağustos 1944'deki açıklamalarına göre, o tarihlerde ilkokul 1. sınıflarına 224-247.000 öğrenci girmekte, bunlardan ancak 75.000'i ilkokulu bitirebilmektedir. Verilen fire % 65 gibi “korkunç” bir boyuttadır. Bunun nedeni İnönü'ye göre, ilköğretim davasının öneminin vatandaşa, hatta bazı görevli-tornası, kız çocuklarının okula verilmesindeki sorunlar, köylü çocukların iş zamanı gelince okulu bırakmaları, yoksul olanların vaktinden önce okulu terkedip çalışmaya gitmeleri, maddi kaynak yetersizliğidir vs.¹⁰⁶

a) Kâtip Çelebi İlkokulu

Osmanlı Devleti zamanında ipekböceği istasyonunun bulunduğu yerde, 1876 yılında Çaybaşı ilk mektebi adını taşıyan bu okulu daha sonra Kayalık Mahallesi'nde Mahmudiye İlkokulu, Hacı Fakih mahallesinde de Hacı Fakih İlkokulu takip etmiştir.¹⁰⁷ 1926-27 yılında Denizli Lisesi bünyesine alınan bu ilkokul¹⁰⁸ 1932 yılında Gazi İlkokulu açılmaya kadar her zaman ön planda olmuş ve Denizli'nin ilk eğitim kurumu olarak öncülük etmiştir.¹⁰⁹

1927 yılında il genelinde ilk mekteplerin sayısı 180 tanedir. Bu okullarda 299 öğretmen çalışmakta olup 234.896 lira ödenek olarak yıllık harcamaya sahiptir. 1945-46 yılına baktığımızda ise merkezdeki ilkokul sayısı 15 tanedir.¹¹⁰

¹⁰⁶ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.300-301.

¹⁰⁷ TÜTENK, *a.g.e.*, s.1-7.

¹⁰⁸ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.181.

¹⁰⁹ KODAL, *a.g.e.*, s.177.

¹¹⁰ TÜTENK, *a.g.e.*, s.1-7.

b) Gazi İlkokulu

Denizli il merkezinde bulunan yapı Atatürk'ün eğitim seferberliği sırasında Anadolu'da yapılan okullardan birisidir. 1931 yılında inşaatına başlanmış olup 1932 yılında tamamlanmıştır. Zemin artı iki kat olarak inşaa edilen yapıda Mimar Kemalettin'in projesi uygulanmıştır. Başlangıçta sekiz derslik olarak yapılmış daha sonra bölünerek on derslik haline getirilmiştir.¹¹¹

Ortaokullar ve Diğer Eğitim Kurumları

a) Denizli Ortaokulu

1923-24 öğretim yılında ortaokul adını almış ve Türkiye'de ilk kez 1927 yılında ilk olarak Denizli ortaokul kız ve erkek öğrenciler karışık olarak eğitim öğretim görmüşlerdir. Denizli'nin karma eğitimle tanışması aslına bakılırsa yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Buna göre Denizlili olan alim Merkez Efendi öğrencilere karma eğitimle ders vermiştir.¹¹² Daha sonra lise binasına taşınan okulun öğrenci sayısı sadece 135'tir.¹¹³

b) Denizli Lisesi

Bugün kullanılmakta olan mevcut bina, 1915 yılında o dönemin mutasarrıfı olan Tevfik Bey'in gayreti ile birkaç ev ve bahçenin istimlak edilmesiyle ve özel idarenin ayırdığı az bir para ile yapılmaya başlanmıştır.¹¹⁴ O sürede Denizli'de görevli olarak bulunan Askerlik Dairesi Başkanı Yarbay Bedri Bey'in katkıları ve halkın yardımlarıyla binanın temel ve birinci ve ikinci katı yapılmıştır. I. Dünya savaşının devamı ve İstiklal Harbi esnasında bina öylece kalmış hiçbir şey yapılmaksızın on yıl süreyle beklemiştir.¹¹⁵ Daha sonra bina çürümeye yüz tutarken binanın yıkılması gündeme gelmiş ve bu sırada Denizli'ye vali olarak gelen Mithat Bey (Kalabalık) binanın yıkılmasına mani olarak vilayet bütçesinden yüzbin lira ödenek ayırarak bu lisenin tamamlanmasında öncü oluyor.¹¹⁶

Daha sonra mili eğitim bakanlığı bu binayı 101.354 liraya satın almış ve aynı binaya köy öğretmen okulu açmıştır taki 1932-33 yılına kadar devam eden bu kurum o yıl kaldırılarak yerini bugünkü liseye bırakmış ve müdürlüğüne Sacit Öncel getirilmiştir.¹¹⁷ Lise açıldığı yıl ikinci devresinde yalnız dördüncü sınıf oluşturulmuş. Birinci sınıf 4 şubeli, ikinci sınıf 3 şubeli, üçüncü

¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Denizli Valiliği, *Denizli Kültür Değerleri 2001*, İl Kültür Müdürlüğü, Deha Matbaa, Denizli, 2001, s.37.

¹¹² Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü, *a.g.e.*, s.17.

¹¹³ *Denizli İl Yıllığı/1973*, s.76.

¹¹⁴ M.O. YILMAZ, "Denizli Maarif İşleri", *Büyük Modern Türkiye Dergisi*, Sayı:42, Mart 1957, s.24.

¹¹⁵ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.181.

¹¹⁶ Selahattin SAVCI, "İsmet İnönü Lisesi'nin Tarihçesi", *İnanç Dergisi*, 1943, Sayı:80, s.47.

¹¹⁷ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.181.

sınıf 2 şubelidir. Okulun toplam öğrenci sayısı açıldığı yıl itibarıyla 415'tir.¹¹⁸

c) Köy Muallim Mektebi

1920'li yıllarda Türkiye nüfusunun % 70'i köylerde geri kalanları ise şehirlerde yaşamaktadır. Buna karşılık köylerin elektriği olmamakla beraber, ulaşım, sağlık ve su gibi temel ihtiyaçlarından oldukça sıkıntı çektikleri ortadaydı. Kaldı ki öğretmenler köylere gitmekten çekindikleri gibi gidenler hemen dönmeyi düşündükleri için verimli olamıyorlardı. Ayrıca verimli ziraat için bir öğretmene gereksinim duyulmaktaydı zaten bu konu 1923'te toplanan Türkiye İktisat Kongresinde ele alınmış ve bazı kararlar alınmıştı.¹¹⁹

Türkiye'nin bu genel fotoğrafı Denizli için de geçerliydi. Cumhuriyet döneminde şehir öğretmeni yetiştirme alanında olduğu gibi köy öğretmeni yetiştirme alanında da köklü değişiklikler ve 22 Mart 1926 tarihli kararlar muallim mektepleri ikiye ayırdı ve 1927 yılında da Köy Muallim Mektepleri açılmasına karar verildi.¹²⁰ Aynı yıl Denizli'de Denizli Erkek Muallim mektebi, köy muallim mektebine çevrilmiştir.¹²¹ Bu okula mecburi hizmet karşılığında 133 öğrenci alınmış fakat bu konuda yeteri kadar başarı sağlanamamıştır.¹²² Ne var ki bu kurumların programları, öteki okullardan hiç farklı değildi ayrıca öğretimi daha da zayıftı. 1933 yılında bu okul kapatılmıştır.¹²³ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu okul yerini liseye bırakmıştır.

3. Halk Evleri

Kuşkusuz ki halkevlerinin Cumhuriyet Türkiye'sinde ve Denizli sosyal hayata etkisi oldukça fazladır. Zira halkevlerinin temel görevi halkı Cumhuriyet konusunda eğitmektir. Dolayısıyla Denizli'de halkevlerinin toplum ve sosyal hayata etkisi oldukça fazladır. Tabii ki bunun için halkevlerinin kapanmasına kadar geçen yaklaşık 20 yıllık süreci ve bu süre zarfında gösterdiği faaliyetleri çok iyi analiz etmek gerekmektedir. 1930'lardan sonra cumhuriyet devrimlerini halka daha iyi anlatmak ve onları daha iyi koruma ihtiyacı ortaya çıktı. Bu amaçla daha önce önemli siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunmuş olan ve artık tarihi görevini tamamlamış olan Türk Ocakları kaldırıldı yerine Halk Evleri kuruldu. (Şubat 1932) Öğretmen derneklerinin de güçleri burada toplanmak istendi ve hemen hepsi de kapatıldı. Çoğunluğu

¹¹⁸ Muallim Murat, *a.g.e.*, s.16.

¹¹⁹ Ali Ata YİĞİT, "Köy Enstitüleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.447.

¹²⁰ ÖZTÜRKİ, *a.g.e.*, s.83.

¹²¹ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.338.

¹²² YİĞİT, *a.g.m.*, s.447.

¹²³ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.338.

öğretmen olan halkevlerinin belirli bölümlere ayrılmış iş kolları bulunmaktadır.¹²⁴

Denizli Halkevi, 1932 yılında açılmış olan on dört halkevi arasındadır. Önceleri Çaybaşı'ndaki eski Türkocağı binasında çalışmış 50 bin liraya mal olan bugünkü binasına 1933'te Cumhuriyetin onuncu yılında geçmiştir.¹²⁵ Dokuz iş kolundan kurulu olan halkevinde şu şubeler bulunmaktadır. 1. Dil, Edebiyat, Tarih 2. Güzel Sanatlar 3. Temsil 4. Spor 5. İhtimai Yardım 6. Halk Dershane ve Kursları 7. Kütüphane ve Neşriyat 8. Köycülük 9. Müze ve Sergi Şubesi.¹²⁶ Bu her şubenin kendi özelliği içinde belirli planlama dahilinde çalışmaları olmuştur.

Burada şunu ifade etmek gerekir ki halkevi faaliyetleri herkese açık olmasına rağmen daha çok bu faaliyetlere üye olanlar katılmıştır. Üyelerde genellikle devlet memurları, aydınlar, serbest meslek sahipleri ve genellikle öğretmenler olmaktadır. İlk açıldığı zamanda Denizli halkevine bağlı üye sayısı 334 kişidir.¹²⁷

Halk evlerinin 1938 yılı itibariyle faaliyetlerine bakarsak şu çalışmalar dikkatimizi çekmektedir.

- 128 konferans verilmiş 160.345 dinleyici gelmiştir.
- Temsil kolu tarafından verilen 76 temsilde 45.250 seyirci bulunmuştur.
- 5 Nakış dikiş, 4 Yerli mallar, 1 Resim, 1 ipek boyası sergisi açılmış ve bunları 58.639 kişi ziyaret etmiştir.
- Dil seferberliği münasebetiyle 2.672 öztürkçe kelime derlenmiş, Tarama dergisi fasikülleri tetkik edilerek dit kurumuna 2.490 fiş gönderilmiştir.
- Müzik kolu tarafından 8 konserde 5.700 ayrıca hariçten verilen konserde 1.200 dinleyici bulunmuştur.
- 19 Halk türküsü bestelenmiştir. 25 Parça sazdan mürekkep bir bando teşkil edilmiştir.
- Halk dershaneleri ve Kurslar Komitesi tarafından her yıl Dikiş- Nakış kursu açılmış ve her devrede (50) talebe yetiştirilmiştir. Bundan başka değişik mevsimlerde Fransızca, İngilizce Daktilo, Fotoğrafçılık, Resim, güzel yazı kursları açılmıştır.

¹²⁴ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.351.

¹²⁵ Ahmet AKŞİT, "Halkevi", *İnanç Dergisi*, Sayı:20, 1938, s.33.

¹²⁶ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.351.

¹²⁷ Süleyman İNAN, "Denizli Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı: 9, 2006, s.22-24.

- Sosyal yardım komitesi tarafından 186 köyde köylünün sıhhi durumu incelenmiş, reçeteleri yazılmış ve ilaçları da verilmiştir.
- Spor kolu tarafından 500-1060-2.200 kilometrelik üç büyük Bisiklet turu başarıyla tamamlanmıştır.
- 4 Köyde Ziraat usulleri ve fenni açıcılık gösterilmiş, 3 köyde de, avcılar ve ağaç dikme bayramı yapılmıştır.
- 7 Köyün birleşik suları temin edilmiştir ve köylülere sıhhi öğütler veren 8 Broşür çıkarılmış ve dağıtılmıştır. 2.250 mevcutlu bir kütüphane tesis edilmiştir
- Her ay çıkarılan inanç adında bir dergisi vardır.¹²⁸ Bununla beraber halkevleri her ne kadar şubeleri kanalıyla halkın tamamına ulaşmayı hedeflemişse de bunda pek başarılı olduğu söylenemez. Halkevleri üyeleri ve çalışanları genel itibariyle öğretmenlerin oluşturduğu bir kurum olduğu gerçeği bir yana halktan da kopuk olduğu ifade edilmektedir.
- 23 Şubat 1937'de C.H.P tarafından halkevinde verilecek olan balo programıdır: mevsimin en büyük maskeli kıyafet balosudur.
- Bu kıyafet balosuna iştirak edenler arasında kazananlara çok kıymetli hediyeler dağıtılacaktır. Ödüllü hediye dans yarışmaları vardır. Elektrik tertibatı iki taraflı temin edilmiştir. Dans salonu, kapı ve büfe önleri sobalarla ısıtılacaktır.
- Büfede kesinlikle kar amaçlı satış yapılmayacak çeşitli içecekler maliyetine satışa sunulacaktır. Piyango çok zengin ve eğlenceli olarak düzenlenmiş hiçbir kar amacı gözetilmemiştir. Çeşitli sürprizler ve hediyelerin verilmesinde hiçbir haksızlığa meydan verilmeyecektir. Fotyonlar çok zengindir. Herkesin hoşuna giderek şekilde hediyeler alınmıştır.
- Dönüş için ucuz fiyata arabalar temin edilecektir.¹²⁹

Yukarıdaki ilandan anlaşılacağı üzere bu tür organizasyonlara halkın katılımı oldukça düşük olmuştur. Öte yanda halkın katılımını artırmak için halkevinin yayın organı inanç dergisinde halkın katılımını artırmak için değişik yazılar yayımlanmıştır ki buda bize üyelerinde

¹²⁸ AKŞİT, *a.g.m.*, s.33-35.

¹²⁹ Hakkı UYAR, "Tek Parti Döneminde Denizli'de Siyasal Hayat", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt.I, Denizli, 2007, s.572-573.

bu konuda eksiklik hissettiklerini göstermektedir.¹³⁰

Halkevleri ilk yıllardaki canlılığını giderek yitirmiş ve rutin faaliyetlerine devam etmiştir. O yıllarda Denizli’de yayımlanan yeni Denizli Gazetesi’nde halkevinin halk tarafından yeterince ziyaret edilmediği yapılan törenlere resmi erkânın bile katılmakta tereddüt gösterdiği ifade edilmektedir.¹³¹

Bunda 1940 yılında açılan halkodalarının fazlaca etkisi olmuştur. Örneğin Denizli’de 1948 yılında 20 halkevine karşın 117 halkodası bulunmaktaydı. Ödenek yetersizliği çoğu zaman temel ihtiyaçlarını bile karşılamayan halkevleri 1945’ten sonra CHP ve DP arasında siyasi sorun haline gelmiş ve 1951 yılında halkevleri kaldırılmıştır.¹³²

4. Kütüphaneler

Tarih süreç içerisinde ele aldığımız zaman Denizli’de en eski kütüphanenin 1859 tarihinde kurulan Musa Ağa mahallesindeki Şeyh Osman Efendi Kütüphanesi olduğunu görmekteyiz. Bundan 6 yıl sonra Kayalık Mahallesinde Hacı Sadık Ağa adını taşıyan ikinci bir kütüphane olduğunu görmekteyiz. Bu kütüphanelerden ilki 374, ikincisi ise 552 kitaba sahiptir.¹³³

Bu kütüphane ve kitap ayıları ileriki yıllarda artmış olmasına rağmen nüfus dikkate alındığında bu kütüphaneler ve kitap sayıları oldukça düşük olduğunu görmekteyiz. Cumhuriyet dönemine baktığımızda ise cumhuriyetin ilanından önce 1920 yılında kültür direktörlüğü açılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ve Denizli’nin il olmasından sonra bu direktörlük Denizli il kültür müdürlüğüne dönüşmüştür. Bu kurum hemen çalışmalara başlamış ve yukarıda ifade ettiğimiz gibi Denizli’de bulunan iki kütüphanenin yetersizliği göz önüne alınarak 1924 yılında Denizli’ye ihtiyacı karşılayabilecek bir kütüphane açılması çalışmalarına başlamışlardır.¹³⁴ 1925 yılında açılan kütüphane bu tarihlerde halk kitap sarayı olarak Denizli’nin Çaybaşı semtinde hizmet vermiş ve kendisine ait binası olamaması nedeniyle değişik semtlerde faaliyetini sürdürmüştür. Halk kitap sarayı olarak 1940’lara kadar faaliyetini devam ettiren kütüphane, bu tarihlerden sonra halkevlerinin bir kolu olarak faaliyet göstermiştir.¹³⁵

¹³⁰ İNAN, *a.g.m.*, s.24.

¹³¹ Yeni Denizli Gazetesi, Eylül 1942.

¹³² İNAN, *a.g.m.*, s.24.

¹³³ Mithat AYDIN, “Denizli’de Eğitim (1878-1908)”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt I, Denizli, 2007, s.468.

¹³⁴ KODAL, *a.g.e.*, s.183.

¹³⁵ T.C.D.V., *a.g.e.*, s.113.

Kütüphanedeki kitap ihtiyacını karşılanmasında halk ve kültür bakanlığı destek olmuş, böylelikle kitap sayısı 3321'i bulmuştur. Bu kitaplardan 1025 tanesi yeni harflerle basılan kitaplardan oluşmuştur. Ayrıca bu kitaplardan 195 tanesi batı dillerinde yazılmış eserlerdir.¹³⁶ Bunun yanında halkevlerinin kapatılması sonucu halkevi kitapları da kütüphaneye alınarak genel bir kütüphane olarak hizmetini devam ettirmiştir.¹³⁷

5. Denizli'de Basın Hayatı

Gazeteler ve Dergiler

Denizli ve çevresindeki halkın yaşantısını, ortaya çıkardığı olaylara ekonomik ve kültür yaşantısını yansıtan basın hayatı 1907 yılında başlamıştır. Mustafa Naili Küçükka tarafından 1907 yılında çıkarılan "Hülasa Gazetesi" Denizli'nin ilk gazetesi olmuştur.

1920 yılında "Kahraman" adının alan gazete taş baskı ile çıkmaya devam etmiştir.¹³⁸ Cumhuriyetten önce çıkarılan ikinci gazete Gıyasettin Efendi tarafından I. Dünya Savaşı devam ederken 1914 çıkarılan Şafak Gazetesi olmuştur. Tek sayfalık ve Arap harfleriyle çıkan bu gazete Çanakkale'den İstanbul'dan gönderilen telgraf haberlerini Denizlililere duyurmuştur. Haftada bir perşembe günleri çıkan bu gazete bilinmeyen bir nedenle yayın hayatını son vermiştir.¹³⁹

Şirvanzade Gıyettin Bey'in 1914 yılında çıkardığı bir diğer gazete de Sanihat gazetesidir. Şirvanzade Gıyettin Bey'in çıkardığı gazeteler bununla sınırlı değildir. Ayrıca vicdan ve kasatura isimli iki gazete daha çıkarmıştır. Atalütfi Özdil'e ait olan 1926 yılında çıkan üç gazete daha vardır. Bunlar Saz, Söz ve Altınsöz Gazeteleridir.

Bunun yanında Denizli Lisesi tarafından 1936 yılında Amaç Gazetesi, aynı yıllarda Vasfi Bilge tarafından Babadağ Gazetesi, 1937 yılında M. Naili Küçükka tarafından Ajans Gazetesi, 1938 yılında Vasfi Bilge tarafından Sokak Postası, 1942 yılında O.Nuri Tekeli tarafından Yeni Denizli Gazetesi'dir. (19 yıl boyunca 1961 yılına kadar yayım hayatına devam etmiştir.), 1942 yılında Denizli Lisesi tarafından Ayrık Gazetesi yayımlanmıştır.¹⁴⁰

¹³⁶ KODAL, *a.g.e.*, s.183.

¹³⁷ T.C.D.V., *a.g.e.*, s.113.

¹³⁸ M.Kemal TARTILACI, *Ben Denizlili İsem...*, Baskı.3, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları:1, Denizli, 1993, s.98.

¹³⁹ TARTILACI, *a.g.e.*, s.98.

¹⁴⁰ Cevdet ŞEMSİOĞLU, *20.Yüzyıl Başlarında Denizli*, HM Matbaacılık, Denizli, 2004, s.156.

a) Denizli Gazetesi

Denizli Gazetesi cumhuriyet döneminde kurulan ilk gazetedir. İlk olarak vilayet matbaasında 1923 yılında “Denizli” adı ile yayım hayatına başlayan gazete iki sayfa olarak yayım hayatına başlamıştır.¹⁴¹ Denizli Gazetesi’nin görevi hem valiliğin hem de il özel idaresinin yapmış olduğu çalışmaları Denizli ve çevresine duyurmak olan gazete Denizli Vilayeti’nin resmi yayım organı olarak ilk başta 1000 adet basılmış ve daha sonra sayısı giderek artmıştır.¹⁴² Denizli Gazetesi zarar ettiği için 1927-1930 yılları arasında üç ortağa yani Fahri Karaca, Hüseyin Pamukçu ve Süleyman Önen’e kiraya verilmiştir. 1935 yılında ise gazete üç ortağa devredilmiştir.¹⁴³ Aynı yılda Denizli Gazetesi vilayet özel idaresine devredilmiştir.¹⁴⁴

b) Şafak Gazetesi

Şafak Gazetesi 3 Ekim 1918’de yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete onbeş günde bir defa dergi olarak yayımlanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi başyazarı ve müdürü Gıyasettin Bey’dir. Denizli vilayet matbaasında 700-800 adet basılan gazete 1928 yılına kadar çıkarılmıştır.¹⁴⁵ Gazeteye bu yıla kadar Denizli Valiliği meclisi para yardımıyla bulunmuştur.¹⁴⁶ Denizli Gazetesi’nin kapatılma nedeni daha sonraki yıllarda yayım hayatına başlayan inanç dergisinde kâğıt bulunmaması olarak ifade edilmiş ve yeni açılacak olan yeni Denizli gazetesine başarılar dilenmiştir.¹⁴⁷

Öte yandan 1942 yılında “Yeni Denizli” Gazetesi adında bir gazete yayım hayatına başlamıştır. Bu gazetenin sahibi aynı zamanda cumhuriyet matbaası sahibi Fahri Bey’dir. Gazete hükümet ve ticaret ilanlarıyla bazı yazarların makalelerini ve radyo havadislerini yazmaktadır. İkidem dört sayfa çıktığı da olmaktadır.¹⁴⁸

c) İnanç Dergisi

1932 yılında açılan Denizli halkevinin çıkarttığı bu dergi Denizli Halkevi’nin açılışından beş yıl sonra yayım hayatına başlamış ve aralıksız olarak 8 yıl boyunca varlığını devam ettirmiştir.¹⁴⁹ Dergiye bu ismin verilmesi cumhuriyet ülküsüne Denizlililerin inancını ortaya

¹⁴¹ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.197.

¹⁴² KODAL, *a.g.e.*, s.185.

¹⁴³ TARTILACI, *a.g.e.*, s.98.

¹⁴⁴ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.156.

¹⁴⁵ KODAL, *a.g.e.*, s.185.

¹⁴⁶ Ata Lütfi ÖZDİL, “20 yılda Denizli’nin Yayım ve Basım İşleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:80,1943, s.49.

¹⁴⁷ Tahsin Saygun IŞIK, “Ayın Olayları”, *İnanç Dergisi*, Sayı:60-65,1942, s.15.

¹⁴⁸ ÖZDİL, *a.g.m.*, s.50.

¹⁴⁹ Süleyman İNAN, “Denizli’nin Eski Dergilerinden Biri İnanç Dergisi 1937-1946)”, *Geçmişten*

koyması olarak ifade edilmiştir.¹⁵⁰ Öte yandan Denizli’de 1390 yılına kadar egemenliğini sürdüren İnançoğulları’ndan dolayı da dergiye bu isim verilmiştir.¹⁵¹ Bu dergi yayında kaldığı 1946 yılına kadar toplam 106 sayı çıkarmıştır.¹⁵²

Burada bizim üzerinde durmak istediğimiz konu acaba bu dergi Denizli’nin sosyal yaşamına dair neler içermektedir. Genel itibarıyla derginin içeriği hakkında şunları ifade edebiliriz. Dergiye baktığımızda ilk manada özel günlerde yani ekim ayında cumhuriyet, nisan ayında çocuk mayıs ayında gençlik ağustosta ise zafer temaları ön planda tutulmuştur. Bunun yanında dergide Denizli’ye ait kültürel yazılarda çıkmıştır.

Dergide yer alan yazılar olarak konu bakımından folklor ve dil, sağlık, tarih ve coğrafya, köycülük ve tarım, güzel sanatlar, halkevi haberleri, şiir ve tiyatro eserleri, ayrıca reklâm olarak ta Denizli’de bulunan Denizli İktisat Bankası, Halk Bankası, Türkiye Ziraat Bankası, Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi, Garbi Anadolu Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifler Birlik Kooperatifi, İnhisarlar Umum Müdürlüğü’ne ait reklâmlar da verilmiştir. Derginin en önemli sorunu parasızlık yüzünden yaşanan kâğıt sıkıntısı olmuştur. Bu durum sadece İnanç Dergisi için değil diğer yayın organları içinde geçerli idi nitekim bu sorun yüzünden Denizli’nin resmi yayın organı “Denizli Gazetesi” de kapanmıştı.¹⁵³

Günümüze Denizli Dergisi, Sayı:1, 2004, s.10.

¹⁵⁰ Necip Ali KÜÇÜKA, “İnanç”, *İnanç Dergisi*, Sayı:1,1937, s.1.

¹⁵¹ Burhan SARAÇOĞLU, “Mecmuanın Adını Niçin İnanç Koyduk?”, *İnanç Dergisi*, Sayı:11, 1937, s.4.

¹⁵² İNAN, “Denizli Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)”, s.24.

¹⁵³ Süleyman İNAN, “Denizli’nin Eski Dergilerinden Biri *İnanç Dergisi* (1937-1946)”, s.11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ'DE NÜFUS SAYIMLARI VE SONUÇLARI

I. OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİ DENİZLİ'NİN NÜFUS YAPISI

Denizli, zaman içindeki görünümü ile Çürüksu vadisini esas almıştır. Bu vadede antik devirde Laodikya, Bizans devrinde Khonae merkez olmuştur. Zaman zaman bu esas parçaya komşu yaylalar ve yüksek ovalar dahil olmuştur. Türkler, XI.yy sonlarında, yörenin merkezi olan Laodikya'yı fethettikten sonra, burada bir askeri birlik kurmuşlardı. Denizli'ye komşu yaylalardan kuzeyde, günümüzde sadece bir kısmı dahil olan eşme vardır.¹⁵⁴

Burada Türk nüfusuna girmeden önce, Türk fethi öncesindeki durumdan söz etmek gerekir. Bizans devrinde durum, halkın ovalardan kenarlara, vadi içlerine çekilmesi biçimindedir. Ovalar nispeten boş kalmış gibidir. Bu durumda Türkler görüldüğü zaman, zaten nüfus Roma devrine göre daha az ve dağınık idi. XI. yüzyılda Türklerin görünmesi, ardından Türk fethi (1075'den sonra) şüphesiz Türklerin sayıca az oldukları bir dönem demektir. Fakat 1119'da Bizans karşı saldırısı İte Türkler Çürüksu vadisinden atıldılar. Türkler gerçi, 1147 Haçlı Seferi'nde olduğu gibi, daha batılara kadar askeri birlik gönderiyorlardı. Ancak Türkler bu yıllarda Karaağaç ve Çardak yaylalarında gayri resmi olarak hakim idiler.¹⁵⁵

XII. yüzyılın son yansı, Laodikeia için bildiğimiz bir mücadele dönemidir. 1176 Miryakefalon Savaşı ile yöremiz yakından ilgilidir. Homa tahkimatı Türklerin denize ulaşmasına engel olduğu için yıkılacaktı. Ama yıkılmadı; bunun üzerine Türk akınları yeniden başladı.

İşte bu mücadeleli yıllarda, halk Türklerin gelişi üzerine batıya gitmek ta idi. Mücadele uzun sürmekte olup, halk daha batıya, güvenilir yerlere gittiler.¹⁵⁶

Bu yavaş akının sonucu Türkler ülkeye giderek sayıca çok yerleştiler. Balkanlarda yaşayan, sayıca da çoğunluğu çok yerde sağlayan Türkler, aynı siyasi hakimiyet elden gidince, nasıl akın akın Anadolu'ya göçmüşlerse, Denizli yöresindeki yerli Hristiyanlar da, akın akın kendi memleketlerine göçtüler. Bu göç olayı, neticesinde Selçuklu döneminde henüz faiklar da

¹⁵⁴ BAYKARA, "Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Bilgiler", s.11.

¹⁵⁵ BAYKARA, *a.g.m.*, s.12.

¹⁵⁶ BAYKARA, *a.g.m.*, s.12.

sayıca çok yerleşmedikleri için ülkede insan gücü açığı dahi söz konusudur.

Ancak Hıristiyanlardan yine de kalanlar olmuyor değildi. Gerçi bunların önemli bir kısmı, toplu olarak bazı şehirlerde kalıyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse, 1520 tarihlerinde artık bugünkü Acıpayam kazası topraklarında hiçbir Hıristiyan bulunmamaktadır. Bu misali Denizli'nin çoğu yerleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz.¹⁵⁷

Türklerle Bizans arasında 1261 tarihine kadar bir düşmanlık olmadı ve Denizli Türk-Bizans sınırında bir uç olarak batı sınırını teşkil etmiştir. Bu devrede “uç” dediğimiz bu bölgede yaşayan Türkmenlerin bıraktıkları isimlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Selçuklu Devleti'nde Anadolu'da bulunan şehir isimlerine baktığımızda Denizli / Ladik ismi: Dar üs-sugr olarak yani (uç sınır şehri) olarak kaydedildiğini görmekteyiz.¹⁵⁸

Buna göre Denizli 1206'dan sonraki Türkmenlerin yaşadıkları yerler olarak Denizli vilayetinin şimdiki sınırlarından Çameli, Tavas, Kale ve Buldan dışında bulunan yerler Türkmenlerin yaşadığı yerler olarak görmekteyiz. Zaten Denizli şehri de bu tarihlerde teşekkül etmeye başlamıştır.¹⁵⁹ Kaynaklarda ilk Denizli valisi olarak Esedüddin Ayazı söyleyebiliriz. Bu validen sonra yerine Seyfettin Karasungur'u görüyoruz ki saltanatı 1235'ten 1255'e kadar sürmüştür.¹⁶⁰ Bu kişinin hakimiyetinde Denizli imar işlerine hayli önem vermiş ve cami ha kervansaray çeşme inşasına büyük önem vermiştir.¹⁶¹ Daha sonraları Denizli XIV. yy başlarından itibaren Anadolu'da kurulan beyliklerden İnançoğulları'nın merkezi haline gelmiştir.¹⁶²

XVI. ve XVII. yy'larda Denizli'nin büyük kısmı İnançoğulları'nın hakimiyetinde olmasına rağmen, Tavas Beyliği ve özellikle 1370'lerden sonra Babadağ, Tavas hattının kuzeyine egemen olan Germiyanogulları'na dahil olduğu ifade edilmelidir.¹⁶³

Denizli şehri Osmanlı hakimiyetine geçtiği sıralarda, şimdiki vilayet toprakları üç beyliğin Germiyan, Hamid ve Menteşeoğulları'nın idaresinde idi. daha sonra bu yerler Germiyanogulları'nın yerleri Anadolu Eyaleti'nin Kütahya Paşa Sancağı, Hamit oğullarının yerlerinin Hamid Sancağı, Menteşe Beyliği de Menteşe Sancağı adını almıştır. Bu durum XIX. yy

¹⁵⁷ BAYKARA, *a.g.m.*, s.13.

¹⁵⁸ BAYKARA, *Anadolu Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.57.

¹⁵⁹ BAYKARA, *Denizli Tarihi*, s.27.

¹⁶⁰ BAYKARA, *Denizli Tarihi*, s.52.

¹⁶¹ AKÇA, *a.g.e.*, s.31.

¹⁶² BAYKARA, *Denizli Tarihi*, s.52.

¹⁶³ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.47.

kadar devam etmiştir.¹⁶⁴ XVI. yy Lazıkıyye kazasının nüfusuna baktığımızda tahmini olarak aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁵

Tablo 1. Tahrir Defterlerine Göre XVI. yy Lazıkıyye Şehri Tahmini Nüfusu

Tarih	1530	1571	Artış Miktarı
Kişi	1176	1228	% 4.42
Hane	712	1228	%34.64

Tablo:1¹⁶⁶

Bazı kaynaklarda ise 1530'da daha çok vergi mükelleflerinin belirlenmesine yönelik olan kayıtlarda Denizli'nin(Lazıkıyye) tahmini merkez nüfusu 4.824'tür.O zaman Sarayköy, Buldan ve Çal'ı içine alan Denizli, Kütahya'ya bağlı bir kaza olup toplam nüfusu yaklaşık olarak 43.000 civarında idi.¹⁶⁷

Nüfus ve hane sayısı tabloda görüldüğü gibi olmakla beraber XVI. yy başlarında şimdiki Denizli Vilayeti topraklarında yaşayan halkın % 90'ı Türk ve Müslümandır. Bu rakam daha da artabilir fakat azalma olmaz. Yukarıdaki tabloda 21 Müslüman ve kefer mahallesi olan Denizli'de 1228 kişi kaydedilmiş bu nüfusun ancak 44'ü kefer olup nüfusa oranı % 3.58 kalan % 96.42 ise Türk ve Müslüman nüfusa aittir.¹⁶⁸

Bunun yanında 1868 yılı salnamesinde Denizli Sancağı yoktur. Denizli bir kaza olarak Mentеше Sancağı'na bağlanmış, Mentеше'nin adı Mentеше-Denizli olmuştur.1869 salnamesinde ise Denizli Aydın Sancağı'na bağlı bir kazadır. Ancak 1881 tarihinde Denizli, Buldan, Sarayköy ve Tavas kazalarını içine alan bir sancak olmuştur.¹⁶⁹ Bu yıllarda Denizli'nin nüfusuna baktığımızda farklı tarihlerde şu rakamlar ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁰

¹⁶⁴ BAYKARA, *Denizli Tarihi*, s.52.

¹⁶⁵ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.90.

¹⁶⁶ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.90.

¹⁶⁷ Süleyman İNAN, "Denizli'de Nüfus Gelişimi", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:4, 2004, s.10.

¹⁶⁸ BAYKARA, *a.g.m.*, s.14.

¹⁶⁹ BAYKARA, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s.119.

¹⁷⁰ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.97.

Tablo 2. Değişik Tarihlerde Denizli Şehri Nüfusu

Tarih	1831	1882	1889-1890
Toplam Nüfus	9.000	16.914	12.092
Artış Oranı	-	% 46.78	% -28.50

Tablo:2¹⁷¹

Bazı kaynaklarda Osmanlının ilk nüfus sayımında Denizli nüfusu farklılık arz etmektedir ki bu sayımın esas amacı asker ve vergi olduğu için sayımda sadece erkeklerin nüfusu ve mülkler kaydedilmiştir.¹⁷² Buna göre Denizli'nin erkek nüfusu 7.487 islam ve 358 reaya Hıristiyan olmak üzere 7.845 olarak kaydedilmiştir.Honaz'da ise 2.502 islam ve 65 reaya kaydı yapılmıştır.¹⁷³

Denizli, Aydın vilayetine bağlı bir sancak merkezi olarak 1884'de Çal, 1888'de yılında Acıpayam,1893 yılında Sarayköy, Buldan ve Tavas, Denizli Sancağı'na bağlanmıştır. Bu idari değişiklikten sonra Denizli Sancağı, Aydın vilayetine bağlı bir mutasarrıfluk haline getirilmiştir.¹⁷⁴ Bu tarihlerde ise 1893 yılında Denizli'nin merkez nüfusu 18.016 kadın ve 17.681 erkek olmak üzere toplam 35.697 idi. Ayrıca bunlar arasında 1.758'i Rum, 501'i Ermeni, 1'i Bulgar, 23'ü yabancı olmak üzere yaklaşık 2.300 kadar gayri müslim vardı.¹⁷⁵

I. Dünya Savaşı öncesinde ki bu yıllarda Denizli Sancağı'ndaki nüfusun çoğunluğu Türk ve müslümandır. Bunu sırayla Rum, Ermeni, Musevi ve ecnebiler takip etmektedir. Denizli sancağındaki Müslümanların sayısı 234.040 kişidir. Rum nüfusu 3.328 ermeni nüfusu 616, Musevilerin nüfusu 37 ve ecnebilerin nüfusu 4 kişidir. Azınlıkların içerisinde en kalabalık nüfusu teşkil eden Rum nüfusunun Müslüman nüfusa oranı sadece % 1.7'dir.Bu verilerden Denizli ve çevresindeki nüfusun ve yerleşim yerlerindeki yapının büyük kısmının Müslüman olduğu ortadadır.¹⁷⁶

1912 yılında Denizli Sancağı'nda 197.317 Türk, 7710 Rum, 430 Ermeni olduğu bilinmektedir.Ayrıca bu tarihte Rumlar nüfusun % 3.7'sini oluşturuyordu.Denizli Sancağı'nda en

¹⁷¹ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.97.

¹⁷² İNAN, *a.g.m.*, s.10.

¹⁷³ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Baskı:2, T.C.Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s.206.

¹⁷⁴ ÜLKER, *a.g.m.*, s.167.

¹⁷⁵ İNAN, *a.g.m.*, s.10.

¹⁷⁶ KODAL, *a.g.e.*, s.91.

fazla Rum Denizli merkez ve Sarayköy’de bulunuyordu.¹⁷⁷

Burada şunu ifade etmek gerekmektedir zira savaş başlamadan önceki nüfus ile savaşın devam ettiği günlerde Denizli Sancağı’ndaki nüfus farklıdır. I.Dünya Savaşı’nın ilk yıllarında meydana gelen kolera salgını nedeniyle Denizli nüfusu hissedilir bir biçimde azalma göstermiştir. I.Dünya Savaşı devam ederken Denizli’deki Türk ve Müslüman nüfus 253.246 kişidir. Buna karşılık Denizli Sancağı’nda 3200 Rum, 616 Ermeni ve 51 Yahudi azınlığı mevcuttur.¹⁷⁸

Öte yandan şunu da ifade etmek gerekir ki milli mücadele devam ederken Denizli ve Aydın’da nüfus hareketliliği söz konusu olmuştur. Çünkü Yunanlıların işgal ettikleri yerlerdeki aileler Denizli’ye göç etmişlerdir. Özellikle Köşk’teki Kuva-i Milliye’nin yenilmesi üzerine buradaki halk Denizli’ye göç etmek durumunda kalmıştır. Bununla beraber Nazilli Rumları da Denizli’ye gönderilmişlerdir. Nazilli islam halkının tamamına yakını Denizli’ye gelmiştir. Ayrıca Denizli vakasından dolayı Denizli merkezdeki islam ahalisi çevre kazalara göçmek zorunda kalmıştır.¹⁷⁹ Bu bağlamda Aydın’ın tekrar geri alınmasından sonra burada bulunan evleri, arazileri yanan birçok Rum Denizli’ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Nakil işlemlerinden sonra Denizli’de Rum sayısı oldukça artmış ve hatta Yunanlılara karşı bu nakledilen Rumlar bazı sorunları beraberinde getirmişlerdir ve tarihte yaşanan “Denizli Olayının” sebeplerinden birini teşkil etmiştir.¹⁸⁰

Bu yıllarda Denizli’ye dışarıdan göç olgusuna karşın, güvenlik nedeniyle gelenler olduğu için, cumhuriyet öncesinde Denizli’deki nüfus ve yerleşme hareketlerinde bir dengelenme olmuştur. Bunun için cumhuriyetin ilanından önce Denizli nüfusunda fazla bir değişiklik olmamıştır. Kurtuluş savaşının başladığı ve mütarekenin imzalandığı günlerde Denizli ve çevresinde 343.542 Türk yaşarken buna karşılık Rumların sayısı sadece 3.184, Ermeniler 557 ve Yahudiler ise 51’dir.¹⁸¹

Aslına bakılırsa Cumhuriyet dönemi Denizli nüfusunun nitelikleri ile ilgili bilgilere 1927 yılında yapılan Türkiye genel nüfus sayımı sonuçlarından elde edilmektedir. Ancak bundan evvel ele alacak olursak cumhuriyet döneminde yapılan Denizli vilayet sayımına bakmamız

¹⁷⁷ Adil Adnan ÖZTÜRK, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkiler İlk Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, Cilt.I, Denizli, 2007, s.320.

¹⁷⁸ KÖSTÜKLÜ, *a.g.e.*, s.163.

¹⁷⁹ TÜTENK, *a.g.e.*, s.40-41.

¹⁸⁰ ÖZTÜRK, *a.g.m.*, s.320.

¹⁸¹ KÖSTÜKLÜ, *a.g.e.*, s.164.

gerekecektir.1 Temmuz 1926’da yapılan bu sayımdan, 1 Aralık 1926 tarihine kadarki doğum, ölüm, nikah ve boşanma istatistikleri bulunmaktadır.¹⁸²

Aşağıdaki tablodaki sayıları ele alacak olursak Denizli’nin toplam merkez nüfusu 36.076’dır.Öte yandan kadın nüfusunun erkek nüfusuna nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bu sayılar arasındaki fark olarak erkek nüfusunun hem I.Dünya Savaşı’na katılmaları hem de milli mücadelede yer almaları gösterilebilir. Ayrıca Türkmenlerin ilk olarak yerleştikleri yerlerde nüfusun merkezden daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca Denizli merkez nüfusu bazı kaynaklarda 14091 olmasına rağmen Tavas merkezin nüfusu 7361, Acıpayam 1831, Çal merkezinde 2641, Buldan merkezde 6763, Sarayköy’de ise 4287 ve Çivril’de ise 2345 nüfusu bulunmaktadır.¹⁸³

Tablo 3. Denizli İli’nin Genel Nüfusu (1926)

İlçeler	Genel Nüfus		Doğum		Ölüm		Nikâh	Boşanma	Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın			
Denizli									
Merkez	17.034	19.042	130	119	117	61	304	58	36.076
Tavas	23.535	27.772	51	67	88	62	324	53	51.317
Acıpayam	22.712	23.381	181	216	133	63	625	94	47.193
Çal	20.853	24.023	32	21	74	38	233	59	44.876
Buldan	12.911	13.441	155	148	111	75	407	81	26.302
Sarayköy	8.523	9.363	94	102	69	48	202	41	17.886
Çivril	9.326	10738	60	15	60	42	129	33	20.060
Toplam	114.904	128.564	703	728	652	389	1113	419	243.760

Tablo: 3¹⁸⁴

¹⁸² KODAL, *a.g.e.*, s.93.

¹⁸³ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.58-59.

¹⁸⁴ KODAL, *a.g.e.*, s.104.

Bu sayılar dikkate alındığı zaman Denizli merkez kazasından nüfus olarak fazla olan kazaların merkez nüfuslarının daha az olduğu dikkatimizi çekmektedir. Bunun nedeni Denizli'nin sosyo-ekonomik olarak gelişme olmasıdır. Bu nüfusun nitelikleri hakkında herhangi bir şey söylemek mümkün değildir. Bu yerler nüfusları fazla olmasına rağmen istenilen ekonomik ve kültürel kalkınmayı sağlayamamışlardır.

II.CUMHURİYET DÖNEMİ GENEL NÜFUS SAYIMLARI

A) 1927 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımı 28 Eylül 1927 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımı neticesinde de nüfusla ilgili olarak nüfusun temel niteliklerini öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Özellikle konumuz açısından Denizli'nin sosyal tarihi bakımından nüfusun temel özellikleri bizim için ayrı bir önem arz etmektedir. Zira nüfus bir yerleşim biriminin sosyal açıdan incelenmesinde temel unsurlardan birini teşkil etmektedir. Bu nüfus sayımına baktığımızda Türkiye'nin toplam nüfusunun 13.648.270 olduğunu görmekteyiz. Bu nüfusun sadece % 23.5 şehirlerde geri kalan önemli bir kısmının ise % 76.5'i ise köylerde yaşamaktadır.1927 nüfus sayımında Denizli genel nüfusu ise 245.048 olarak tespit edilmekle beraber bu nüfusun önemli bir kısmı köylerde geri kalan kısmın ise şehirlerde yaşadığını görmekteyiz.

1. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus

Tablo 4.Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Km'ye Düşen Nüfus	Nüfus Yoğunluğu	Kayıplar
Merkez	19.714	22.102	41.816	1.540	27.1	82
Tavas	21.751	28.777	50.528	2.450	20.6	75
Acıpayam	20.663	25.501	46.164	2.820	16.3	95
Çal	18.736	23.439	42.173	1.165	36.2	63
Buldan	11.104	13.546	24.650	1.350	18.2	45
Çivril	9.831	11.747	21.578	1.365	15.8	66
Sarayköy	8.531	9.606	18.137	460	39.4	32
Toplam	110.330	134.718	245.048	11.150	22.0	458

Tablo:4¹⁸⁵

¹⁸⁵ T.C.B.İ.U.M., 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Hüsütabi Matbaası, Ankara, 1929, s.VI.

Yukarıdaki tabloda gördüğümüz gibi Denizli'nin toplam nüfusu 245.048 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfus sayımı tutanaklarını 1926 yılında yapılan nüfus sayımıyla karşılaştıracak olursak genel manada nüfus artmakla beraber 1290 kişilik bir artışın bir yıl içerisinde olması o dönem içerisinde doğumların haricinde Denizli'ye dışarıdan göç olduğunu bize göstermektedir. Bunun yanında Nüfus yoğunluğu bakımından ele alacak olursak eğer Sarayköy, Çal ve Tavas merkezle beraber nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerler olarak dikkat çekmektedir. Bunun nedenine baktığımız zaman sayılan yerlerde ekonomik canlılığın özellikle yerli pazarların kurulduğu merkezler olduğunu görüyoruz. Bunun yanında tabloda dikkatimizi çeken bir hususta 458 kişinin kayıp olmasıdır. Bunun nedeni büyük ihtimalle göç olduğu söylenebilir. Bu sayıma göre Denizli'nin nüfus yoğunluğu % 22'dir. Buda 1927 yılı Türkiye'deki nüfus yoğunluğundan daha fazladır. (% 18) Cinsiyete göre nüfusu ele aldığımız zaman daha önceki nüfusa nazaran artış göstermişse de oran bazında değişmediğini görmekteyiz. Buna göre Denizli merkez nüfusunun % 53'ü kadın % 47'si erkek nüfus oluşturmaktadır.

2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

Tablo 5. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

CİNSİYET	0-1 yaş	1-2 yaş	3-6 yaş	7-12 yaş	13-19 yaş	20-45 yaş	46-60 yaş	61-70 yaş	71+	Yaşı Bilinmeyen
Erkek	5.644	8.431	11.470	12.347	21.082	36.371	9.791	3.929	1.167	98
Kadın	4.916	7.761	10.841	11.350	21.391	54.987	16.162	4.641	2.496	173
Toplam	10.560	16.192	22.311	23.697	42.473	91.358	25.953	8.570	3.663	271

Tablo:5¹⁸⁶

Yukarıdaki tabloya baktığımız zaman yirmi yaşına kadar olan nüfus toplam nüfusun % 47'sine tekamül etmektedir. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan genç nüfus yeterince bulunmaktadır. Nüfusun bir güç olduğu bir dünyada her türlü hizmetin sağlanması için genç nüfus çok önemli bir yere sahiptir. Sadece yetmiş beş yaşına değil aynı zamanda insan gücüne de ihtiyaç duyulan yıllarda Denizli'de nüfusun çok önemli bir kısmının çalışabilecek üretime katkıda bulunabilecek

¹⁸⁶T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.85.

durumda olduğunu söylemek gerekmektedir. Bununla beraber yaş grupları içerisinde en fazla sayıyı 20-45 yaş nüfus kitlesi oluşturmaktadır.

3. Medeni Hale Göre Nüfus

Denizli'nin sosyal yapısı içerisinde nüfusun niceliği kadar niteliği de çok önemli bir unsurdur. Zira burada 1927 nüfus sayımına göre Denizli aile yapısını da bir nevi ortaya koymuş olacağız. Her ne kadar 1926 sayımları da ifade etsek de bizi için 1927 nüfus sayım sonuçları daha belirleyici olacaktır. Şöyle ki:

Tablo 6. Nüfusun Medeni Hali

Denizli	Cinsiyet	Nüfus					
		Toplamı	Bekâr	Evli	Dul	Boş	Bilinmeyen
1927	Erkek	110.330	62.534	46.446	1.053	253	44
	Kadın	134.718	52.635	52.360	27.204	2.459	60
	Toplam	245.048	115.169	98.860	28.257	2.712	104

Tablo: 6¹⁸⁷

Tablodan anlaşıldığı üzere nüfusun yaklaşık % 47'sini bekarlar oluşturmaktadır. Bunun nedeni yukarıda ifade ettiğimiz gibi genç nüfusun fazla olmasıyla izah edebiliriz. Zaten nüfusun 19 yaş ve altı olan kişi sayısı da toplam nüfusun % 47'sine tekâmül etmektedir. Tabloya bakarak Denizli'de evlenme yaşının ortalama olarak 20 yaş ve üstü olarak gözükmekle beraber bu tam olarak gerçeği yansıtmamaktır. Zira o döneme baktığımızda 13-14 yaşında kız ve oğlanların evlendikleri görülmektedir. Hatta bu sayı bazen aynı aile reisinde 2-3-4 olduğu da görülmektedir. Burada temel amaç özellikle köylerde rençber olarak hayatını devam ettiren aileler için gelin almaktan ziyade işlerinde onlara yardımcı olacak bir kişinin varlığı daha önemlidir. Zaten köylerde işlerin hemen hemen tamamı kadının üzerinde gitmektedir. Kadınlar hem evde hem de tarlada çalışmak durumundadırlar.¹⁸⁸

¹⁸⁷ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.85.

¹⁸⁸ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.65.

Tabi ki daha sonraki yıllarda iş ve eğitim nedenlerine bağlı olarak evlenme yaşı 18-25 yaşına kadar yükselmiştir.¹⁸⁹ Yukarıdaki tabloya tekrar dönecek olursak Bunun yanında dul ve boş kalan nüfusun miktarı 30.969 kişidir. Bunun nedeni büyük ihtimalle Milli Mücadele sırasında yaşanan savaşlar, kayıplar ve çeşitli ölümler olarak gösterilebilir. Diğer bir neden de geçimsizlikten kaynaklanan boşanmalar olmakla beraber bu oranın yüksek olmadığı söylenebilir.

4.Okur Yazarlık Durumuna Göre Nüfus

Tablo 7.Okur Yazarlık Yönüyle Nüfus

Denizli	Cinsiyet	Nüfus Toplamı	Okuma Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okuma Yazma Bilmeyen
1927	Erkek	110.330	11.818	294	98.512
	Kadın	134.718	1.520	136	133.198
	Toplam	245.048	13.338	430	231.710

Tablo: 10¹⁹⁰

1927 yılı nüfus sayımına göre Türkiye genelinde okuma yazma oranı genel nüfus içerisinde ancak % 8 olarak tespit edilmiştir. Buna karşılık olarak çok büyük bir kısımda okuma yazma bilmemektedir. Bu oran Denizli'ye baktığımız zaman ülke genelinden daha düşük görünmekte ve bu oran % 94.5 olarak tespit edilmiştir. Şehir merkezinde bu oranın biraz fazla olduğu düşünülse bile sonuçta Denizli'de yaklaşık her 100 kişiden 94 kişi okuma yazma bilmemektedir. Bunun temel nedeni kuşkusuz cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim kurumlarının çok kısıtlı olmasıdır. Öte yandan merkeze bağlı köyler hariç Denizli merkezde okuma yazma bilen erkek sayısı 2.710 kişi kadın sayısı ise sadece 869 kişidir. Buna karşılık erkeklerden okuma yazma bilmeyen sayısı 5.351 kişi, kadınlarda ise bu sayı 6.857 kişidir.

Buradan şöyle bir sonuç çıkarmamız mümkündür. Kadınların okuma yazma oranı erkeklerden çok azdır. Buna göre merkezdeki kadınların okuma yazma oranı merkez nüfusunun ancak % 2'dir. Erkeklerde ise yine düşük olmakla beraber bu oran % 8'dir. Sonuç olarak diyebiliriz ki Denizli'deki okuma yazma oranı dönemin genel özelliğine bağlı olarak çok düşük seviyededir.

¹⁸⁹ Meltem CİNGÖZ SANTUR, "Denizli Evlenme Geleneklerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. II, Denizli, 2007, s.436.

¹⁹⁰ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.85.

5.Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Tablo 8. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus (Merkez)

Kazalar		Cinsiyet	Türkiye	Afrika vs.	Almanya	Bulgaristan	İran	Yunanistan	Macaristan	Romanya	Sırbistan	Avrupa Ülkeleri	Amerika	Rusya	Bilinmeyen	
DENİZLİ	Merkez	Erkek	7.862	1	1	6	*	152	2	1	32	*	*	2	*	
		Kadın	7.505	*	*	6	*	178	*	2	31	1	*	*	3	*
	Köyler	Erkek	11.579	*	*	3	*	66	*	4	1	*	*	*	*	*
		Kadın	14.278	*	*	3	3	64	*	14	1	*	*	*	*	4
	Toplam	Erkek	19.441	1	1	9	*	218	2	5	33	*	*	*	2	*
		Kadın	21.792	*	*	9	3	242	*	16	32	1	*	*	3	4

Tablo: 8¹⁹¹

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 1927 yılı genel nüfus sayımında Denizli merkezinde ve genelinde yaşayan yurt dışında doğan nüfusun çoğunluğunu Yunanistan göçmenleri oluşturmaktadır. Bunun yanında diğer Balkan ülkelerinden de gelen Türk -İslam nüfusu bulunmaktadır. Bir dikkat çeken unsur olarak göçmen olarak Denizli'ye gelen bu insanların hemen hemen tamamına yakını Denizli merkeze yerleşmiştir.

Bunun nedeni Balkan Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış olan topraklardan yapılmış olan göçler oluşturmaktadır. aynı zamanda 30 Ocak 1920 tarihinde Lozan'da imzalanan "Türk ve Rum ahali mübadelesine ilişkin sözleşme" uyarınca Türkiye'deki İstanbul dışında yaşayan Rum-Ortodoks ahali ile Yunanistan'daki batı Trakya dışındaki Türklerin karşılıklı olarak göç ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Mübadil olarak göç ettirilen bu göçmenlerin bir kısmı da Denizli'ye iskân edilmiştir.¹⁹²

¹⁹¹ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.122.

¹⁹² Zülal KELEŞ, "1923-1945 Yılları Arasında Denizli'ye İç ve Dış Göçler", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür ve Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007, s.290.

Dolayısıyla yukarıda tabloda ifade edilen nüfusun büyük kısmı savaşlar veya 30 Ocak 1923 Türk - Yunan anlaşması sonucu Denizli'ye gelen nüfus oluşturmaktadır. Öte yandan Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanan İstanbul Anlaşması'nda açıkça yer almasa da ilk ahali değişimi bu devletle olmuştur.¹⁹³

Tablo 9. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	109.893	134.193	244.086
Almanya	1	*	1
Bulgaristan	114	101	215
İran	*	3	3
Yunanistan	240	322	562
Romanya	18	22	40
Sırbistan	41	63	104
Avrupa Ülkeleri	1	2	3
Amerika	2	*	2
Rusya	6	3	9
Diğer	12	9	21

Tablo: 9¹⁹⁴

6.Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Bilindiği üzere sosyal tarihin en önemli unsuru halkın ekonomik faaliyetleri oluşturmaktadır. Zira insanlar günlük hayatlarının önemli bir kısmını ekonomik faaliyetlere ayırmaktadır. Bunun için Denizli'nin sosyal yapısı içerisinde bu iş kollarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu sayısal verilere ulaşabileceğimiz en önemli kaynakta 1927 yılında yapılan genel nüfus sayımı istatistikleri oluşturmaktadır.1927 yılı Denizli'nin iş kolları ve nüfus sayıları aşağıya çıkarılmıştır.

¹⁹³ KELEŞ, *a.g.e.*, 291.

¹⁹⁴ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.123.

Tablo 10. Denizli Meslek Dalları ve Sayıları (Merkez)

Kazalar 1927 Yılı İtibarıyla		CİNSİYET	Ziraat	Sanayii	Ticaret	Serbest	Memur	Hakimler	Ordu	P.T.T	Diğer	Toplam	Mesleği Bilimleyen
DENİZLİ	Merkez	Erkek	1.238	1.386	777	150	213	47	749	26	56	4.642	3.419
		Kadın	218	58	59	46	2	*	*	*	66	449	7.277
	Köyler	Erkek	4.344	176	76	94	16	*	4	8	136	4.854	6.799
		Kadın	3.024	39	19	8	2	*	*	*	45	3.137	11.239
	Toplam	Erkek	5.582	1.562	853	244	229	47	753	34	192	9.496	10.218
		Kadın	3.242	97	78	54	4	*	*	*	111	3.586	18.516

Tablo: 10¹⁹⁵

Bu tablodan anlaşılacağı üzere Denizli merkez kazasında ziraatla uğraşan nüfus sayısı özellikle kadınlar dikkate alındığı zaman merkezde oldukça düşük olduğu dikkati çekmektedir. Öte yandan % 70'lik bir kısım mesleği belli olmayan bir nüfusu teşkil etmektedir ki bu nüfusun belli bir mesleği olmadığı muhakkaktır. Yani bu nüfusun düzenli çalıştığı bir mesleği bulunmamaktadır. Bunun yanında en fazla nüfusa sahip olan sektör ise % 21'lik oranla ziraat alanıdır. Bu oran merkezde düşük olmakla beraber Denizli genelinde bu oranın hayli yüksek olduğu görülecektir.

Burada dikkatimizi çeken diğer bir nüfus niteliği de sanayi alanında çalışan kişilerdir. 1927 yılı sanayi sayımında Denizli'de 1581 tane küçük işletme vardır ve bu oran Türkiye geneli dikkate alındığı zaman % 2.5'tir. Bu imalathanelerin % 88'i 4'ten az işçi çalıştıran imalathanelerdir. Sanayinin yoğunlaştığı alanlar Osmanlı dönemi yapısına uygun olarak unculuk, dericilik, helva ve tahincilik gibi tarıma dayalı sanayi (682 işyeri ve 1608 çalışan), el dokumacılığı (423 işyeri ve 291 çalışan) ve ağaç işleri sanayi bulunmaktadır.¹⁹⁶ Şimdide Denizli genelinde meslekler ve dağılımına bakalım.

¹⁹⁵ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.92.

¹⁹⁶ Ayfer ÖZÇELİK, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt II, Denizli, 2007, s.541.

Tablo 11. Denizli Meslek Dalları ve Sayıları (Genel)

DENİZLİ	Cinsiyet	Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hakimler	Ordu	P.T.T	Diğer	Meslekler Toplamı	Mesleği Bilinmeyen
	Erkek	42.470	5.745	2.492	659	587	86	1.617	93	579	54.338	55.992
	Kadın	26.726	2.698	137	81	9	*	*	1	224	29.826	104.892
	Toplam	69.206	8.383	2.629	750	596	86	1.617	94	803	84.164	160.884

Tablo:11¹⁹⁷

Denizli geneline baktığımız zaman ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi ziraat alanındaki nüfus oranı toplam nüfusun % 28'ini teşkil etmektedir. Bu oran ülke genelinde % 32 dolaylarındadır. Buradan Denizli için tarımsal nüfus istatistiklere göre ülke genelinden düşüktür diyebiliriz. Ayrıca 1929 yılında Denizli'de toplam yerleşim yeri miktarı 455 iken bunun 445'ini köyler oluşturmaktadır.¹⁹⁸ Buna göre halkın çoğunluğu geçimini tarımla sağlamaktadır diyebiliriz. Köyde yaşayanlar genellikle tarımla uğraşırlar. Yalnız Kadıköy Nahiyesi ile Buldan merkezinde dokumacılık başlıca geçim kaynağıdır.¹⁹⁹

Buradan şu sonucu çıkarmamız mümkündür yerleşim olarak nüfusunun çok büyük kısmını köylerin teşkil ettiği bir vilayette tarımsal nüfus oranı aslında % 28 değil daha fazladır. Bunun nedeni tarımla uğraşmanın bir meslek olarak görülmediğidir. Her ne kadar nüfusun çoğunluğu tarım veya diğer sektörlerde uğraşsa bile nüfusun önemli bir kısmının tüketici olduğu unutulmamalıdır.

¹⁹⁷ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.XXXVII.

¹⁹⁸ Yüksel KAŞTAN, "Tarım Faaliyetlerinin Denizli'de Cumhuriyet Tarihi Gelişimi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007, 671.

¹⁹⁹ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.66.

7. Ana Dile Göre Nüfus

Tablo 12. Ana Dile Göre Nüfus (Merkez)

Aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere vilayet merkezinde konuşulan dil büyük çoğunlukla anadildir. Bundan başka kürtçeyi anadil olarak benimseyen nüfus sayısı merkezde 141 kişi olarak görünmektedir. Bilindiği gibi I.Dünya Savaşı esnasında sonrasında bölgeleri düşman işgaline uğramış olan kişiler iç bölgelere göçerken kuşkusuz Denizli'ye gelenler de olmuştur.²⁰⁰

Öte yandan Rum nüfusun sadece şehir merkezinde hatta şehir merkezindeki köylerde bile yaşamadığı ortaya çıkmaktadır. Sayıları oldukça düşük olan Rumları şehirde büyük ticaret işleri ve sanayi ile uğraştıkları bilinmektedir.²⁰¹

Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Rumca	Ermenice	İtalyanca	Arapça	Yahudice	Çerkezce	Kürtçe	Tatarca	Arnavutça	Bulgarca	Diğer Diller	
DENİZLİ	Merkez	Erkek	7.859	34	*	3	2	1	3	135	*	11	1	12
		Kadın	7.658	38	1	2	2	*	1	4	*	11	2	7
	Köyler	Erkek	11.616	*	*	*	*	*	*	2	31	3	*	1
		Kadın	14.358	1	*	*	*	*	*	*	11	6	*	*
	Toplam	Erkek	19.475	34	*	3	2	1	3	137	31	14	1	13
		Kadın	22.016	39	1	*	2	*	1	4	11	17	2	7

Tablo: 12²⁰²

²⁰⁰ KELEŞ, *a.g.m.*, s.292.

²⁰¹ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.2.

²⁰² T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.108.

Tablo.13 Ana Dile Göre Nüfus(Genel)

Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Rumca	Ermenice	İtalyanca	Arapça	Yahudice	Çerkezce	Kürtçe	Tatarca	Arnavutça	Bulgarca	Diğer Diller
DENİZLİ	Erkek	109.922	34	*	4	3	1	120	169	31	16	11	19
	Kadın	134.472	39	1	2	2	*	161	4	11	17	2	7
	Toplam	244.394	73	1	6	5	1	281	173	42	33	13	26

Tablo:13²⁰³

Denizli geneline baktığımız zaman ise yine aynı şekilde anadilin Türkçe olduğunu görmekteyiz. Çerkezce'nin de vilayet içinde kullanıldığını görmekteyiz. Kafkaslar'dan gelen Çerkezlerin Denizli ve havalisine yerleştiğini görmekteyiz. Öyle ki tarih içindeki seyre baktığımız zaman Rusya'nın 1873 yılında Kırım'ı ilhak etmesinden sonra uyguladığı siyaset sonucunda Kırım, Kazan ve Kafkasya'dan Osmanlı siyasi coğrafyasına büyük bir müslüman göçü (Tahminen 300.000-500.000) yaşanmış ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı 1877-1878 savaşı (93 Harbi) ile daha da artmıştır²⁰⁴

Dolayısıyla tüm bu unsurların vilayet siyasi coğrafyasında yerleşmelerinin temel nedenini savaşlar ve sonucunda devletler arasında yapılan nüfus anlaşmalarıdır diyebiliriz. Ayrıca vilayet genelindeki Türk unsurunun mutlak hakim olması Kurtuluş Savaşı ve sonrasında ortaya atılan dayanaksız isnatlara da önemli bir cevap teşkil etmektedir.²⁰⁵

8.Sakathıklara Göre Nüfus

Tabloyu incelemeye geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki Denizli'de I.Dünya Savaşı başladığı yıllarda herhangi bir sağlık müdürlüğü ve kuruluşunun olmadığını görmekteyiz. Denizli'de ilk hastane memleket hastanesi olarak 50 yataklı olarak 1919 yılında hizmete açılmıştır.²⁰⁶

²⁰³ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.109.

²⁰⁴ KELEŞ, *a.g.m.*, s.291.

²⁰⁵ KODAL, *a.g.e.*, s.103.

²⁰⁶ Çoşkun ÖNEN, "Memleket Hastanesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:6, 2005, s.13.

Tablo 14. Sakatlıklara Göre Nüfus(Merkez)

Kazalar		Cinsiyet	Sakatlığı Olmayan	Kör	Sağır ve Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Başka Sakatlığı Olanlar
DENİZLİ	Merkez	Erkek	7.934	11	2	32	12	2	68
		Kadın	7.688	8	5	11	5	*	15
	Köyler	Erkek	11.515	12	8	24	27	1	66
		Kadın	14.331	8	6	14	4	*	13
	Toplam	Erkek	19.449	23	10	56	39	3	134
		Kadın	22.019	10	11	25	9	*	28

Tablo:14²⁰⁷

Denizli ancak 1923 yılında il olduktan sonra Sağlık Müdürlüğü Teşkilatı'na kavuşmuştur.²⁰⁸ Bu bilgiler ışığında ele aldığımız zaman yukarıdaki sakatlık sayılarını gösteren tablo aynı zamanda bize kısmende olsa Denizli'nin sağlık tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Öyle ki doğuştan olabilecek olan bu sakatlıklar unutmamak gerekir ki yeterli sağlık kurumlarının olamaması ile de ilgilidir. Denizli'de ilk kez ambulansın 1933 yılında alındığı²⁰⁹ ve sadece aciliyeti olan hastalara hizmet verdiği düşünüldüğünde tabloda görülen sakatlıkların mahiyeti anlaşılacaktır.

Ayrıca ifade etmek gerekir ki tabloda görülen sakatlıklarda en fazla sayıyı toplalıkta görmekteyiz. Buda hem I.Dünya Savaşı hem de Milli Mücadele esnasında gerek Kuva-i Milliye gerekse düzenli ordunun yapmış olduğu savaşlardaki yaralanmalar olduğunu da söyleyebiliriz.²¹⁰

²⁰⁷ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.100.

²⁰⁸ Tarhan TOKER, *Denizli Sağlık Tarihi*, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği Yayınları, No:1, Yenigün Ofset Matbaacılık, Denizli, 1986, s.32.

²⁰⁹ Ahmet AKŞİT, *Denizli Memleket Hastanesi*, Denizli, 1944, s.32.

²¹⁰ KODAL, *a.g.e.*, s.104.

Tablo 15. Sakatlıklara Göre Nüfus (Genel)

VİLAYET	CİNSİYET	Sakatlığı Olmayan	Kör	Sağır ve Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Başka Sakatlığı Olanlar
DENİZLİ	Erkek	108.856	156	87	396	270	10	555
	Kadın	134.202	100	46	167	41	8	154
	Toplam	243.058	256	133	563	311	18	709

Tablo: 15²¹¹

9. Dinlere Göre Nüfus

Tablodan görüldüğü gibi 1927 yılı itibariyle Denizli’de yaşayan İslam dini haricinde 5 farklı din bulunmakla beraber bu dinlere mensup olarak ta 27 kişi bulunmaktadır. Denizli genelinde yaşayan bu 27 kişinin 16 kişisi merkezde yaşamakta merkeze bağlı olan köylerde hiç kimse bulunmamaktadır. Geriye kalan 11 kişi ise Sarayköy ve Tavas’ta yaşamaktadır.

Buradan şunu ifade edebiliriz bu farklı dinlere mensup kişiler azınlık olmakla beraber sadece önemli merkezlere yerleşmişlerdir. Zaten azınlık durumundaki bu kişiler zanaat, ticaret, sarraflık, eczacılıkla uğraşmışlardır. Ayrıca azınlıklar merkez ve çevre yerlerde gelir getiren işletmelerin de sahibi olmuşlardır. Kereste fabrikası, pamuk fabrikası, un fabrikasının yanında eğlence hayatında da önemli bir yere sahip olmuşlar ve bu bağlamda oteller ve meyhanelerinde işletmelerini yapmışlardır.²¹²

²¹¹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.LI.

²¹² ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.2.

Tablo 16. Dinlere Göre Nüfus (Merkez)

KAZALAR		Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hristiyan	Musevi	Diğer Dinler	Dini Olmayan
DENİZLİ	MERKEZ	Erkek	8.051	3	3	3	*	*	1	*	*
		Kadın	7.720	4	*	*	*	2	*	*	*
	KÖYLER	Erkek	11.653	*	*	*	*	*	*	*	*
		Kadın	14.376	*	*	*	*	*	*	*	*
	TOPLAM	Erkek	19.704	3	3	3	*	*	1	*	*
		Kadın	22.096	4	*	*	*	2	*	*	*

Tablo:16²¹³

Tablo 17. Dinlere Göre Nüfus (Genel)

Vilayet	Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Hristiyan	Musevi	Diğer Dinler	Dini Olmayan
DENİZLİ	Erkek	110.309	3	3	3	10	2	*	*
	Kadın	134.712	4	*	*	2	*	*	*
	Toplam	245.021	7	3	3	12	2	*	*

Tablo:17²¹⁴

²¹³ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.100.

²¹⁴ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.LI.

B) 1935 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI

Cumhuriyet döneminin ikinci nüfus sayımı 20 Eylül 1935 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımı bize sadece nüfus miktarı hakkında bilgi vermekle kalmamış aynı zamanda ayrıntılı sayısal veriler de vermiştir.

1935 yılında Türkiye geneli nüfus miktarına baktığımız zaman erkek sayısı, 7.936.770 kişi, kadın sayısı ise 8.221.248 kişi olduğunu görmekteyiz. Toplam nüfus ise 16.158.248 kişidir. Öte yandan bir önceki nüfus sayımında ise (1927) toplam nüfus, 13.648.270 kişi olup, erkek sayısının 6.563.879 kişi, kadın sayısının ise 7.084.391 kişi olduğunu görmekteyiz. Buradan erkek nüfustaki artış oranı % 20.9 kadın nüfustaki artış oranı ise 16.0'dır. Toplamdaki nüfus artışı ise % 18'dir.²¹⁵ Şimdide 1935 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre tespit edilen nüfus miktarlarını özelliklerine göre değerlendirelim.

1. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyete Göre Nüfus

Aşağıdaki tablo dikkate alındığı zaman 1935 yılında Türkiye genelinde olduğu gibi kadın nüfusun erkek nüfusa göre Denizli'nin merkez dahil olmak üzere her yerinde kadın nüfusun erkek nüfusuna göre daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Öte yandan Denizli'nin nüfusu en kalabalık yeri olarak ta Acıpayam gelmektedir. Bu nüfusun büyük bölümü de köylerde yaşamaktadır. Denizli merkez ve merkeze bağlı köylerde yaşayan nüfus ise 56.234 kişi olup buda toplam nüfusun yaklaşık olarak % 20'sine tekamül etmektedir.

Bu sonuçlara göre nüfus yoğunluğu olarak Sarayköy, Çal ve Denizli merkez sıralanmaktadır. Öte yandan 1935 yılı itibariyle merkeze bağlı bulunana köy adedi 94 ve bu köylerin ortalama nüfusu ise 414 tür.²¹⁶

Öte yandan bu nüfus sayımına göre toplam nüfusu ancak 43.866 kişisi şehir merkezlerinde yaşamalarına karşın nüfusun geri kalan 242.052 kişisi de köylerde yaşamaktadır. Yani Denizli'de 1935 yılı itibariyle toplam nüfusun ancak % 15'ni şehir merkezlerinde yaşamaktadır. Dolayısıyla şehirleşmenin oldukça yavaş olduğu Denizli'de halkın geçim kaynağı da tarım ve tarımsal faaliyetler gelmektedir.²¹⁷

²¹⁵ T.C.B.İ.U.M., *1935 Genel Nüfus Sayımı*, Mehmet İhsan Basımevi, Neşriyat Sayısı:75 Ankara, 1937, s.1.

²¹⁶ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.36.

²¹⁷ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.11.

Tablo 18. Toplam Nüfus Miktarı ve Cinsiyete Göre Nüfus

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Km'ye Düşen Toplam Nüfus	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	26.864	29.370	56.234	1.540	37
Tavas	21.880	25.611	47.491	2.450	19
Acıpayam	28.849	34.463	63.312	2.820	22
Çal	20.209	24.062	44.271	1.165	38
Buldan	13.579	15.619	29.198	1.350	22
Çivril	11.759	13.140	24.899	1.365	18
Sarayköy	9.682	10.831	20.513	460	45
Toplam	132.872	153.096	285.918	11.150	26

Tablo:18²¹⁸

2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

28 Eylül 1927 yılında yapılan Türkiye'nin ilk genel nüfus sayımında ifade ettiğimiz gibi Denizli genç bir nüfusa sahiptir.

Buna göre bir beldenin gelişmesinde kalkınmasında gerekli olan insan gücüne yeterince sahip olan Denizli'de 1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımında da nüfusun genel karakteristik yapısında fazla bir değişiklik olmamıştır.0-10 yaş arası çocuk nüfusu teşkil eden Denizli'de bu oran toplam nüfusun % 31'ne denk gelmektedir.Buda ilin gelecek için ihtiyacı olan gerekli insan gücüne sahip olduğunu göstermektedir.Aynı zamanda bu önemli miktardaki nüfusun üretim alanında değil de tüketimde olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.Bunun yanında çalışan üreten nüfus olarak ifade etmemiz gereken 20-40 yaş arasındaki nüfusta yaklaşık olarak 92 bin civarındadır ve de bu oran toplam nüfusun % 35'ni teşkil etmektedir.

²¹⁸ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.5.

Tablo 19. Yaşlar İtibariyle Nüfus

Cinsiyet	0-10 Yaş	10-20 Yaş	20-30 Yaş	30-40 Yaş	40-50 Yaş	50-60 Yaş	60-70 Yaş	70-80 Yaş	80-90 Yaş	90+ Yaş	Yaşı Bilinmeyen
Kadın	43.490	20.468	32.200	21.839	14.552	11.938	8.201	3.206	1.189	564	112
Erkek	45.155	23.165	23.244	19.793	8.166	6.297	4.228	1.955	543	177	99
Toplam	88.645	43.633	55.444	41.632	22.718	18.235	12.429	5.161	1.732	741	211

Tablo:19²¹⁹

Burada şunu belirtmek gerekir ki nüfusunun önemli bir kısmı tarımda çalışan bir il için bu çoğunluk önemli bir rakamı ifade etmektedir.Zira makineleşmenin henüz gelişmediği bu zamanlarda insan gücünün önemi çok daha fazla ortaya çıkmaktadır.Zira bu dönemlerde yol vergisi adı verilen vergi çeşidini nakdi olarak ödeyemeyenler bu vergiye karşılık olarak beden 8 gün yol yapımında çalışmak zorundaydılar ki bu kanun 18 ile 60 yaş arasındaki tüm erkekleri kapsamaktaydı.Aynı zamanda bu vergi 1952 yılına kadar 17 yıl yürürlükte kalmıştır.²²⁰

3. Medeni Hale Göre Nüfus

Aşağıdaki tabloya baktığımız zaman Denizli nüfusunun genel özellikleri bir önceki nüfus sayımıyla paralellik göstermektedir.Buna göre nüfusun yarısı bekarıdır.Tabi ki bu nüfusun içinde yaklaşık olarak 100 bin kişinin çocuklardan veya evlenme yaşına gelmemiş kişilerden meydana geldiğini unutmamak gerekir.Erkeklerin % 58'i bekar iken kadınlarda bu oran % 43'e düşmektedir ki bu bize kadınların evlenme yaşının erkeklerden daha küçük olduğunu da göstermektedir.Boşanma oranlarında ise erkeklerin boşanma oranı kadınlardan daha düşüktür.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki geçen sayıma göre dul nüfus oranı bu sayımlarda azalma göstermiştir.Buda bize savaş dönemlerinin artık geride kaldığını bize göstermektedir.Ayrıca tabloya göre medeni hali bilinmeyen nüfusun genel nüfus artışına göre bir artış göstermesidir.Öte yanda ilk sayıma göre boşanma sayısı yaklaşık olarak yarı yarıya kadar düşmüştür.

²¹⁹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.80-89.

²²⁰ UYAR, *a.g.m.*, s.573-574.

Tablo 20. Medeni Hale Göre Nüfus

Denizli	Cinsiyet	Nüfus Toplamı	Bekar	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
1935	Erkek	132.872	77.722	53.188	1.549	183	180
	Yüzdesi	%46.5	%58.5	%40.1	%1.2	%0.1	%0.1
	Kadın	153.096	66.980	58.865	25.927	1.095	229
	Yüzdesi	%53.5	%43.08	%38.05	%16.9	%0.7	%0.1
	Toplam	285.918	144.702	112.053	27.476	1.278	409

Tablo: 20²²¹

4.Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

Aşağıdaki tabloyu incelediğimiz zaman şunu görmekteyiz ki okuma yazma bilenlerin sayısı azda olsa artmaktadır. Şöyle ki kadın nüfusun içinde 1927 yılında okuma yazma oranı % 1.2 iken bu oran 1935 yılında % 5.72'ye çıkmıştır.Erkeklerde ise ilk nüfus sayımında % 11 olan okuma yazma oranı 1935 yılında % 26'ya çıkmıştır.

Genel toplama bakacak olursak 1927 yılında okuma yazma oranı % 5.5 iken bu oran 1935 yılında % 15'e çıkmıştır.Elbetteki bu oranlar çok düşük olmakla beraber ilk lisenin Denizli'de 1933 yılında açıldığı ve ülke geneline baktığımız zaman durum ülke genelini yansıtmaktadır.Ayrıca okuma yazma oranındaki artışta da 1928 yılında kabul edilen harf inkılabının da etkisi unutulmamalıdır.Kadınlarla erkeler arasındaki temel farkta toplumsal değişimin oldukça yavaş ilerlemesi şeklinde ifade etmemiz gerekmektedir.Ama şunu da ifade etmemiz gerekir ki yeniden yapılanan ve kalkınan ülkede bu oran gittikçe yükselmiştir.

²²¹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.122-123.

Tablo 21.Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

DENİZLİ	Cinsiyet	Okuma Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okuma Yazma Bilmeyen	Toplam	Yüzde Bilen%	Yüzde Bilmeyen %
	Erkek	33.045	294	99.483	132.822	25.1	74.9
	Kadın	8.513	136	144.447	153.096	5.7	94.3
	Toplam	41.558	430	243.930	285.918	14.7	85.3

Tablo: 21²²²

5.Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Tabloya bakmadan önce 1927 yılı genel nüfus sayımına bakacak olursak Denizli genelinde yurt dışında doğan nüfus miktarı oldukça düşüktür.Zira toplam nüfusu 245.048 olan ilde yabancı ülkelerde doğan nüfus miktarı sadece 962 kişidir.Bu sayı 1935 yılında daha da artmıştır ve 2.380 kişi olarak tespit edilmiştir.

Bu nüfusun büyük çoğunluğu daha önce de ifade ettiğimiz gibi özellikle Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda kaybettiği topraklarda yaşayan Müslüman halka ait verilerdir.Zira 1935 yılında Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'da doğan nüfusun miktarı 2.196 kişidir.Geriye kalan 184 kişi diğer yabancı ülkelerde doğan nüfusa aittir.Öte yandan tabiiyet itibariyle Denizli'de yaşayan kişi sayısı 1935 yılı itibariyle sadece 3 kişidir.²²³

Buradan şunu söylememiz gerekir ki; bu nüfusun tamamına yakını Müslüman olup Osmanlı hakimiyetinde yaşamış olan nüfusu ifade etmektedirler.Bu nüfusun belirli bir kısmı da Türkiye ile tarihsel bağı hiç olmayan ülkelerde doğan kişilere aittir.

²²² T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.243.

²²³ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.370-375.

Tablo 22. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Arnavutluk	28	19	47
Avusturya	2	*	2
Bulgaristan	171	179	350
Çekoslovakya	15	*	15
Fransa	8	1	9
Hicaz	2	*	2
Irak	6	6	12
İngiltere	6	8	14
İran	4	1	5
İtalya	10	6	16
Macaristan	*	1	1
Mısır	1	*	1
Romanya	63	75	138
Rusya	6	8	14
Suriye	16	8	24
Yugoslavya	229	228	457
Yunanistan	628	623	1251
Diğer	15	7	22
Toplam	1210	1170	2380

Tablo: 22²²⁴

²²⁴ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.180-185.

6.Ekonomik Faaliyet Dallarını İtibariyle Nüfus

Aşağıdaki sayım tespitlerine baktığımız zaman en fazla nüfusu barındıran iş kolunun tarım ve tarımsal faaliyetler olduğunu görmekteyiz.1927 yılında bu oran toplam nüfus dikkate alındığı zaman % 28 iken, 1935 yılına göre bu oran oldukça artmış ve toplam nüfusa oranını % 40 olmuştur.Tarımsal nüfustaki bu artışın temel nedeni yıllarca süren savaşların getirdiği olumsuzlukların yavaş yavaş toplum ve çalışma hayatına yön vermesinden uzak olmasının yanında.Cumhuriyet'in kurulmasından sonra tarımsal gelişmeleri destekleyici adımların atılmasıdır.Tarımsal nüfustan sonra gelen iş kolu ise sanayi ve küçük işletme sahipleridir ki bu iş kolunda çalışan nüfusun önemli bir kısmı kaza merkezlerinde ve il merkezinde bulunmaktadır.Ardından serbest meslek, ticaret ve nakliyecilik gelmektedir.Öte yandan özel hizmet kolunda çalışanların sayısı da sadece 322 kişidir.

Aynı şekilde 1935 yılı genel nüfus sayım tutanaklarına baktığımız zaman erkeklerde faal nüfus miktarı 75.790 buna karşılık faal olmayan nüfus ise 57.032'dir.Bunun yanında bu rakamları oran bazında ele alacak olursak erkeklerde meslek sahibi nüfus % 57.1 mesleksiz nüfus ise % 42.9'dur.Kadınlarda ise faal nüfus miktarı 72.189, faal olmayan nüfus miktarı ise 80.907'dir.Bu rakamları Oran olarak gösterecek olursak mesleği olan kadınların oranını % 47.2 ve mesleği olmayan kadınların oranını ise % 52.8'dir.²²⁵

Tablo 23. Ekonomik Faaliyet Dallarını İtibariyle Nüfus

CİNSİYET	Ziraat	Sanayii ve Küçük Sanatlar	Ticaret	Nakliye	Serbest Meslekler	Ev Ekonomisi Şahsi Özel Hizmetler	Mesleksiz ve Mesleği Belli Olmayan	Toplam
Erkek	56.299	12.029	2.228	1.063	4.099	72	57.032	132.822
Oran %	% 42.4	% 9.1	% 1.7	% 0.8	% 3.1	0 %	% 42.9	*
Kadın	59.645	485	192	116	136	250	80.907	153.096
Oran %	% 37.6	% 0.3	% 0.1	% 0.1	% 0.1	% 0.2	% 52.8	*
Toplam	115.944	12.514	2.420	1.179	4.235	322	137.939	285.918

Tablo: 23²²⁶

²²⁵ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.340-341.

²²⁶ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.336-337.

7.Ana Dile Göre Nüfus

Aşağıdaki tablodaki sonuçları ele almadan önce 1927 yılındaki verilerle ilgili olarak şunları ifade etmemiz gerekmektedir.1927 yılına göre Türkçe anadil olması nedeniyle hemen hemen nüfusun tamamına yakını tarafından konuşulmakla beraber anadili Çerkezce olan nüfus 281, Rumca nüfus 73, Arnavutça nüfus 33, Tatarca nüfus ise 173 kişidir.Burada dikkatimizi çeken husus anadili Türkçe dışında başka dil olan nüfusun hepsinin sayıları önemli miktarda azalırken sadece Çerkezce'nin miktarı yaklaşık olarak 4 kat artmıştır.

Öyle ki 1927 yılında 281 olan Çerkezce anadil nüfusu 1935 yılında 1023'e çıkmıştır.Ayrıca Rumca'da pek değişiklik olmamış, Tatarca 173 iken 8'e düşmüştür.Buradan şunu söylememiz gerekir ki Denizli bu sekiz yıllık süreç içerisinde dışarıya göç vermiştir.

Ayrıca Rumca'daki çok küçük te olsa görülen artış 1926 yılında imzalanan Nüfus Mübadelesi Anlaşması'nın tam olarak uygulanmadığını göstermektedir.

Tablo 24. Ana Dile Göre Nüfus

Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Acence	Arapça	Arnavutça	Boşnakça	Bulgarca	Çerkezce	Diğer Diller	İspanyolca	Kürtçe	Rumca	Sırpça	Tatarca	Yahudice
DENİZLİ	Erkek	132.207	1	4	2	3	4	505	2	1	37	50	*	4	2
	Kadın	152.521	1	3	1	*	1	518	*	*	11	34	2	4	*
	Toplam	284.728	2	7	3	3	5	1023	2	1	48	84	2	8	2

Tablo: 24²²⁷

²²⁷ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.136-141.

8. Sakatlıklar İtibariyle Nüfus

Tablo 25. Sakatlıklar İtibariyle Nüfus

Kazalar	Cinsiyet	Sağlam Olanlar	Kör	Bir Kolu Çolak	İki Kolu Çolak	Bir Ayığı Topal	İki Ayığı Topal	Sağır-Dilsiz	Kambur	Kötürüm	Başka Sakatlığı Olanlar	Toplam	
DENİZLİ	MERKEZ	Erkek	*	422	932	67	1.166	128	321	77	121	151	3.598
		Kadın	*	436	194	30	783	116	299	90	155	96	2.289
	TOPLAM	Erkek	129.224	459	1.053	112	1.292	154	346	85	137	151	3.800
		Kadın	150.807	457	231	39	830	127	317	100	168	96	2.372

Tablo:25²²⁸

1927 Yılı genel nüfus sayımına göre Denizli nüfusu genel nüfusa oranla fiziki yönden sağlam bir yapıya sahiptir.1935 Yılına baktığımız zaman Denizli geneline baktığımız zaman erkeklerin % 97.3'ü, kadınların ise % 98.5'i sağlamdır.²²⁹

Yani buradan Denizli genelinde fizik açıdan sağlam bir nüfusa sahip olduğunu söylememiz mümkündür.Ayrıca sağlam olmayanlardan ise özellikle erkeklerde topallıkla ilgili sakatlıkların fazlalığı dikkatimizi çekmektedir.Ayrıca kolu çolak olanların sayısı da ikinci sıradaki sakatlıklar arasındadır.Bunların gerek I.Dünya Savaşı'ndan gerekse Milli mücadele döneminden kalan sakatlıklar olduğu muhtemeldir.Bunun Yanında körlük, kamburluk, kötürüm, sağırılık

²²⁸ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.104-116.

²²⁹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.104.

sakatlıkları da bulunmaktadır. Burada bir diğer hususta erkeklerin sakatlık oranının kadınlardan daha fazla olmasıdır. Bunun nedeni hem çalışma hayatında erkeklerin daha fazla yer alması hem de erkeklerin yapılan savaşlarda daha fazla yer alması olduğunu söylememiz mümkündür.

9. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı

Tablo 26. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı (1927)

Vilayet	Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hristiyan	Musevi	Diğer Dinler	Dini Olmayan
Denizli	Erkek	110.309	3	3	3	*	10	2	*	*
	Kadın	134.712	4	*	*	*	2	*	*	*
	Toplam	245.021	7	3	3	*	12	2	*	*

Tablo: 26²³⁰

Tablo 27. Dinler İtibariyle Nüfus Miktarı (1935)

Vilayet	Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Musevi	Dini Olmayan	Diğer Dinler
Denizli	Erkek	132.817	*	*	1	*	3	*	1
	Kadın	153.095	*	*	1	*	*	*	*
	Toplam	285.912	*	*	2	*	3	*	1

Tablo: 27²³¹

1927 yılındaki nüfus sayımı değerlerinden bahsetmiştir. Bu konu bölümün sonunda azınlıklar başlığı altında ele alınacaktır. Fakat şunu ifade etmek gerekir ki 1935 yılına gelindiğinde

²³⁰ T.C.B.İ.U.M., 1927 Genel Nüfus Sayımı, s.LI.

²³¹ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.194-195.

azınlıkların bir hayli azaldığını görmekteyiz.Tablodan da görüleceği gibi Denizli’de sadece 6 kişi bulunmaktadır. Bu sayı 1927 yılı itibariyle 27 kişi olarak tespit edilmiştir.

Burada şunu söylemek gerekir ki azınlıkların en fazla olduğu milli mücadele öncesi ve esnasında bile Denizli’de azınlıkların oranı toplam nüfusa oranı hiçbir zaman %15’i geçmemiştir.Denizli’de en fazla azınlık 1917 yılı resmi istatistiklerine göre Rumlardır ve sayıları da 3.203’dür.²³²

C) 1940 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI

1. Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyete Göre Nüfus

Bundan önce Türkiye genelindeki nüfus sayımına bakmak yerinde olacaktır. Aşağıdaki tabloya baktığımız zaman bu dönemdeki nüfus artışının diğer yıllara göre oldukça düşük olduğunu görmekteyiz.Yine tabloda görüleceği üzere Denizli’nin 1940 yılı itibariyle merkez nüfusu 58.274 kişi olup kaza merkezinde ise 19.461 kişi bulunmaktadır.Toplam nüfus ise Denizli geneli olarak 285.225’dir.

Geçen nüfus sayımına göre değerlendirdiğimiz zaman Denizli genelinde nüfus artışının olmadığını görmekteyiz hatta geneli itibariyle nüfusta bir düşmeden de bahsedebiliriz.Bunun nedeni kuşkusuz II.Dünya Savaşı ve bu savaşın Türkiye’de olduğu gibi Denizli’yi de etkilemiştir diyebiliriz. Zira Türkiye 19 Ekim 1939 Ankara İttifakı’na göre savaşa katılma zorunluluğu Almanya’nın 1940 Mayıs’ında Fransa’ya saldırması ve İtalya’nın da Fransa’ya savaş ilan etmesi üzerine ortaya çıkmıştır.Çünkü İngiltere ve Fransa ile yapılan bu anlaşma gereği savaş Akdeniz’e yayılmış ve Türkiye bu durumda da savaşa girmesi gerekmektedir.²³³

Savaş yalnızca savaşa katılan ülkeleri değil diğer tüm ülkeleri her açıdan etkilemiştir.Savaşa katılmamış tüm ülkeler her ne kadar savaşa katılmamış olsalar bile ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri tedbirler almak durumunda kalmışlardır.İşte tüm ülkede olduğu gibi bu devletler arasındaki temel sorun Denizli’ de de etkili olmuştur.

Zira 1940 yılında şehir nüfusu tabloda görüldüğü gibi 19.461 olan il merkezinde nüfus 1945 yılına gelindiğinde ancak 20.162 olmuştur.Nüfus artışındaki bu durağan tablo pek çok gencin askere alınmasından dolayı evlenme oranındaki düşüşle izah edilebilir.Sonuçta her ne

²³² KÖSTÜKLÜ, *a.g.e.*, s.164.

²³³Fahir ARMAOĞLU, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Tise Matbaası, Ankara,1988, s.407.

kadar ülke savaşa girmemiş ise toplumun tüm katmanlarında savaş şartlarını yaşamışlardır.²³⁴

Tablo 28.1927-1940 Arası Genel Nüfus Sayım Sonuçları

Türkiye	Cinsiyet	Sayımlar			Farklar		Yıllık Ortalama Artış	
		1927	1935	1940	1927-1935	1935-1940	1927-1935	1935-1940
E		6.563.879	7.936.770	8.898.912	1.372.891	962.142	% 26.1	% 21.5
K		7.084.391	8.221.248	8.922.038	1.136.857	700.790	% 20.1	% 14.6
Top.		13.648.270	16.158.018	17.820.950	2.509.748	1.662.932	% 22.9	% 18.0

Tablo: 28²³⁵

Tablo 29.1940 Yılı Denizli Merkez Nüfusu

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Köy Sayısı	Köy Başına Düşen Ortalama Nüfus
Merkez	10.470	8.991	19.461	*	*
Köyler	11.716	13.277	24.993	65	385
Honaz	6.391	7.459	13.820	28	494
Toplam	28.547	29.727	58.274	93	417

Tablo: 29²³⁶

²³⁴ Müslime GÜNEŞ, "II.Dünya Savaşı Yıllarında Denizli", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt I,Denizli, 2007, s.662.

²³⁵ T.C.B.İ.U.M., *1940 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, No:158, Ankara, 1941, s.1.

²³⁶ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.185.

2. Şehir ve Köy Nüfusuna Göre Nüfus Miktarı

Tablo 30. Denizli Genel Nüfusu (1940)

İlçeler	Şehirde			Nahiye ve Köylerde			Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam
Merkez	10.470	8.991	19.461	18.077	20.736	38.813	58.274
Acıpayam	1.077	1.187	2.264	22.402	49.439	49.439	51.703
Buldan	3.906	4.429	8.335	10.184	21.739	21.739	30.074
Çal	1.132	1.303	2.435	20.747	45.536	45.536	47.971
Çivril	1.792	2.174	3.966	11.188	23.025	23.025	26.991
Sarayköy	1.922	2.304	4.226	7.758	16.658	16.658	20.884
Tavas	2.965	3.967	6.932	19.303	42.396	42.396	49.328
Toplam	23.264	24.355	47.619	109.659	237.606	237.606	285.225

Tablo: 30²³⁷

Tablo 31. Cinsiyet İtibariyle Nüfus Miktarı

İlçeler	Genel Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez	28.547	29.727	58.274
Acıpayam	23.479	28.224	51.703
Buldan	14.090	15.981	30.074
Çal	21.879	26.092	47.971
Çivril	12.980	14.011	26.991
Sarayköy	9.680	11.204	20.884
Tavas	22.268	27.060	49.328
Toplam	132.923	152.302	285.225

Tablo: 31²³⁸

²³⁷ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, Cilt.65, Ankara, 1950, s.XIII.

²³⁸ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.XIII.

D) 1945 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI

1945 Yılında Türkiye genelinin nüfusu erkek 9.446.580 kadınlar 9.343.594 ne toplam ise 18.790.174'tür.²³⁹Denizli sonuçlarına baktığımız zaman ise yine kadınların erkeklerden daha fazla olduğunu görmekteyiz.Öte yandan 1945 yılı nüfus artışı bir önceki sayım miktarına göre 30.700 kişi artış olmuştur.

1.Şehir ve Köy Nüfusu ile Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu

Tablo 32. Şehir ve Köy Nüfusu ile Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu

İlçeler	Şehirde			Bucak ve Muhtarlıklarda		
	E	K	Toplam	E	K	Toplam
Merkez	10.456	9.706	20.162	21.713	23.549	45.262
Acıpayam	1.541	1.568	3.109	25.157	29.160	54.317
Buldan	4.796	4.965	9.761	10.591	11.799	22.390
Çal	1.124	1.286	2.410	22.306	25.192	47.498
Çivril	1.949	2.292	4.241	11.647	12.153	23.800
Sarayköy	2.111	2.347	4.458	11.537	12.421	23.958
Tavas	3.051	4.059	7.110	22.157	25.298	47.455
Toplam	25.028	26.223	51.251	125.111	139.572	264.683

Tablo: 32²⁴⁰

Tabloya baktığımız zaman kadın nüfusun erkek nüfusundan fazla olduğunu görmekteyiz.Aynı zamanda Denizli merkez dışında hiçbir kaza merkezinde nüfus 10.000'i geçmemektedir.Sadece Buldan'da merkez nüfus 9.761 olarak tespit edilmiştir.Bununda nedeni bu merkezde küçük dokuma işletmelerinin fazla olmasındandır.

Toplam nüfusta Acıpayam, Çal ve Tavas nüfusları diğer kazalara nazaran daha fazla olmakla beraber bu yerlerde yaşayan nüfusun çok büyük bir kısmı merkezin dışında yaşamaktadır.Bunun temel nedeni bu yerleşim yerlerinde bulunan insanların geçimlerini tarım ve hayvancılıktan sağlamalarıdır.İl geneline baktığımız zaman nüfusun yaklaşık olarak % 81'i bucak

²³⁹ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.3.

²⁴⁰ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.172.

ve köylerde geriye kalan % 19'luk kısmı ise kaza merkezlerinde yaşamaktadırlar.Bu kaza merkezlerinde yaşayan kişilerde küçük atelye sahipleri, devlet memurları, tüccarlar ve ticaretle uğraşan aileler gelmektedir.Bu nedenle insanların büyük çoğunluğu tarımsal faaliyet yapılan köylerde yaşamaktadırlar.Ayrıca oranlara baktığımızda ise köylerde yaşayan kadınların erkeklerden daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Tablo 33.Şehir ve Köy Nüfusu Oran İtibariyle

İlçeler	Şehirde			Bucak ve Muhtarlıklarda			Genel Toplam		
	Erkek	Kadın	Top.	Erkek	Kadın	Top.	Erkek	Kadın	Top.
Merkez	% 51.9	% 48.1	% 100	% 48	% 52	% 100	% 49.2	% 50.8	% 100
Acıpayam	% 50	% 50	% 100	% 46.3	% 53.7	% 100	% 46.5	% 53.5	% 100
Buldan	% 49.1	% 50.9	% 100	% 47.3	% 52.7	% 100	% 47.9	% 52.1	% 100
Çal	% 46.6	% 53.4	% 100	% 47	% 53	% 100	% 46.9	% 53.1	% 100
Çivril	% 46	% 54	% 100	% 48.9	% 51.1	% 100	% 48.5	% 51.5	% 100
Sarayköy	% 47.4	% 52.6	% 100	% 48.2	% 51.8	% 100	% 48	% 52	% 100
Tavas	% 42.9	% 57.1	% 100	% 46.7	% 53.3	% 100	% 46.2	% 53.8	% 100
Toplam	% 48.8	% 51.2	% 100	% 47.3	% 52.7	% 100	% 47.5	% 52.5	% 100

Tablo: 33²⁴¹

²⁴¹ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.172.

Tablo 34. Genel Nüfus Sayısı

İlçeler	Genel Toplam		
	E	K	Top.
Merkez	32.169	33.255	65.424
Acıpayam	26.698	30.728	57.426
Buldan	15.387	16.764	32.151
Çal	23.433	26.478	49.911
Çivril	13.596	14.445	28.041
Sarayköy	13.648	14.768	28.416
Tavas	25.208	29.357	54.565
Toplam	150.139	165.795	315.934

Tablo: 34²⁴²

Genel nüfusa baktığımız zaman Denizli merkez nüfusunun en kalabalık merkez nüfusu olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında Acıpayam, Çal ve Tavas nüfuslarının da en kalabalık yerler olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Ayrıca bu sayıma göre nüfusu en az olan kazalar ise Çivril ve Sarayköy'dür.

2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus Sayımı

Tablo 35. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus Sayımı

CİNSİYET	1 Yaşından Küçük	1-10 Yaş	10-20 Yaş	20-40 Yaş	40-50 Yaş	50-60 Yaş	60-70 Yaş	70-80 Yaş	80+	Yaş bilimleyen
E	4.657	39.435	38.721	37.043	17.205	6.585	4.187	1.611	560	135
K	4.324	37.685	35.450	44.393	18.076	11.998	9.056	3.328	1.284	201
Top.	8.981	77.120	74.171	81.436	35.281	18.583	13.243	4.939	1.844	336

Tablo: 35²⁴³

²⁴² T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.172.

²⁴³ T.C.B.İ.U.M., a.g.e., s.72-77.

Ayrıca 100 yaşını aşan kişi sayısı olarak ta Denizli genelinde erkek 12, kadın 53 toplam 65 kişi bulunmaktadır. Bu sayının nüfusa oranı ise % 2.05'tir.²⁴⁴

3. Medeni Hale Göre Nüfus

Tablo 36. Medeni Hale Göre Nüfus (Erkekler)

İl	Erkekler					
	0-14 Yaşında	15 Ve Daha Yukarı Yaş				
		Bekar	Evli	Dul	Boşanmış	Toplam
Denizli	66.308	21.252	60.000	1.984	357	149.901

Tablo: 36²⁴⁵

Tablo 37. Medeni Hale Göre Nüfus (Kadınlar)

İl	Kadınlar					
	0-14 Yaşında	15 Ve Daha Yukarı Yaş				
		Bekar	Evli	Dul	Boşanmış	Toplam
Denizli	62.030	13.896	64.691	23.749	1.004	165.370

Tablo: 37²⁴⁶

Tabloya baktığımız zaman kadınlardaki evlilik oranının erkeklerden daha fazla olduğunu görüyoruz. Ayrıca dikkatimizi çeken bir diğer hususta kadınlardaki dul sayısının erkeklerden çok daha fazla olduğunu görüyoruz. Bu sayı erkeklerin sayısının yaklaşık olarak 12 katı seviyesindedir.

Bunun temel nedeni ise I. Dünya Savaşı nedeniyle silah altına alınan erkeklerin fazlalığından kaynaklanmaktadır. Zira gerek bu savaşta gerekse Milli Mücadele yıllarında erkeklerin savaşta şehit düşmeleri kadınlardaki bu oranın yükselmesine sebebiyet vermiştir. Zira tüm sayım sonuçlarına baktığımız zaman dul kadınların sayısı hayli fazladır.

²⁴⁴ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.80.

²⁴⁵ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.103.

²⁴⁶ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.103.

4.Okur Yazarlık Yönünden Nüfus

Tablo 38. Okur Yazarlık Durumu (Merkez)

Kazalar	Cinsiyet	Okuma Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okuma Yazma Bilmeyen	Oran		
					Bilen	Bilmeyen	
Denizli	Merkez	Erkek	6.432	19	4.005	% 61.7	% 38.3
		Kadın	3.800	25	5.881	% 39.4	% 60.6
		Toplam	10.232	44	9.886	% 51	% 49
	Köyler	Erkek	7.585	35	14.093	% 35.1	% 64.9
		Kadın	1.804	10	21.735	% 7.7	% 92.3
		Toplam	9.389	45	35.828	% 20.8	% 79.2

Tablo: 38²⁴⁷

Tabloyu incelediğimiz zaman okuma yazma bilenlerin Denizli merkezde % 61.7’i erkek ve % 39.4’ünün kadın olduğunu görmekteyiz. Buradan erkeklerin sayısının kadınlardan fazla olmasının temel nedeni halkın düşünce yapısından kaynaklanan sorun olarak ifade edebiliriz.

Öte yandan hemen merkeze bağlı köylere baktığımız zaman bu oranın biraz daha düşük olduğunu görmekteyiz. Tabi ki bunda tek neden geleneksel anlayışlar değildir aynı zamanda okullaşma oranındaki eksiklikte bunda belirleyici etkiye sahiptir.

Her ne kadar kırsal kesimde eğitim seviyesi düşük olsa bile özellikle 1937’den itibaren başlayan kırsal eğitim atılımı sonucunda II.Dünya Savaşı’ı ortalarında (1943) 71 öğretmenli, 118’i öğretmenli olmak üzere okul sayısı 189’a yükselmiştir. Özellikle bu yıllarda artış köy okullarında olmuş ve kentteki ilkokulların sayısı bu yılda 14’te kalmıştır. 1923 yılında öğrenci sayısı 10.000 iken 1943 yılında bu sayı 20.000 olmuştur. İlkokul öğretmeni sayısı da bu dönemde % 75 oranında artarak 346’ya çıkmıştır.²⁴⁸

²⁴⁷ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.11.

²⁴⁸ GÜNEŞ, a.g.m., s.662-663.

Tablo 39. Okur Yazarlık Durumu (Genel)

DENİZLİ	Erkekler					Kadınlar						
	Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okuma ve Yazma Bilmeyen	Toplam	Oran		Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okuma ve Yazma Bilmeyen	Toplam	Oran	
					Bilen	Bilmeyen					Bilen	Bilmeyen
57.642	183	92.314	150.139	%38.5	%61.5	19.321	103	146.371	165.795	% 11.7	% 88.3	

Tablo: 39²⁴⁹

Denizli geneline baktığımız zaman ise merkeze nazaran okuma yazma oranının köylerde daha az ve özellikle kadınlarda bu sayının arttığını görmekteyiz. Merkezde kadınlardaki okuma yazma oranı % 39.4 iken genelde ise bu rakam % 11.7'ye kadar düşmektedir. Aynı şekilde erkeklerde de durum bundan farklı değildir. Merkezde okuma yazma bilen erkeklerin oranı % 61.7 genelde ise erkekler % 38.5 olduğunu görmekteyiz. Buda bize şunu göstermektedir. Merkez ve merkeze bağlı olan yerlerdeki okuma yazma oranı merkezden bucak ve köylere gidildikçe düşmektedir.

5. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Denizli'de 1945 yılı genel nüfus sayımında yabancı uyruklu olup ta Denizli'de yaşayan toplam kişi sayısı sadece 5 kişidir. Bunlarda 1 kişi erkek ve Almanya uyruklu, diğerleri ise kadın olup 1 kişi İran, 3 kişi de Almanya uyrukludur.²⁵⁰ Bulgaristan'da doğan nüfus miktarı ise toplam olarak 559 kişi olarak kaydedilmiştir. Yunanistan 1.073, Yugoslavya 246 ve toplamda ise diğer ülkelerle beraber 2.132 kişi yabancı ülkelerde doğmuştur.

Burada ifade etmemiz gereken husus daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında yaşayan nüfusun Osmanlı'nın dağılma sürecine girmesinden sonra Anadolu'ya göç etmesinden kaynaklanan nüfustur. Yabancı memleketlerde doğan erkek nüfusun

²⁴⁹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.9.

²⁵⁰ T.C.B.İ.U.M., *1945 Genel Nüfus Sayımı*, s.212-217.

toplam nüfusa oranı % 0.8 kadınların ise toplam nüfusa oranı % 0.6'dır.²⁵¹

Tablo 40. Yabancı Ülkelerde Doğan Nüfus Sayısı

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Arnavutluk	8	8	16
Almanya	2	7	9
Avusturya	*	*	*
Bulgaristan	286	273	559
Çekoslovakya	*	*	*
Fransa	*	*	*
Hicaz	15	7	22
Irak	3	*	3
İngiltere	*	*	*
İran	6	2	8
İtalya	*	*	*
Macaristan	*	*	*
Mısır	1	2	3
Romanya	46	45	91
Rusya	21	19	40
Suriye	15	4	19
Yugoslavya	138	108	246
Yunanistan	579	494	1073
Diğer	14	9	23
Bilinmeyen	12	8	20
Toplam	1146	986	2132

Tablo: 40²⁵²

²⁵¹ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.154-155.

²⁵² T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.158-159.

6.Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı

Tablo 41. Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı (Erkek)

Ana Dilleri	Meslekler (Erkekler)							Toplam
	Ziraat	Sanayi ve Küçük Sanatlar	Ticaret	Nakliye	Serbest	Ev Ekonomisi ve Şahsi Hizmetler	Mesleksiz veya Mesleği Meçhul	
Türkçe	57.048	14.834	3.225	1.160	3.431	93	70.105	149.896
Oran	% 38	% 9.9	% 2.1	% 0.8	% 2.3	% 0.1	% 46.8	% 100.0
Almanca	*	*	*	*	1	*	*	1
Arapça	1	1	*	*	2	*	*	4
Arnavutça	*	1	1	1	*	*	*	3
Bulgarca	*	2	*	*	*	*	*	2
Çerkezce	105	*	*	*	*	*	35	140
Lehçe	1	*	*	*	*	*	*	1
Rumca	4	12	1	4	1	*	11	33
Tatarca	2	1	*	*	*	*	*	3
Kürtçe	27	2	1	*	3	*	23	56
Diğer Diller	140	19	3	5	7	*	69	243
Oran	% 57.6	% 7.8	% 1.2	% 2.1	% 2.9	*	% 28.4	% 100.0
Genel Toplam	57.188	14.853	3.228	1.165	3.438	93	70.174	150.139

Tablo: 41²⁵³

Ekonomik faaliyetlere baktığımız zaman 1945 yılı itibariyle Denizli genelinde erkeklerin % 38'i tarım ve hayvancılık alanında çalışmaktadırlar. Sanayi ve küçük işletmelerde çalışan erkek

²⁵³ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.14.

nüfus oranı ise yaklaşık olarak % 10 civarındadır. Bunun yanında ticaret, nakliye ve serbest meslek sahibi olan kişilerde bulunmaktadır. Öte yandan mesleksiz ve mesleği meçhul olan % 28'lik bir dilim vardır ki bu kesimin yaklaşık olarak % 95'i 0-14 yaşındaki nüfus oluşturmaktadır ve bu nüfusun bir mesleğinden söz etmek mümkün değildir.

Tablo 42. Ekonomik Faaliyet ve Anadile Göre Nüfus Sayısı (Kadın)

Ana Dilleri	Meslekler (Kadınlar)							Toplam
	Ziraat	Sanayi ve Küçük Sanatlar	Ticaret	Nakliye	Serbest	Ev Ekonomisi ve Şahsi Hizmetler	Mesleksiz veya Mesleği Meçhul	
Türkçe	27.421	8.871	102	16	261	93	128.784	165.548
Oran	% 16.6	% 5.4	% 0.1	% 0	% 0.1	% 0	% 77.8	% 100.0
Almanca	*	*	*	*	*	*	1	1
Arapça	*	*	*	*	*	*	1	1
Arnavutça	*	*	*	*	*	*	7	7
Bulgarca	*	*	*	*	*	*	1	1
Çerkezce	19	*	*	*	*	*	118	137
Gürcüce	*	*	*	*	*	*	1	1
Lehçe	1	*	*	*	*	*	*	1
Rumca	3	2	*	*	*	*	27	32
Tatarca	*	*	*	*	*	*	7	7
Kürtçe	4	*	*	*	*	*	54	58
Diğer Diller	27	2	*	*	*	*	218	247
Oran	% 10.9	% 0.8	*	*	*	*	% 88.3	% 100.0
Genel Toplam	27.448	8.873	102	16	261	93	129.002	165.795

Tablo: 42²⁵⁴

²⁵⁴ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.14.

Kadın nüfusa baktığımız zaman nüfusun % 88.3'ünün mesleksiz veya mesleği belli olmayan sınıfında yer aldığını görmekteyiz. Bu nüfusta Çerkezler ilk sırada yer almaktadır. Erkeklere nazaran kadınlardaki tarıma ait nüfus oranı daha düşük olup % 10.9'dur. Kadınlarda sanayi ve küçük sanatlarda çalışan nüfus sayısı da % 0.8'dir. Ayrıca bunun yanında kadınlar ticaret, nakliye, serbest meslek ve ayrıca ev ekonomisi gibi iş kollarında da çalışmaktadırlar.

7. Ana Dil ve Dinler İtibariyle Nüfus

Tablo 43. Nüfusun Ana Dil ve Dinler İtibariyle Sayımı (Erkekler)

Ana Dilleri	Dinler (Erkekler)											
	İslam	Katolik	Ortodoks	Protestan	Gregoryen	Mezhebi Meçhul	Hristiyanlar	Musevi	Dinsiz	Diğer	Bilinmeyen	Toplam
Türkçe	149.888	2	2	*	*	*		3	1	*	*	149.896
Almanca	1	*	*	*	*	*		*	*	*	*	1
Arapça	4	*	*	*	*	*		*	*	*	*	4
Arnavutça	3	*	*	*	*	*		*	*	*	*	3
Bulgarca	2	*	*	*	*	*		*	*	*	*	2
Çerkezce	140	*	*	*	*	*		*	*	*	*	140
Lehçe	1	*	*	*	*	*		*	*	*	*	1
Rumca	25	*	8	*	*	*		*	*	*	*	33
Tatarca	3	*	*	*	*	*		*	*	*	*	3
Kürtçe	56	*	*	*	*	*		*	*	*	*	56
Toplam	150.123	2	10	*	*	*		3	1	*	*	150.139

Tablo: 43²⁵⁵

²⁵⁵ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.15.

Tabloya baktığımız zaman 1945 yılı itibariyle Denizli’de konuşulan diller olarak başta Türkçe olmak üzere Almanca, Arapça, Arnavutça, Bulgarca, Çerkezce, Lehçe, Rumca, Tatarca ve Kürtçe olduğunu görmekteyiz. Bu diller arasında en fazla konuşulan dil Türkçeden sonra Çerkezcedir. İnançlara baktığımız zaman 8 Rum ve 4 Türkün nüfusunun Hristiyan, 3 Türk’ün Musevi ve 1 tanesinin de dinsiz olduğunu görmekteyiz. Nüfusun bunlardan başka tamamının ise İslam olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

Tablo 44. Nüfusunun Ana Dil ve Dinler İtibariyle Sayımı (Kadınlar)

Ana Dilleri	Dinler (Kadınlar)										
	İslam	Katolik	Ortodoks	Protestan	Gregoryen	Mezhebi Meçhul Hristiyanlar	Musevi	Dinsiz	Diğer	Bilmeyen	Toplam
Türkçe	165.546	*	1	*	*	*	*	1	*	*	165.548
Almanca	*	*	*	1	*	*	*	*	*	*	1
Arapça	1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1
Arnavutça	7	*	*	*	*	*	*	*	*	*	7
Boşnakça	1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1
Bulgarca	1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1
Çerkezce	137	*	*	*	*	*	*	*	*	*	137
Gürcüce	1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1
Lehçe	1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1
Rumca	31	*	1	*	*	*	*	*	*	*	32
Tatarca	7	*	*	*	*	*	*	*	*	*	7
Kürtçe	58	*	*	*	*	*	*	*	*	*	58
Toplam	165.791	*	2	1	*	*	*	1	*	*	165.795

Tablo: 44²⁵⁶

²⁵⁶ T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.15.

Kadınlara baktığımız zaman ise yine Türkçenin halkın büyük çoğunluğunda konuşulduğunu görmeye beraber Çerkezce, Rumca, Tatarca, Kürtçe'nin de konuşulduğunu tespit etmekteyiz. Ayrıca burada anadili Türkçe dışında başka bir dil olan unsurlardan sadece 4 kişinin farklı bir dine mensup olduğunu görüyoruz. Ayrıca dikkatimizi çeken husus 31 Rum nüfusunun içinde sadece 1 kişinin Hıristiyan olmasıdır. Diğer geri kalan bir Alman ve bir Türk'ün dışında tüm nüfus İslam inancına sahiptir.

8.Sakatlıklara Göre Nüfus

1945 yılı genel nüfus sayımına göre Denizli'de sakatlığı olan nüfus miktarı toplamı 2.210 kişidir. Erkeklerde 1.240 kadınlarda 970 kişinin sakatlığı vardır. Buna göre sakat olan nüfusun oranı toplam nüfusun % 0.7'i kadardır.²⁵⁷ Bu sakatlıklar arasında doğuştan kör olanlar erkek ve kadınlar için ortalama 30 kişidir. Göz hastalıkları konusunda Denizli genelde olduğu gibi Denizli halkında da ihmaller söz konusudur. Vücudun en önemli organı olan göz için yeterli özeni göstermediği ortadadır. Fakat Denizli halkının önemli bir bölümü dokumacılıkta çalıştıkları için gözlerinin daha iyi görmesi gerektiğinden doktora başvurdıkları da bilinmelidir. Gözdeki rahatsızlıkların önemli bir kısmı dış etkilere kaynaklanan sorunlardır. 1943 yılının Temmuz ayından itibaren 1944 yılının başlarına kadar 6 aylık devrede hastaneye müracaat eden 1200 kişi arasından trahomlu hasta sayısı oldukça düşük olup bu sayı sadece 5 kişiden ibarettir. Bu hastalarda doğu bölgelerden ve Yemen'den gelen ve Denizli'ye yerleşen kimselerdir.²⁵⁸

Tablo 45. Sakatlıklara Göre Nüfus (Erkek)

İller	Sağlam Nüfus	Sakat Nüfus (Erkek)											Genel Toplam	
		Kör		Bir Kolu Çolak	İki Kolu Çolak	Bir Ayığı Topal	İki Ayığı Topal	Sağır-Dilsiz	Kambur	Kötürüm	Müteaddit	Diğer Sakatlıklar		Toplam
		Doğuştan	Sonradan											
Denizli	148.899	32	178	255	11	450	38	188	37	18	33	*	1.240	150.139

Tablo: 45²⁵⁹

²⁵⁷ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.91.

²⁵⁸ AKŞİT, *a.g.e.*, s.77

²⁵⁹ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.97.

Tablo 46. Sakatlıklara Göre Nüfus (Kadın)

İller	Sağlam Nüfus	Sakat Nüfus (Kadın)											Genel Toplam	
		Kör		Bir Kolu Çolak	İki Kolu Çolak	Bir Ayığı Topal	İki Ayığı Topal	Sağır-Dilsiz	Kambur	Kötürüm	Müteaddit	Diğer Sakatlıklar		Toplam
		Doğuştan	Sonradan											
Denizli	164.825	31	232	72	7	374	47	136	29	21	21	*	970	165.795

Tablo: 46²⁶⁰

Kadınlardaki duruma baktığımız zaman erkeklerden farklı değildir durum özellikle kol ve bacaklarda meydana gelen sakatlıklar dikkati çekmektedir. Ayrıca sağırlık, kamburluk, kötürüm olmak üzere kadınlardan 970 kişinin fiziki bir sakatlığı bulunmaktadır.

Burada şunu söylemek gerekir ki özellikle II.Dünya Savaşı yıllarında diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da özellikle şehir merkezinden uzakta olan yerleşim yerlerinde oldukça sıkıntılar çekilmektedir. Zira daha henüz şehir merkezinde bile kanalizasyonun olmadığı yerde insanlar bulaşıcı hastalıklar yüzünden özellikle sıtma hastalığı ile başlayan ölümler meydana gelmektedir ki bu noktada özellikle köylerde yaşayan insanlar için sağlık hizmeti almak oldukça zordur.²⁶¹

E) 1950 YILI GENEL NÜFUS SAYIMI

1950 Genel nüfus sayımına göre Türkiye'nin toplam nüfusu 20.947.188'dir.²⁶² Bu tarihte Denizli'nin nüfusu ise 340.277'dir.²⁶³ Toplam nüfusun 174.994 kişisi kadındır. Bu sayının toplam nüfusa oranı ise % 51'dir²⁶⁴

²⁶⁰ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.97.

²⁶¹ GÜNEŞ, *a.g.m.*, s.662.

²⁶² T.C.D.İ.E., *1950 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara,1961 s.3.

²⁶³ T.C.D.İ.E., *a.g.e.*, s.15.

²⁶⁴ T.C.D.İ.E., *a.g.e.*, s.67.

1.Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyetler İtibariyle Nüfus

Tablo 47.Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyetler İtibariyle Nüfus

İlçeler	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Toplam	Yüz ölçüm	Nüfus Yoğunluğu
Denizli	22.017	50.918	72.935	1.753	42
Acıpayam	3.257	59.206	62.463	2.386	26
Buldan	9.843	10.795	20.638	1.195	17
Çal	2.816	45.469	48.285	1.792	26
Çivril	4.784	29.882	34.666	1.235	28
Güney	6.226	7.813	14.039	*	*
Sarayköy	5.299	26.853	32.152	558	58
Tavas	7.055	48.044	55.099	2.072	27
Toplam	61.297	278.980	340.277	10.991	31

Tablo: 47²⁶⁵

Tabloya baktığımızda İlk olarak Denizli merkez nüfusunun geçmiş yıllara nazaran diğer kaza merkezlerinden farklı olarak çok fazla olduğunu görmekteyiz.Kaza merkez nüfusunun en yoğun olduğu yer Buldan'dır.Bununla beraber nüfus yoğunluğu bakımından en yoğun yer ise Sarayköy'dür. Buradan sonra nüfusun en yoğun olduğu yer ise Denizli merkezdir.1945 yılına göre nüfusta 24.343 kişilik bir artış olmuş ve Denizli genelinin nüfusu toplamda 340.277 olarak tespit edilmiştir.

²⁶⁵ T.C.D.İ.E., *a.g.e.*, s.15.

2.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

Tablo 48.Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

CİNSİYET	Yaş Grupları							Bilinmeyen	Toplam
	0-10	10-20	20-24	25-34	35-44	45-54	55+		
Erkek	47.415	40.398	13.334	18.241	20.795	15.753	9.729	218	165.883
Kadın	45.360	45.360	15.607	19.749	20.742	16.677	20.112	43	183.650
Toplam	92.775	85.758	28.941	37.990	41.537	32.430	29.841	261	349.533

Tablo: 48²⁶⁶

Türkiye genelinde olduğu gibi Denizli'nin diğer nüfus sayımlarında olduğu gibi ilin 1950 nüfus sayımına göre yaş yapısına baktığımız zaman genç bir nüfusa sahip olduğunu görmekteyiz. Gelişmekte olan bir yerleşim yeri için yeterli düzeydeki insan gücü oldukça önemlidir kuşkusuz.Buna göre 24 yaşına kadar olan nüfusun toplam nüfusa oranı % 40 civarındadır.Bu da Denizli'nin geleceği için önemli bir ihtiyacı karşılayacaktır.

3.Medeni Hale Göre Nüfus

Tabloya baktığımız zaman erkelerdeki bekar sayısının kadınlardan daha fazla olduğunu görmekteyiz. Bundaki temel neden kadınlardaki evlenme yaşının erkeklerden daha küçük olmasıdır diyebiliriz.

Ayrıca yine daha önceki nüfus sayımlarında olduğu gibi kadınlardaki dul nüfus sayısı erkeklerden hayli fazladır. Bu oran erkeklerde % 8 civarındadır.Yani her 100 dul kadına karşılık olarak ancak 8 erkek dul olarak tespit edilmiştir.Boşanma oranında da kadınların erkeklere oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

²⁶⁶ T.C.D.İ.E., a.g.e., s.66-67.

Tablo 49. Medeni Hale Göre Nüfus

Denizli	Cinsiyet	Nüfus Toplamı	Bekar	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
1950	Erkek	165.283	24.489	69.882	1.746	587	923
	Kadın	174.994	13.871	72.757	21.771	1.408	834
	Toplam	340.277	38.360	142.639	23.517	1.995	1.757

Tablo: 49²⁶⁷

4.Okur Yazarlık Yönünden Durumu

Tablodan anlaşılacağı gibi Denizlide 1950 yılı itibariyle yaklaşık 185.814 kişi okuma yazma bilmemektedir. Bu sayının toplam nüfusa oranı ise % 55'dir.Öte yandan erkeklerdeki okuma yazma oranı yaklaşık olarak kadınların 2 katı fazlasıdır.Erkelerin okuma yazma oranı yaklaşık olarak % 55 civarında olup bu Türkiye ortalaması olan % 45.5 oranından daha yüksektir.Buda bize kadınların eğitim konusunda ihmal edildiklerini göstermektedir.

Okula devam etme konusunda da erkekler kadınlara nazaran 2 kat daha fazladır.Kadınlardaki okuma yazma bilmeyen nüfus yaklaşık olarak % 70 civarında iken, bu oran erkeklerde bu oran % 38.5'dir.Okula devam eden nüfus oldukça az görünmektedir.Okula devam eden erkek ve kadınların okul çağına gelen nüfusa oranı yaklaşık olarak % 20 civarındadır.

Yani okul yaşına gelen her 5 kişiden sadece 1 kişi okula gitmektedir.Buda önemli bir eksikliği işaret eder.Türkiye'deki oranlara baktığımız zaman okuma yazma bilen nüfusun toplam nüfusa oranı % 32 civarında olduğunu görmekteyiz.Dolayısıyla bu oranla Denizli okuma yazma konusunda Türkiye ortalamasından oldukça düşüktür.²⁶⁸

²⁶⁷ T.C.D.İ.E., a.g.e., s.104.

²⁶⁸ http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf (Erişim:04 Nisan 2008)

Tablo 50. Okuma Yazma Durumuna Göre Nüfus

Denizli	1950	Cinsiyet	Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma Yazma Bilen		Bilinmeyen
				Okula Devam Etmeyen	Okula Devam Eden	
		Erkek	63.786	53.864	22.139	364
		Kadın	122.028	15.499	11.358	530
		Genel Top.	185.814	69.363	33.497	894

Tablo: 50²⁶⁹

5.Doğum Yerleri İtibariyle Göre Nüfus

Tablo 51. Doğum Yerleri İtibariyle Göre Nüfus

Vilayet	Toplam		Türkiye’de Doğanlar		Yabancı Ülkelerde Doğanlar		Bilinmeyen	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Denizli	165.883	174.394	164.789	173.502	1.091	893	1	1

Tablo: 51²⁷⁰

Yukarıdaki tabloya baktığımız zaman nüfusun büyük bir bölümünün Türkiye’de dünyaya geldiğinin görmekteyiz.Bu oran toplam nüfusun % 99.4’üdür.Sadece 1.984 kişi yabancı ülkelerde doğmuştur.Bu bağlamda baktığımız zaman nüfusun türdeş bir yapıya sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

²⁶⁹ T.C.D.İ.E., *a.g.e.*, s.221.

²⁷⁰ T.C.D.İ.E., *a.g.e.*, s.182-183.

6.Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Tablo 52.Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Cinsiyet	Toplam	Teknik Eleman -Serbest Meslek	İdareciler-Büro İle İlgili Meslekler	Satıcılar ve Satışla İlgili Meslekler	Çiftçiler-Ormancular ve Ziraat İşleri	Maden Ve Taş Çıkarma İle İlgili Meslekler	Nakliyat İşleri	Sanatkarlar	Hizmetle İlgili Meslekler	Mesleksizler
Toplam	289.568	1.402	4.391	942	161.916	20	1.001	34.018	1.666	84.212
Erkekler	140.153	1.205	4.254	897	79.310	20	997	19.813	1.540	32.117
Kadınlar	149.415	197	137	45	82.606	*	4	14.205	126	52.095

Tablo: 52²⁷¹

7. Ana Diller İtibariyle Nüfus

Tabloya baktığımız zaman geleneksel Türk toplumundaki iş kollarını yansıtan bir değerlendirme karşımıza çıkmaktadır.

Şöyle ki nüfusun % 47.5 'i tarım iş kolunda faaliyet göstermektedir.Yani mesleği olan her iki kişiden 1 tanesinin mesleği toprak veya toprak ürünlerine dayalı iş koludur.İkinci sırayı ise yaklaşık olarak % 10 civarında sanatkarlar almaktadır.

Daha sonra ise sırayı % 25'lik bir oranla işsizler almaktadır ki bu oran oldukça yüksektir.Ayrıca 1.402 kişi teknik eleman veya serbest meslek, 4.391 kişi büro ile ilgili işlerde, 1.001 kişi nakliye işlerinde, 942 kişi de satışlarla ilgili meslekte ve sadece 20 erkek işçi de madenlerde çalışmaktadırlar.

²⁷¹ T.C.D.İ.E., a.g.e., s.293-295.

Tablo 53. Ana Diller İtibariyle Nüfus

Vilayet	Ana Dil														Toplam
	Cinsiyet	Türkçe	Mahalli Diller												
			Abazaca	Acemce	Arapça	Arnavutça	Boşnakça	Çerkezce	Ermenice	Gürcüce	Kürtçe				
											Kürtçe Kirmanca	Kırdaşça	Zazaca		
Lazca															
DENİZLİ	E	164.958	*	*	16	4	1	624	1	1	83	*	*	*	165.883
	K	173.341	*	*	1	3	1	837	*	*	34	*	*	*	174.394
	Top.	338.299	*	*	17	7	2	1461	1	1	117	*	*	*	340.277

Tablo: 53²⁷²

Anadiller itibariyle 1950 yılı nüfusuna baktığımız zaman dikkatimizi çeken önemli husus bir önceki nüfus sayımında 277 kişi olan Çerkezlerin bu nüfus sayımında nüfuslarının 5 kattan fazla artarak 1.461 olduğunu görmekteyiz. Anadili Arapça olan 17 kişiden başka, 117 kişinin Kürtçe konuştuğu dikkate alınırsa geriye kalan tüm nüfusun ana dilinin Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere 354 kişinin Rumca, 2 kişinin Almanca, 1 kişinin Bulgarca, 10 kişinin Pomakça ve diğer dillerden de 5 kişinin bulunduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Nüfus mübadelesinin üzerinden hayli zaman geçmesine rağmen Denizli’de bulunan ve anadili Rumca olan bu nüfusun şehir merkezinde ticaretle uğraştıklarını söylememiz mümkündür. Ayrıca bu nüfusun kendi memleketlerine gitmedikleri de ortadadır. Zira özellikle Rumlar’ın Osmanlıdan bu tarihe kadar Denizli merkez ve çevresinde ticaretle uğraştıkları bilinmektedir.

²⁷² T.C.D.İ.E., a.g.e., s.142-150.

Tablo 54. Mahalli Diller İtibariyle Nüfus

İL	Ana Dil																	
	Diller				Yabancı Diller													
	Pomakça	Rumca	Yahudice	Diğer Diller	Latin, Germen ve Anglosakson Dilleri						İslav Dilleri							
Almanca					Flamanca	Fransızca	İtalyanca	Romence	Diğer Diller	Bulgarca	Hrvatça	Rusça	Sırpça	Diğer Diller	Diğer Yabancı Diller	Bililmeyen		
Erkek	*	191	*	*	2	*	*	*	*	*	*	1	*	*	*	1	*	*
Kadın	10	163	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	4	*
Topl.	10	354	*	*	2	*	*	*	*	*	*	1	*	*	*	1	4	*

Tablo: 54²⁷³

²⁷³ T.C.D.İ.E., a.g.e., s.143-151.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DENİZLİ'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. HAYAT TARZI

Denizli'de Türkleşme süreci XI. ve XIII. Yüzyıllar arasında başladığı için XV. yüzyılda bölgeyi ele geçiren Osmanlı Devleti, tümüyle Türkleşmiş bir kent bulmuşlardır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Denizli ve çevresinin toplumsal ve kültürel yapıyı değiştirmeye gerek görmemişlerdir. Böylece Selçuklular devrinde oluşmaya başlayıp, giderek olgunlaşan Türk-İslam geleneği uzun süre varlığını sürdürmüştür. XVI. Yüzyıl başlarında ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal bunalım Denizli'nin toplumsal ve kültürel yapısında ilk değişimi başlatmıştır.²⁷⁴ Denizli ilinde yaşam tarzı geçiş toplumlarındaki temel özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Geçmiş yaşam biçimi ile çağdaş yaşam biçimleri adeta iç içe geçmiş vaziyettedir. Tarımsal üretim, el dokumacılığı ve ticaretin belirlediği geleneksel yapının hızlı değişimi veya çözülüşü Cumhuriyetin ilanından sonra başlamaktadır. Cumhuriyetin getirdiği yapısal değişiklikler çağdaş eğitim kurumları bu toplumsal değişimin temel etkenleri olmuştur.²⁷⁵

Toplum hayatın derinden etkileyen en önemli unsur insanların günlük hayat içerisinde yaptıklarıdır. Zira genel manada insanların sosyal hayatı belli bir toplulukta geliştirdiği ilişkilerle ölçülmektedir. Osmanlı toplumunda da sosyal hayatın temelini geçim kavgası yani meslek ve ibadetler şekillendirmekteydi. Özellikle cuma günleri belli yerlerde kurulan pazarlar halkın sadece alışveriş için değil değişik aktivitelere de sahne olmaktadır.²⁷⁶ Cumhuriyetin ilanından önce özellikle milli mücadele döneminde Denizli'yi gezen bir gazetecinin tespitinde halkın büyük bir kısmının toprak sahibi olduğu ve tarımla meşgul oldukları ifade edilmektedir. Öte yandan Denizli'de kahvehanelerin halkın vakit geçirme mekanları olduğu ve içki kullanma alışkanlığının fazla olduğundan fakat fuhuşla ilgili bir duyum olmadığından bahsetmektedir.²⁷⁷

Cumhuriyetin ilanından sonrası tabloya baktığımız zaman köylünün genelde tarımla

²⁷⁴ ALPTEKİN, *a.g.m.*, s.131.

²⁷⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2190.

²⁷⁶ Abdullah SAYDAM, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt:VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.574.

²⁷⁷ Yücel ÖZKAYA, *Milli Mücadele'de Ege Çevresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, No:1619, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s.91.

uğraştığını, bunun yanında yalnız Kadıköy nahiyesi ve Buldan merkezinde dokumacılık daha yaygın olarak yapılmaktadır. Merkez kazada ise aydın tabaka genellikle memur kesimdir. Halkın diğer kısmı ise esnaf ve ticaretle meşgul olmaktadır.²⁷⁸

1927 yılı genel nüfus sayımına baktığımızda Denizli genelinin nüfusu yaklaşık olarak 245.000 civarında merkez nüfusu ise 41.816 olarak tespit edilmiştir.²⁷⁹ Bu nüfusun 8.824 kişisi tarımla uğraşırken, 1.660 kişi sanayide, 931 kişi ticaretle, 300 kişi serbest meslekle ve 1.067 kişi de devlet memuru olarak görev yapmaktadırlar. Buradan Denizli merkez nüfusu içinde çalışan nüfusun miktarı 12.780 kişidir.²⁸⁰ Yüzde olarak ifade edecek olursak % 30'luk bir nüfus bir işte çalışmakta olduğunu görmekteyiz.

1935 yılına baktığımız zaman Denizli genel nüfusunun 285.918 olduğunu görmekteyiz. Bu nüfusun 1115.945'i tarımda, 12.514'ü sanayide veya küçük sanatlarda, 2.420'si ticaret, 1.179'u nakliye 4.235'i de serbest meslekle, 322'si şahsi hizmetlerinde uğraştıklarını görmekteyiz.²⁸¹

II. GİYİM KUŞAM TARZI

Öncelikli olarak şunu ifade etmek gerekir ki Türk toplumunda en büyük etkiyi kuşkusuz Cumhuriyetin ilanı yapmıştır. Öyle ki henüz daha modernlik kavramının tanımının yapılmadığı bir dönemde Türkiye'de uygulamaya konulan toplumu muasırlaştırma programı türünün ilk örneğidir ve bu konuda gerekli olan kavram ve araçlarda bulunmamaktadır. Dolayısıyla Atatürk'ün öncülüğünde ortaya çıkan bu değişim olgusu geleneksel toplumun tüm katmanlarında ve tüm alanlarında derinden etkiler meydana getirmiştir.²⁸²

Bu bağlamda şunu da ifade etmek gerekir ki her ne kadar değişim her alanda kabul edilmişse bile toplumun tüm katmanlarına yansımaları uzun zaman almıştır. Toplumun bunu kabul edışı ve uygulamaya koymasını uzun zaman almıştır.

Yenileşme dönemi Osmanlı toplumuna baktığımız zaman, halkın gelir durumuna göre giydikleri elbiseler, kadınların takıları, erkeklerin silahları ve atları seviyelerini göstermekte idi. Erkek giyimini en belirgin parçalarından biri fes ve sarık idi. Sarıkların da kişilerin memuriyet derecelerini gösteren çeşitleri vardı. Gayri müslimler ise sarık değil de külah veya takke

²⁷⁸ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.66.

²⁷⁹ T.C.B.İ.U.M., 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımı, s.VI.

²⁸⁰ T.C.B.İ.U.M., *a.g.e.*, s.92.

²⁸¹ T.C.B.İ.U.M., *1935 Yılı Genel Nüfus Sayımı*, s.336-337.

²⁸² İlhan DÜĞER, "Cumhuriyet Döneminde Türk Toplumunu", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt:IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.271-272.

kullanırlardı. Ayrıca Müslümanlar sarı, gayr-i müslimler ise siyah ve mor ayakkabı giyerlerdi. Türkler genellikle ayakkabı çeşidi olarak potin, çizme, mest ve terlik giyerlerdi.²⁸³

Denizli'ye baktığımız zaman Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra kıyafetleri genel olarak şu şekildeydi. Erkekler merkezde farklı olmakla beraber küçük kasaba ve köylerde geniş, paçası diz kapaklarında uçkurlu bir tür pantolon. Bunun üzerinde iki karış genişliğinde üst üste kullanılan kuşak kullanırlardı.²⁸⁴

Hümayun veya çuhadan dikilmiş olan bu kısa pantolonların yanında sırtlarına işlemeli zıbn ve üzerine Muğla mintanı giyerler, ayrıca uzun konçlu çorap ve tozluk çekerek birde uçları kozalı çorap bağı takarlardı.²⁸⁵

Başlarına ise püsküllü fesler, kalpaklar, ayakları yemeni biçiminde ayak uçları sivri ve kıvrık pabuçlar giyerlerdi.²⁸⁶ Öte yandan Kayser ve Kızılhisar'da dikilen ayakkabılar pabuç ve kundura olarak ikiye ayrılmaktadır. Halkın çoğunluğu pabuç giymektedir fakat hali vakti yerinde olanlar ise mestli kundura giyerler. İşçi ve çiftçiler ise çalışma ve yolculuk esnasında çarık giyerler. Çarık beygir veya sığır derisinden her köyde herkes tarafından yapılmakta ve giyilmektedir. Aynı zamanda kayserde yapılan işçi ve çiftçiler için çizmeler de yapılmaktadır. fazla olmamakla beraber fansız kösesinden yapılan çizmeler de giyilmektedir.²⁸⁷

Kadınlar ise genelde peştamal giymektedirler. İki çeşit olan bu giysi adi iplikten yapılan sarı ve kırmızı ağırlıklı yapılmaktadır. Üzerine ise beyaz patiskadan, iplikten sarı renkli veya işlenmiş ipekten yapılan ve adına mahrema adı verilen örtüler kullanılmaktadır.

Bu noktada Denizli'de kılık kıyafet kültürüne bakacak olursak; Denizli ve yöresinde erkek ve kadınların giyiminde genellikle bir bütünlük hakimdir. Yörede giyilen kıyafetlerde çok farklılıklar yoktur. Bu bağlamda her ne kadar Cumhuriyet döneminde kılık kıyafetle ilgili olarak yeni kanunlar yürürlükte olsa da eski alışkanlıkların değişmesi çok kolay olmamıştır. Zira 1935 yılında bir yerel gazetede yayımlanan kanuna göre umumi ve resmi yerlerde yüzü gözü ve elleri kapalı ve çirkin kıyafetlerin giyilmesinin yasak olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca o döneme kadar kadınların giydikleri yukarıda ifade ettiğimiz peştamal adı verilen giysinin de yasaklandığı yerler

²⁸³ SAYDAM, *a.g.m.*, s.576.

²⁸⁴ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.59.

²⁸⁵ ALİ Vehbi, *Acıpayam*, Ankara Çankaya Matbaası, Ankara, 1951, s.70.

²⁸⁶ Şükrü Tekin KAPTAN, *Denizli'nin Halk Kültürü Ürünleri*, Cilt:I, Baskı.1, Yenigün Ofset Matbaacılık, Denizli, 1988, s.3.

²⁸⁷ AYKOTA, *a.g.e.*, s.71.

gazeteden haber verilmektedir.²⁸⁸ Özellikle kadınların giydikleri bu kıyafetleri bırakmaları oldukça zor olmuştur zira yine aynı gazetede kadınların giyimlerinin daha modern olması hususunda telkinler de gazetede yer almıştır.²⁸⁹

III. BESLENME VE YEMEK TARZLARI

Denizli’de yemek kültürü Akdeniz sofrasının tipik örnekleri bulunmaktadır. Genelde yemekler öğün yemekleri dışında misafir geldiğinde, sünnet düğünlerinde, evliliklerde, ramazanlarda, hayır ve hasenat için ve ölenlerin ardından, hacıdan geldikten sonra verilirdi. Bu yemeklerde şehriye ve pirinç çorbası, patlıcan dolması yazın taze kısım ise kurutulmuş patlıcandan yapılırdı.²⁹⁰

Düğünlerde keşkek adı verilen yemek türünün yanında ailenin maddi durumuna göre pirinç çorbası, kavurma yemeği adı verilen etli yemek, nohut yemeği, fasulye yemeği, patlıcan dolması, bulgur pilavı tatlı olarak ta baklava, sütlü pirinç ve helva tatlı çeşidi olarak misafirlere ikram edilir.²⁹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında kaleme alınan kaynakta şu bilgiler bulunmaktadır. Yemekler ve öğünlere gelince yemek zamanları belirgin değildir. Sabah yemekleri oldukça basittir. Eğer işçi olarak çalışan biri ise işe başladıktan 3 veya 4 saat sonra yemek yenir. Bundan 4 saat sonra tekrar yemek yenir. Genelde öğünler 3 değil 2 defadır. Yenilen yemekler ise genelde yaz ayları ise genelde soğan, yoğurt, çiğ patlıcan, çiğ domates, biber gibi hafif yiyeceklerdir. Köylüler için ise genelde un çorbaları, bulgur, tarhana ve çiğ olarak tüketilen sebzelerden ibarettir. Şehirde ise sabahleyin ve akşam olmak üzere 2 defa yemek yenir. Sabah yemekleri basit olarak geçiştirilir. Asıl yemek akşamları yenir. Günde 3 öğün yemek yiyen aileler oldukça az sayıdadır. Et çok fazla tüketilmez ancak orta ve yüksek sınıftaki aileler eti tüketirler. Ayrıca Denizli’de fırın kebabı adı verilen ve fırınlarda pişirilen bir tür yemek çeşidi vardır. Bu pişmiş et çiğ etin iki katı fiyatına satılır.²⁹² Denizli mutfağının önemli bir kısmını sebzeler özellikle patlıcan yemekleri oluşturmaktadır. Kuru patlıcan dolması, patlıcan gözlemesi, yumurtalı patates, zeytinyağlı bamya, ebe gömeci salatası, filiz salatası, yöreye özgü etli ve yemek salatalarıdır. Börek ve tatlı ürünleri ise batı Anadolu bölgesi tüketim özelliklerine sahiptir.²⁹³ Yufka, şipit ve bazdırma evlerde yapılan

²⁸⁸ *Babadağ Gazetesi*, 21 Eylül, 1935.

²⁸⁹ *Babadağ Gazetesi*, 16 Teşrinievvel, 1935.

²⁹⁰ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.39.

²⁹¹ AYKOTA, *a.g.e.*, s.83.

²⁹² ŞAKİR, *a.g.e.*, s.64.

²⁹³ KAPTAN, *a.g.e.*, s.49.

başlıca ekmek türleridir.²⁹⁴ Yörede yaygın olan beslenme alışkanlıklarından biri de, yatmadan önce yenen adına da “yat geber” ekmeği denen bir tür yemek alışkanlığıdır.²⁹⁵ Bu süreçte kentsel beslenme alışkanlıkları gittikçe yerleşmektedir. kuru börülce çorbası, nohutlu et, zeytinyağlı bamya, tahinli katmer yemekleri de yaygındır.²⁹⁶

Tatlı olarak ise aşure, bulamaç, günbalı, lokma, saraylı, pekmezli baklava, haşhaş sürtmesi, ekmek helvası, kabak tatlısı, un helvası, sütlaç, cevizli pekmez sucuğu, erik ezmesi, irmik helvası, kuyruk helvası, yoğurt tatlısı, bal baklavası, susamlı ekmek helvası, incir tatlısı, pekmez köftesi, şekerpare ve meyve reçelleri²⁹⁷ pekmezden yapılmış pelte, ev kadayıfı, pekmezden yapılmış ev helvası tatlıları arasındadır.²⁹⁸

IV. GELENEKLER

A) EVLENME GELENEKLERİ

Denizli’de kızların evlenme çağı (15-18), oğlanlarda (18-25) yaşır. Yaşları 25 veya daha fazla olan kızlara genellikle ve de kalmış olarak görürler. Bazen kızların (12-15), erkeklerin de (16-18) yaşında evlendikleri de görülmektedir.²⁹⁹

Köylere baktığımız zaman düğünler hafta içi salı günü başlar ve iki gün iki gece devam ederdi. Düğünlerde davul zurnalar çalınır, civar köylerden gelen okucu olarak tabir edilen hısım-akrabalar karşılanırdı. Salı günü başlanan düğünlerde oğlan evinde yemekler yenir, kuran ve mevlit okutulur ve aynı gün davul zurna ile kız evine oğlak götürülür, kız evinde oğlak kesilerek eti hemen pişirilir ve misafirlere ikram edilirdi. Bu arada zeybek oyunları da oynanırdı.

Çarşamba günü ise erkek ve kadınlar öğle vakti davul zurnalar eşliğinde kız evine gidilir, burada daha önceden hazırlanmış olan çeyiz tabir edilen geniş alanda düğün yeri kurulur oyunlar oynanırdı. Belirli bir saatten sonra tekrar geri dönülerek gençler tarafından beldenin belirli yerlerinde bulunan ve dibek taşı denilen yerlerde keşkek adı verilen ve buğdaydan yapılan bir tür yemek için sembolik olarak buğday dövülür ve bu buğday daha sonra yemek yapılarak misafirlere ikram edilirdi.³⁰⁰

²⁹⁴ Özgül Yayınları, *a.g.e.*, s.111.

²⁹⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m., s.2190.

²⁹⁶ Özgül Yayınları, *a.g.e.*, s.111.

²⁹⁷ T.C.D.V., *a.g.e.*, s.192.

²⁹⁸ Tarhan TOKER, *Denizli İli Kültür Hayatı*, Yeni Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1992, s.82.

²⁹⁹ AYKOTA, *a.g.e.*, s.176.

³⁰⁰ H.Hüseyin AYDOĞDU, *Kızılhisar Tarihi*, Muğla Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., Muğla, 1979, s.110.

O günün akşamında tekrar kız evine toplu halde gidilir ve oyunlar eşliğinde kına gecesi merasimi yapılırdı. O gece gelinin elerine ve ayaklarına ve orada bulunan kızların ellerine kına yakılırdı. Kına yakma işi devam ederken diğer misafirler kadın ve kızlar leğen çalarak türküler söyleyerek maniler okuyarak eğlenirler. Bu kadınlarının düğün boyunca yaptıkları eğlencenin de sonudur.³⁰¹

Bundan sonra kız evinden oğlan evine tekrar dönülerek sabaha kadar erkeler içki içerler ve saz eşliğinde oynarlardı. Geceleri kız evine gidilirken bütün gençlerin elinde yanan çırarlarla beraber kız evini avlusunda büyük bir ateş yakılırdı.³⁰²

Perşembe günü öğleden sonra oğlan evinden ayrılan düğün alayı kız evine yaklaşılır. Silâh seslerini, naraları, çalgı gaydalarını duyan kız evi taraftarları oğlan evini ve düğün alayını karşılamaya hazırlanır. Alaya kız evi erkekleri yer gösterirler. Gelenlere şeker, lokum, sigara ikram edilerek yerlerine yerleştirilirler. Sonra zeybek oyunları coşkulu bir şekilde oynamaya başlar. Bir taraftan kız evi gelenlere ayrıca hürmette kusur etmemeye çalışırken, oyuncular kalabalıktan istifade ederek en iyi oyunlarını özenle oynamaya devam ederler.

Kız evinde bir saat kadar eğlence yapıp, vakit geçirildikten sonra, bu süre içinde hazırlığı bitiren gelinin hazır olduğu kızın babasına, yoksa en yaşlı ve en yakın akrabasına haber verilir. Bu kişi gelinin bulunduğu odaya girer. Gelin en yakınlarının, büyüklerin elini öper, hayırduaları edilerek gelinin duvağı örtülür. Bu sırada gelinin bineceği süslenmiş at odanın dışına getirilmiştir. Gelinin iki koltuğuna yakın akrabaları girerek, ata doğru getirirler.

Hayvanın yanına gelinin kolay binebilmesi için binek taşı veya sandalye konur. Gelinin bunun üzerine çıkarak üzengiye ayağını basar, gelinin etrafında bulunanlar ata binmesine yardımcı olurlar. Gelin ata bindikten sonra, kızın anası başından ufak madeni para, kuru, üzüm, buğday, nohut, şeker karışımını serper. Gelinin atını ya sağdıç veya oğlan evinden hatırlı bir kişi çeker. Dua edilerek, düğün alayı geldiği yolun aksi bir yoldan oğlan evine doğru yürümeye başlar. Bu sırada çalgılar, sözleri yukarıda verilen Cezayir Türküsü'nü çalarlar. Bazı yerlerde durarak oyunlar oynamak, silahlar atmak, türküler söylemek suretiyle oğlan evine gelinir. Gelin-düğün alayı oğlan evine gelince, "Güveyi" (Damad) gelinin başından, para, şeker, buğday serper. Bunun bolluk ve bereket getireceğine inanılır. Gelinin atı merdivenin yanına çekilir.

Gelin bu halde attan indirilmeyerek oğlanın babasına ve anasına geline "İndirmelik"

³⁰¹ AYKOTA, *a.g.e.*, s.83.

³⁰² AYDOĞDU, *a.g.e.*, s.110

denilen adetle, civcivli tavuk, inek, bağ, bahçe, ev, meyveli ağaç bağışlattırılır. Bunun üzerine dua edilerek gelin attan veya arabadan indirilir. Gelini attan damadın babası, anası, yakın akrabaları indirirken güveyi-damad merdiven. Başında beklemektedir. Gelini merdiven başında karşılayan damad koluna girerek odasına götürür. Oda da gelin ayakta bekletilir. Damad gelinin duvağını açarak, geline “Yözümlüğü” adı ile bir hediye verir. Bu hediye gümüş bilezik, gremise altın, aynalı veya başka bir ziynet eşyası olabilir, Damad bundan sonra dışarı çıkar, beklemekte olan anasının, babasının elini öper. Daha sonra avluda topluca bulunan gelin alayındaki erkeklerin ellerini öper. Bundan sonra herkes damadın babasına “Gelinin, hayırlı, olmasını” dilerler, kutlarlar. Damadı arkadaşları alarak ya bir eve veya bir bahçeye götürürler. Orada yatsı namazına kadar eğlenilir.

Yatsı namazı vaktinde, yakın arkadaşları, sağdıç ile ve komşu erkekleriyle topluca, damad camile namaza gider. Namazdan sonra bütün cemaat ellerinde birer çıra, mum olduğu halde ilahiler söyleyerek, imamla birlikte damadı eve getirirler. Evde hocanın duasından sonra, dini nikâh merasimi yapılır. Bundan sonra damat babasının elini Öperek odasına yönelince, arkadaşları damada bir kaç yumruk savururlar, yumruklardan kurtulmak için damad sıçrayarak odasına koşar ve herkes oradan dağılırlar. Bazı yörelerimizde dini nikâh kıyılırken gelinin ayağına damad basar ki bu eve erkeğin hakim olması manâsına gelir Yatsı namazından da mumlar meşaleler, maytaplar, renkli Işıklar ve mantar tabancaları atılarak damadı eve getirirler.

Güveyi odasına girince 2 rekat, gelinle birlikte namaz kılarlar. Kız evinden gelen tavuklu pilav, tatlı, birlikte yenilir. Diğer 2-3 gün de gelin duvağı ile birlikte süslü olarak durur. Yine bazı yörelerimizde gelin gerdeğe girmeden önce kucağına, doğacak ilk çocuğun oğlan olması için, bir oğlan çocuğu verilir. Gelin attan inmeden bir koyun kesilerek, uğurlu olması inancına göre koyunun kanına gelinin ayağı bastırılır. Gelin kız evindeki odasından önce, kardeşleri tarafından kapısı tutulur. Buna “Kapı tutma” denir. Gelin almaya gelen oğlan evinden bahşiş almadan kapı açılmaz. Gelin oğlan evindeki odasına girerken kapı eşğine “Yağ gibi geçinsinler inancı” ile yağ sürülür.³⁰³

B) ÖLÜM ADET VE GELENEKLERİ

Burada öncelikli olarak şunu ifade etmemiz gerekmektedir ki Denizli ve çevresine yerleşen oğuz Türklerine ait olan düğünler, doğumlar, ölümler, nazar, büyü ve tılsımla ilgili

³⁰³ KAPTAN, *a.g.e.*, s.22-23.

inanışlar ile günümüzdeki halk inanışları ile benzerlik göstermektedir.³⁰⁴

Her canlı için mutlak olan ölüm, adet ve gelenekleri ilimizde İslamiyet kurallarına göre biçimlenmiştir. Hastalık, kaza ve diğer sebeplerle vuku bulan ölüm olaylarında, ölen kişinin yakınları, hısımları ve akrabaları ile komşuları ölü evinde toplanırlar. Yakınlarına, baş sağlığı dileyerek, arkasından iyi anılarını anlatıp, sabır tavsiye ederler. Eğer hastalık nedeniyle ölüm ise, hasta olan kişinin ağırlaşması üzerine ziyarete gelenlerden bazıları, hastanın başucunda, “Kuran-ı Kerim” ve “Yasin-i Şerif” okurlar, dua ederler. Hal ve vaziyetini düzelterek, kendisinin de Allah’ı zikretmesini, şükür etmesini, şahadet kelimesi getirmesini sağlarlar.

Eğer ölüm gece vakti vuku bulmuşsa, sabah, gündüz vakti vuku bulmuşsa hemen, gerekli defin hazırlıklarına başlanır. Kazanlarda sular kaynatılmaya başlanarak yıkanmaya hazırlanır. Ölüm olayı tüm çevreye, eşe dosta ve mahalleye camiden “Sala” verilmek ve salanın ardından, ölenin kimliği bir kaç kez yüksek sesle tekrarlanarak duyurulur ölenin yakınları sabaha kadar ölüyü beklerler.³⁰⁵

Evden sala alınarak omuzlarda taşınan cenaze camide kılınan cenaze namazından sonra mezarlığa götürülerek islami usullere göre defin işlemi gerçekleştirilir. Cenaze yakınları kabristanın çıkışında dizilerek taziyeleri kabul ederler. Mezarlıktan sonra toplu olarak cenaze evine gidilir. Burada komşuların kendi evlerinde pişirdikleri yemekler 3 gün boyunca taziye ziyaretine gelen misafirlere ikram edilir. Cenazenin 7. günü ise yörede “yedinci” adı verilen mevlüt okutulması, ya da “yasin” okutulması işlemi ile birlikte yemek verilir. Aynı uygulama 52.gün sonrası da yapılmaktadır. Buradaki temel inanış ölen kimsenin etinin kemiğinden ayrılması için geçen sürenin 52 gün olduğudur. Ölen kimseye daha sonraları da hayır amaçlı yemekler düzenlenir dualar okunur. Kabir ziyaretleri de her gün yapılmanın yanında bayramlarda arife günü ve Cuma günleri mutlaka yapılmaktadır.³⁰⁶

Cenaze evine başsağlığına gelenlere kahve şeker lokum, şerbet, çay, kolonya, gülsuyu gibi ikramlarda bulunulur ve gelenlerde buna benzer hediyeler getirirler.³⁰⁷ O günden sonra bir iki ay boyunca eve başsağlığı için gelenlere kahve şeker hiçbir şey verilmez. başın sağ olsun sözü

³⁰⁴ Hikmet TANYU, “Denizli ve Çevresindeki Manevi Halk İnançlarına Genel Bir Bakış”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.102.

³⁰⁵ KAPTAN, *a.g.e.*, s.34.

³⁰⁶ T.C.D.V., *a.g.e.*,s.134.

³⁰⁷ KAPTAN, *a.g.e.*, s.34.

değişik şekillerde ifade edilir. Emirallahın, iradetallah, hükümallahın ifadeleri kullanılır.³⁰⁸

Öleni kıyafetleri yoksullara verilir. Değerli eşyalarını en büyük oğlu veya kızı alır. Daha sonra taziye ziyareti için gelenlere herhangi bir şey ikram edilmez.³⁰⁹

C) DOĞUM GELENEKLERİ

Doğumun yaklaşması hâlinde hemen yaşlı kadınlar, genç annenin yakınları çağrılır, doğum yapacak genç anne ve çocuğu için önceden hazırlanan yataklar süslenir. Temizlenir. Çocuğun giyim ve kuşamı bir bohça içinde hazır bekletilir. Çocuk doğar doğmaz hemen çocuğun göbeği kesilir. Bundan sonra çocuk ılık suyla yıkanır ve kundaklanır. Anne ve bebeğin tetanos olmasına “Al basması” denir. Al denilen simgesel bir varlığın, hastanın ciğerlerini alıp götürdüğüne inanılır. Alın aldığı ciğerleri geri getirerek hastayı iyileştirmesi için “Tütsü” yapılır, dua edilir. Bu bir doğum inancıdır. Çocuğun yüzüne, mavi yazma örtülür, anasına kırmızı yazma ve elbise giydirilir, ayrıca nazarlıklar takılır. Yeni doğan çocuk çok kişilere gösterilmez.

Çocuğun kesilen göbeği: Öğretmen olması isteniyorsa, bir okul duvarına, doktor olması arzu ediliyorsa, bir hastanene duvarına, imam ve dindar olması bekleniyorsa, cami duvarına vs. saklanır. 2-3 günlük olan çocuğa, hısımlar ve akrabalarının oğlan evince daveti üzerine toplanılan davette, kulağına ezan okunmak suretiyle ve taraflarca münasip görülecek bir isim kulağına üç kere çağrılmak suretiyle, adı islâmi kaidelere göre verilir.

Yeni doğan bebek için süt, çorba, lokum, şeker, yazma, mendil, çorap, gibi hediyeler komşular, tanıdıklar ve yakınlar tarafından ilk gelişlerinde verilir. Genç anneye “Geçmiş olsun” denilerek tebrik edilir. Kızın annesi mali durumlarına göre, yeni doğum yapan kızına, bir bohça yaparak aldığı hediyeleri verir. Altın takar veya bebeğin karyolasını, beşiğini, yataklarını yapar. Bazı yörelerimizde de İlk defa doğum yapan geline: kız tarafı, bilezik, iç çamaşırı, elbiselik kumaş, gecelik, damada İse: İç çamaşırı, gömlek. Kravat, mendil, çorap, kayımpeder ve kayın valideye de: uygun hediyeler gönderir. Kayınvalide de kendisine yapılan hediyein aynısını, gelinin annesine gönderir. Doğumda kız tarafının getirdiği bohça içindeki hediyeler, gelen misafirlere gösterilir.³¹⁰

Anne kırk gün dolmadan evden çıkmaz kırk gün sonra, çevreden toplanılan 40 adet küçük taş, su dolu bir kova içine atılır. İçindeki ılık suyla bebek ve annesi yıkanır ve çocuk kırklanmış

³⁰⁸ Ali Ulvi DARIVERENLİ, “Ölüm Adetleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:60, 1942, s.12.

³⁰⁹ KAPTAN, *a.g.e.*, s.34.

³¹⁰ KAPTAN, *a.g.e.*, s.32-33.

olur. Doğumdan 15 gün sonra bebek yıkanır ve göbeği ve gözleri dışında her tarafı tuzlanır. Üzeri bezle örtülerek 15 dakika kadar bunun içinde bekletilir ve sonrası tekrar yıkanır. Anneyi ve bebeği görmeye gelenlere loğusa çayı ikram edilir. Bu çeşitli baharatlarla yapılmış olan bir tür şerbetir. Yazın ise vişne şurubu ikram edilir.

Sonra anne çocukla beraber yakınlarına ziyaret eder ve kendisine mendil içinde üç yumurta ve biraz şeker verilir. Çocuk doğduğu gün veya tuzlandığı gün kurban kesilir, kurban parçalanmadan eti büyük bir kazanda pişirilerek pilavla beraber dağıtılır kemikleri ise toprağa gömülür. Tırnakları büyüdüğü zaman çocuğun eli babasının para kesesine daldırılarak çocuğun aldığı parayla helva yapılarak dağıtılır. Buna tırnak helvası adı verilir.³¹¹

D) DİĞER ADET VE GELENEKLER

1.Bağa Göçme Pekmez Kaynatma

Denizli ve çevresinde bilhassa bağlık bölgelerde yazın Temmuz başlangıcından. Eylül ayı sonuna kadar 2-3 aylık bir devre “Bağa göçme” âdeti bir eğlence kabul edilir. Bağı olanlar, sıcak yaz geceleri, pire ve tahtakurularından, sivrisineklerle, yakarca denilen tatarcıklardan, rahat uyku uyumak, daha temiz hava almak ve konu komşunun eğlencelerine katılmak üzere bağa göçerler.

Bağlara, üzümlere alaca düşmeğe başladığı günlerden itibaren göçülmeye başlanır. Bağların çoğunda muntazam yapılmış bina ve kulübeler bulunmadığı için, at arabalarına, eşeklere beş on sırik, dilme, 8-10 tahta, bir kaç hasırla, bir kat yatak yorgan, kilim, keçe, çul yükletilip bağa gelinir. Bağın bir köşesine güle oynaya hemen çardak kurulur, üstü eski hazırlar ve ağaç dallarıyla örtülür. Çardakların tek ve iki katlıları yapılır. Bağlar yerleşim birimlerine 10 dakika ile bir saate kadar değişen uzaklıktadırlar. Bağlara ekmeçlik un, yemek takımları ye lüzumlu araçları da beraber götürülür. İhtiyaç hasıl oldukça da köy ve kasabalara gelip gitmekle zaruri ihtiyaçlar görülür. Su ihtiyacı ise ya yol kenarlarında, bağlar arasında bulunan birbirine bağlı kuyulardan veya çeşmelerden karşılanır.

Yol kenarlarındaki bir meydanlıkta ağaçlara çıkmak suretiyle ezanlar okunur. Birlikte cemaatle namaz kılınır. Geceleri bir komşuda toplanılarak masallar anlatılır, bilmece sorulur, sohbetler yapılır, dini hikâyeler anlatılır, hoşça vakitler geçirilir. Gündüzleri bağ gezmeleri, üzüm incelemeleri yapılır. Bazen de geceleri bazı çardaklarda şarkı, türkü, ninniler, maniler söylenir, gramofon, ud, keman, saz çalınır, oynanır, eğlenilir. Aydınlatma ise: çardaklarda fazlaca

³¹¹ *Yurt Ansiklopedisi*, a.g.m, s.2192.

görülmez. Karanlık olmadan gece hazırlıkları tamamlanır, yemekler yenir. Yiyecekler soğutma tertibatı olmadığından asma ve ağaç gölgelerinde, ıslak topraklarda muhafaza edilir.

Sabah şafakla beraber sesler duyulmaya başlar. Pazara üzüm yetiştirmek için sepetine, selesine, küfesine üzüm dolduran, eşeğini, beygirini yükletenler, bağlar arasındaki incecik keçi yollarından tıkr tıkr, deh, çüş sesleriyle inmeğe başlarlar. Ağustos sonlarında veya eylül ayı içinde hava durumuna göre sergiler yapılmaya, pekmezler kaynatılmağa başlar. Sergiler genelde kara üzümden yapılır.

Pekmez, halkın ortak malı olan ve bağların merkezi yerlerinde bulunan Pekmez ocaklarında sıra ile kaynatılır. Pekmez kaynatma sabahlara kadar devam ettiği için, pik neşeli geçer. Herkes odununu, kazanlarını, tenekelerini ve lüzumlu gereçlerini pekmez ocaklarına getirirler. Birbirine yardım etmek suretiyle üzümler tolaşılara dökülür. Ayaklarıyla kadınlar tarafından çiğnenerek ezilir.

Erkekler üzümleri mengenerde sıkarak suyunun kalmamasını sağlarlar, 3-4 pekmez kazanı yan yana gür yanan ocağa yerleştirilir. Çiğnenen ve sıkılan üzüm sularının daharda toplanmasından sonra, kovalarla, bakırlarla bu sular, ateş üzerindeki kazanlara aktarılır. İçine yeterince aktoprak ilâve edilerek kaynamaya bırakılır. Kaynadıkça kevgirlerle savrulur. Köpüklerinden çocuklara, asma yaprakları ile bir tabağa konularak yedirilir. İlk pekmez konu komşuya tattırılır. Kazanlarında pekmezle birlikte atılan birkaç ayva pişer, lezzetli bir şekilde yenir. Mengenenin son sıkılan cibrelerinin suyu “Üçüm şırası” olarak lezzetle içilir. Kıvamını bulan pekmez kazanları ocaktan indirilir. Soğuduktan sonra tenekelere doldurulduktan sonra eşeklere yüklenerek evlere taşınır.³¹²

Beyaz üzümler ağustos veya eylül ayı sonlarına doğru asmalarından kesilir. Zaten beyaz üzüm fazla yetiştirilmez. Her türlü iş ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra bağ çardakları ağır ağır sökülme ve köylere taşınmaya başlanır. Bağdan daha geç inenlere de rastlandığı ki bunlar, bağı çok olanlar, bağda sebze olanlardır. Bağ bozumu günleri, bağa göçmelerden daha zevklidir. Çünkü kışlık yiyecek maddeleri hazırlanmış, pekmezler küpe, sirkeler küpeçlere konmuştur. Bağdan “Bereket” okunarak, gelecek seneye yine nasip olması dileği ile inilir.³¹³

2.Sünnet Düğünleri

Yurdumuzun her köy ve kasabasında sünnet düğünlerinin çoğu birbirine benzemekle

³¹² Ali Ulvi DARIVERENLİ, “Bağa Göçme”, *İnanç Dergisi*, Cilt 5, Sayı:55, 1941, s.7-8.

³¹³ KAPTAN, *a.g.e.*, s.24.

beraber yörelerin kendine özgü farklılıkları da olmaktadır.³¹⁴Yöremizde evlenme düğünleri ile sünnet düğünlerinin pek farkı yoktur. Hemen hemen aynı masrafları gerektirir. Sadece sünnet düğününde gelin alma ve çeyiz getirme yoktur. Sünnet çağına gelen çocuklar ya ayrı yapılan bir sünnet düğünü ile ki ekseriyet böyle yapılmaktadır veya hısım, akraba veya oğlunun evlenme düğününde de azda olsa sünnet ettirilirlir. Bu İslami bir usulden kaynaklanmaktadır.³¹⁵

Düğünün başlamasından birkaç gün önce kadınlar için eve ev okuyucu çıkarılır. Erkekler davetiye dağıtırdı. Sünnet için gerekli olan eşyalar daha önceden titizlikle hazırlanırdı. Eğer bir çocuk sünnet olacaksa maddi durumu iyi olmayan bir komşunun varsa çocuğu da sünnet ettirilirdi. Sabahleyin düğün evine çalgı gelir zeybek oyunları oynanır davetlilere ikramda bulunulurdu.³¹⁶

Hane sabinin mali durumuna göre kazanlarda kaynatılan 3-5 çeşit yemek, bütün davetlilere ikram edilir. Bütün köy veya kasaba halkı camilerden çıkıp cemaat halinde gelerek yemeklerini yerler. Sünnet çocuğunu gezdirecek olan at süslenir atın eğeri üzerine boydan boya bir bir halı seccade serilir, boynuna poçular, işlemeli ve oyalı örtülerle süslenir. Atı çocuğun bir yakını idare eder. Sünnet çocuğu bindirilmiş at önde, cemaat arkasında, sokaklarda ilahilerle gezdirilir.

Eve dönünce çocuk attan indirilmeden “Çocuk attan inmiyor” diye babası çağrılır. Çocuğa: bağ, bahçe, tarla, ağaç, koyun, at gibi hediyeler bağışlattırılır. Çocuk sünnet odasına alınır. Tekbirlerle çocuk sünnete hazırlanır. Çocuğu idare edebilecek bir kişi (Kirve) çocuğu sünnete hazırlar. Sünnet olacak çocuk tek ise bir horoz, çift ise içi su dolu iki testi, merdiven başında bekletilir, çocuk kesilir kesilmez hemen su testileri birer birer yere atılarak kırılır veya horoz hemen kesilir. Sünnet yatağı süslü bir şekilde hazırlanmış bulunduğuandan, çocuk yatağına yatırılır. En yakınından başlamak üzere hediyeler verilir paralar takılır.

Az da olsa sünnet merasimlerinin, çalgılı olarak yapıldığı da görülür. Diğer düğünlerde olduğu gibi sünnet düğünlerinde de yerleşim birimleri itibariyle bazı küçük farklılıklar mevcut bulunmaktadır.³¹⁷Son yıllarda ekonomik olarak daha uygun olarak sünnetler ya hastanede veya evine getirilen doktor tarafından daha uygun tarzda yapılmaktadır.³¹⁸

³¹⁴ Ali Ulvi DARIVERENLİ, “Sünnet Düğünü”, *İnanç Dergisi*, Sayı:67, 1942, s.12.

³¹⁵ KAPTAN, *a.g.e.*, s.26.

³¹⁶ DARIVERENLİ, *a.g.m.*, s.12.

³¹⁷ KAPTAN, *a.g.e.*, s.26-27-.

³¹⁸ DARIVERENLİ, *a.g.m.*, s.12.

3. Bayram Ziyaretleri

Denizli'nin eski bayramları kasaba çarşı etrafında bulunduğu zamanlarda aşağı çarşıda kahveler önündeki bayramyeri adı verilen yerde yapılmış. 40-50 yıl önce Delikliçınar meydan kahvesinin bulunduğu yerde yapılırdı. Bayram günleri Delikliçınar kahveleri ağız ağza dolu olur bayram münasebetiyle kahve çay yerine lokum dağıtılırdı.

Meydanda dolap kurular ve çocuklar buna binmek için yarışlardı. Çocukların müşterisi olduğu saç kebabı, siniler içine dökülmüş kuru yemişler, un ve cevizden yapılan ezme şekeri, elma şeker, bademli fındıklı macunlar olurdu. Ramazan ve Kurban bayramlarının üçer günü Delikliçınar alanında geçirilirdi. Dördüncü bayram bir saat mesafedeki Gerzile Köyü'nde yapılır. Beşinci bayram karaman mahallesinde Pınarbaşı'nda olurdu. Burada yapılan gösterileri kadınlar ve kızlar bayram kıyafetleriyle izlerlerdi.³¹⁹

Ramazan ayı kuşkusuz İslam aleminde olduğu gibi Denizli'de de coşku ve sevinçle yaşanır. Denizli'de ramazan ayının kendine özgü hususiyetleri vardır. O dönemde mesela zenginler servetlerini kudretini göstermek için sabırsızlanırlar evlerine şeker, pirinç, güllaç makarna almaya başlardı ve evin hocası tutulurdu. Çocuklarsa ramazan boyunca daha az aile kontrolünde olacakları için sevinirlerdi. İftarda top ve tabanca sesleri yankılanırdı. Zenginler çoğu kez ramazanın on beşinden sonra öncelikle büyük hocalardan başlayarak iftar sofraları kurarlar memleketin fakirlerine kadar ziyafet verirlerdi. Aynı zamanda uzun ramazan gecelerinde gençler arasında yüzük tura gibi oyunlar oynanır, ihtiyarlardan 93 harbi menkıbeleri dinlenirdi.³²⁰

Geçmiş senelerde dini bayramlarımız bir eğlence, bir ziyaret, bir gönül alma vesilesidir. Bu sebeple bayramlar dört gözle beklenir. Sılada bulunanlar hısımlar ve akrabalarını ziyaret için evlerine dönerler. Evler önceden boya, badana yapılır, camlan temizlenerek bir tekmil "Bayram temizliği" icra edilir. Evin eşyaları olduğu gibi havalandırılarak temizlenmiş olur. Bayramlık elbiseler dikilir, yemekler pişirilir, en güzel kıyafetler giyilir, taktlar takılır, tatlılar yapılır, yufkalar açılır, kıyafetler yeni, düzgün ve temiz olur.³²¹

Senede iki defa olmakla beraber arife günleri Denizli'de eskiden beri geleneksel olarak mezarlıklar ziyaret edilir. bu hazırlıklar arife gününden birkaç gün önce başlar arife günü mezarlığa giden yol boyunca köylülerin getirdikleri mersinler satılmaya başlanır. Hemen hemen

³¹⁹ Ali Ulvi DARIVERENLİ, "Eski Bayramlar", *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:57, 1941, s.7.

³²⁰ N.PERTEV, "Denizli'nin Eski Ramazanları", *İnanç Dergisi*, Cilt:4, Sayı:45, 1940, s.21-24.

³²¹ KAPTAN, *a.g.e.*, s.27.

tüm şehrin yarısı ailesini de alarak kabristanı ziyaret ederler. Sonrası kabir başında dualar edilir.³²²

Eskiden kabir ziyaretleri sadece erkekler tarafından yapıla gelen bir gelenek olmasına rağmen cumhuriyetin ilanından sonra kabir ziyaretlerine kadınlar da katılmaya başlamışlardır.³²³ Yoksullara yardımlar yapılır. Gelinler yeni gelinliklerini, damatlar damatlıklarını giyerler. Böylece hazırlıklar tamam olarak bayramlarımız karşılanmaya hazırlanır.

a) Ramazan Bayramları

Sabah erkenden ev halkı kalkarlar. Erkekler bayram namazına gitmek üzere temizlenip abdestlerini alırlar. Yeni ve temiz elbiselerini giyinirler. Sabah namazından önce, ateşli silahlarındaki bütün mermileri ve barutları ateşlemek suretiyle boşaltırlar. Erkekler bayram namazı için camiye giderler. Evin kadınları ve kızları, evi yeniden tertipleme suretiyle misafirlerine hazırlarlar. Kapı önleri, yollar süpürülür. Namaz dönüşü cemaat köy odalarına gelip toplanırlar. Evlere gençler gidip, hazırlanan bayram yemeklerinden getirirler. Bir idareci bütün yemekleri birlik ve işittik içinde büyük küçük kurulan siniler etrafındaki kişilere dağıtır. Yemekler yenilir, içilir, sofraya duası yapılır. Gençler tarafından leğenlerde, ibriklerle eller sabunlu suyla yıkılır. Peşkirler omuzlardadır. Kahveler içilir. Bundan sonra büyükler birbirlerini, küçükler büyükleri bayram ayıp, ellerini öperler. Köy odalarından birlikte çıkılıp, herkes evlerine dağılır.

Evine gelin babanın ve dedelerin elleri, hane halkı tarafından öpülür. Ailece bayramlaşılır. Tekrar bir sofraya kurulur. Hep birlikte yenilir. Büyükler küçüklere ve çocuklara, para, şeker gibi bayram hediyeleri verirler. Sonra ailece en yakın hısım ve akrabalar takip edilmek suretiyle, amca, dayı, hala, teyze, enişte ve çocukları ziyaret edilir. Her ziyaret yerinde sofralar serilir, tatlılar yenir, ikramlar üst üste devam eder. Komşular birbirlerine, onlar bunlara, bunlar onlara demek suretiyle ziyaretler sürüp gider. Bu arada hastalar, ihtiyarlar, yoksullar, dullar ilk önce ziyaret edilip gönülleri alınan kişiler olurlar.³²⁴

Bayram günleri ramazan davulcuları 7-8 koldan mahalleleri kapı kapı dolaşır ve kapı önünde maniler söyleyerek bahşişler toplanırdı.³²⁵

Gençler meydanlarda bayramlıklarını giymiş, gruplar halinde yüksek ağaçlara kurdukları salıncaklara binerek, birdirbir, taş atma, top oyunları oynayarak, şarkı ve türküler söyleyerek, nişanlılarına göz ucu ile bakarak geç vakitlere kadar eğlenirler, oyunlar oynarlar, Gençlerin bu

³²² Burhan SARAÇOĞLU, "Denizli'de Arife", *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:44, 1940, s.17.

³²³ Ali Ulvi DARIVERENLİ, "Arife Günlerinde Kabir Ziyareti", *İnanç Dergisi*, Sayı:92-93, 1944, s.10.

³²⁴ KAPTAN, *a.g.e.*, s.27.

³²⁵ Ali Ulvi DARIVERENLİ, "Eski Bayramlar", *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:57, 1941, s.8.

eğlencelerine paha biçilmez değerler verilerek, gönüllerince işten, güçten yoksun dinlenmelerini sağlarlar.

b) Kurban Bayramları

Bayram hazırlıklarını tamamlayan aileler, bir kaç gün Önceden kurbanlıklarını almışlar veya besledikleri koyun, dana, keçiyi kurban için hazırlamışlardır. Yine sabah ezanından Önce hane halkı kalkarlar. Erkekler bayram namazına gitmek Özere yıkanıp, abdestlerine alarak, bayramlık elbiselerini giymişler ve camiye gitmişlerdir. Bu arada evin hanımı cemiden beyin eve gelmesine kadar, kapı önlerini, sokağı ve evin içlerini temizleyip, yemekleri hazırlamış, suyu kaynat m ıştır. Camiden cemaatle çıkan halk birbirlerini bay rami ayarak evlerine dağılırlar. İş elbiselerini değiştirerek, kurbanlıklar kesim yerlerine çekilir. Komşular sıra ile elbirlik kurbanlığını kesip, temizledikten sonra ve hayır yapılacak miktarı ayrıldıktan sonra, öbür komşuya geçerler ve bu şekilde sıra ile kesim işi devam ederken ilk kurbanı kesilen ve ondan sonra diğerleri kurban etinden hemen yaptıkları kavurma, şiş, kızartma, gözlemeden biraz getirip kesim yapanlara yedirirler. Hayır olarak dağıtılacak paylar bir yerde toplanıp, Önce mahalli jandarma teşkilâtına gönderilir. Diğerleri küçük parçalara ayrılarak etin üstüne çörek otu ekilip karıştırılarak toplanan çocuklara, diğer kalanı da cami hocaları ise fakirlere, kurban kesmeyenlere dağıtılır. Kurban kesimi böylece tamamlandıktan sonra, evde kıyafetler değiştirilir.

Güzel, yeni, temiz elbiseler, yeni gelin gelinlik, yeni damad damatlık takımlarını giyerler. Kadınlar süslenip, takılarını takarlar, bu andan itibaren evin içinden başlamak üzere bayramlaşmalar, el öpmeler, hısım akraba ziyaretleri kümeler halinde 3-4 gün süreyle devam eder. Dargınlar barıştırılır. Büyüklerin hatırları sayılır. Yaşlılar, hastalar ziyaret edilerek afiyetler dilenir, gönülleri alınır. Gençler ise yine salıncaklara binmek, saz çalmak, şarkı, türkü söylemek, ip atlamak, taş atmak, yiyip içmek gibi eğlencelerle bulunmaz bir fırsatı değerlendirip gönüllerince eğlenirler. Küçüklerin gönüllerini alıp sevindirmek bayramlarda esastır. Bu sebeple onlara mali durum ölçüsünde hediyeler verilmek suretiyle sevgi ve şefkat hislerinin okşanmaları sağlanır.³²⁶

4. Debbaglarda Peştamal Kuşanma

Denizli’de peştamal kuşanma ahi Evran’ın da mesleği olan dericilik sanatı tüm yönleriyle devam etmiş ahilik geleneğinin izleri son yapıldığı 1925 yılına kadar devam etmiştir.³²⁷

³²⁶ KAPTAN, *a.g.e.*, s.27-28.

³²⁷ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.546.

Denizli merkez, Acıpayam, Yeşilyuva gibi deri işleme merkezlerinin bulunduğu yerlerde ve bilhassa Denizli il merkezindeki, tabak esnafının yetiştirdiği çırak ve kalfalardan ustalık belgesi alabilecek nitelikleri taşıyanlara yani, usta derecesine gelenlere diploma verme yerine “Peştamal kuşatma” tabir edilen gelenek yüz yıllarca devam ederek, zamanımıza kadar gelmiş ve en sonuncusu 1925 yılında yapılarak tarihe karışmıştır.³²⁸ 1925 Yılında Şems-i Terakki Debagat Şirketi kurulduktan sonra yiğit başı adı verilen debbağların başkanının adı daha sonra dernek başkanı olmuştur.³²⁹

Debbağlarca bir düğün ve bayram sayılan bu merasim yılın münasip bir ay ve gününde havaların güzel bir gününde ve şimdiki “İncilipınar” denilen alanında yapılırdı. Törene başlanmazdan bir hafta önce hazırlığa başlanılır. Keşkeklik buğdaylar dövülür, kurbanlar kesilir, pirinçler ayıklanır, pideler, somunlar ısmarlanır, helvalık un ve şekerler çuval çuval alınır, tulumlarla yağlar getirilir, kazanlar leğenler bulunur, yemeklik yaş ve kum sebzeler ısmarlanır, yemek ve kahve takımları tamamlanır ve bir gün önce bu hazırlıklar mesire yerine getirilir, davetiyeler yazılır, hemen her sınıf halk davet edilir, gelenleri karşılamak ve uğurlamak ve diğer işler için iş bölümleri yapılır. İhtiyarlar için yumuşak minderler, döşekler, namaz kılmak için halı seccadeler kilimler, meydanda oturacaklar için de iskemleler, hasırlar hazırlanır. Yemek, yemek için 10-15 kişilik büyük siniler hazırlanır.

Bu merasim sabahtan akşama kadar devam eder. Yemek yiyenleri gençler ağırılarlar. Ustaların sayısına göre hem sabah, hem de akşam yemekler yenilirdi. Öğleye kadar yemekler yenildikten, üzerine kahveler içildikten sonra, öğle namazı büyük sallarla ve cemaatle kılındıktan sonra merasim başlar. Diploma alacak gençler bir halka yaparlar, yanlarında kendi ustaları da bulunur. Orada hazır bulunan büyük âlimler tarafından cemiyetin hayırlı, uğurlu olması için dualardan sonra “Yiğitbaşı” ortaya geçerek “Gençler, tabaklığın bütün işlerine vakıf oldunuz. Bunu biz de tastik ediyoruz. Bugün size kendi başınıza iş görme yetkisi veriyoruz. Bugünden itibaren usta oldunuz. Ustalığınız hayırlı, uğurlu olsun. İşinizde dürüst olun. Burada okunan kuran ve edilen dualar hürmetine ulu tanrı yardımcınız olsun. Kolunuza kuvvet vücudunuza affiyet, kazancınıza bereket versin. Allah hepinizden razı olsun. Pirimizin ruhu şad olsun. Bütün enbiya ve evliyaların ruhları mesrur olsun.” sözlerinden sonra bütün tabakların şeceresi okunur. Yani ustalık alanların ustası, ta pirleri Ahievran’a kadar. Ustalık alanlar büyüklerin ellerini öperler, yaşlılarıyla

³²⁸ KAPTAN, *a.g.e.*, s.24.

³²⁹ Metin TÜRKTAŞ, “Denizli’de Debbağlık (Tabaklık-Dericilik), *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, 2004, s.27.

sarmaşırlar. Halkta onları tebrik eder. Sonra buzlu şerbetler içilir. Bundan sonra halk dağılmaya başlar, tören böylece sona ererdi.³³⁰

Bu yıllarda tabakların başında “Yiğitbaşı” denilen reisleri bulunurdu. Yiğitbaşı seçimle başa gelir ve idareyi azaları ile birlikte sağlardı. Aynı zamanda ölünceye kadar görevinde kalırdı. Yiğit başı çok saygı gösterilen ve saygınlığı olan bir kişiydi. Gücünü kanunlardan ve meslek geleneğinden alan yiğitbaşı aynı zamanda esnafı da kontrol etmekteydi. Eğer kendi meslek grubundan birisi suç işlese veya müşteriye karşı bir hata yaparsa yiğitbaşı onu cezalandırır, gerekirse dükkanının kapatırdı. Bütün esnaf suç işleyen kişiye yolsuz der ve onunla konuşmaz, selam vermez hatta kahvehaneye bile almazlardı. Yolsuz kişiler suçlarına göre ceza çekerler ve cezaları bittikten sonra tekrar gruba dahil edilirdi.³³¹

Düğünlerde veya bir cenaze vukuunda tabak esnaftan hep birlikte, birbirlerine, yardım ederler, bayramlarda esnaflar öncelikle ustalarını ziyaret ederler, ellerini öperler, yapılacak işlerini görürlerdi.³³²

5. Asker Uğurlama

İkametgâh merkezlerinden asker olanların, askere topluca uğurlanması adetlerimizdendir. Askere alınacak gençlerin uğurlama merasimleri çeşitli şekillerde yapılmaktadır.

Mahalle muhtarı, Askerlik şubelerince, gençlerin askere alınma emri olan “Askerlik cepleri”ni ilgililerine tebliğ ettikten hemen, sonra, askere gidecek delikanlı için hazırlıklara başlanır. Bu gece oğlu askere gidecek hane sahipleri usullerine göre ve mali imkânları ölçüsünde yemekli veya yemeksiz “Mevlud-ü şerif” okuturlar.

Bütün köyde ertesi sabah askere sevk edilecek delikanlıların tümünün katılımı ile köy altı denilen bir meydan da veya uygun bir alanda toplanılır. Burada köyün en ileri bir hocası veya imamı dua eder. Hoca önde karşısında hazır askerler sıra halinde, arkalarında da askerlerin yakınları ve akrabaları bulunarak, hep birlikte duaya “Amin” derler.

Duadan sonra hazır askerler, büyüklerin etlerinden Öperler, sarılıp, sarmaşırlar, hallelşirler. Askerlerin yakınları ve babaları bu esnada askere gidecek gençlerin ceplerine harçlık ve ellerine hediyeler verirler. Bazı yerlerde de duadan sonra davul-zurna çalınıp, eğlenilerek, güle

³³⁰ Ali Ulvi DARIVERENLİ, “Tabaklarda Peştamal Kuşanma”, *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:49, 1941, s.16-17.

³³¹ TÜRKTAŞ, *a.g.m.*, s.27.

³³² DARIVERENLİ, *a.g.m.*, s.16-17.

oynaya at arabalarına binilip köy dışına kadar askerler yolcu edilir.³³³

6. Yağmur Duaları

Tabiat gereği, zirai mahsuller ve insanlar için gerekli olan yağmurların yağış mevsimi olmasına rağmen yağmaması sebebiyle, bir gelenek ve inanç birliği doğrultusunda, köyün kasabanın, yerleşim mahallerinin meydanlarında, çayırıklarda mutut olarak yağmur duasına çıkılarak, yağmurun yağması için dualar edilin Allah'tan ihsanı istenilir. Aslına bakılırsa sıcaklıkların fazlaştığı ve dayanılmaz hal aldığı günlerde çocuklar sokaklarda oynarlarken (Yağ yağ yağmur, bahçede çamur, ver Allahım ver, sicim gibi yağmur..)manileriyle kapı kapı gruplar halinde dolaşmaya başlarlar. Buradan anlaşılır ki artık yağmur duasının vakti yaklaşmaktadır.³³⁴

Yağmur duası törenini Üzerine alan hatırlı kişiler, duadan bir hafta kadar önce. “Filân Cuma günü, kıran doruda yağmur duası yapılacak, bunun için ne gönlünden geçiyorsa” diyerek halktan yardım toplamaya çıkarlar ve duanın yapılacağı tarihi bildirirler. Bunun üzerine halk neye gücü yetiyorsa (nohut, mercimek, yağ, fasulye, koyun, keçi, inek, buğday, un, şeker, odun v.s.) yiyecek ve kullanılacak araç ve gereçleri verirler. Bunlar muayyen yerlerde toplanır.

Duanın yapılacağı alana bir gün önceden getirilir.Yemek hazanları, kovaları, kaşıkları, bıçakları, kepçeleri, tabakları ile oturulacak hasırları, kilimleri, çulları hasılı her türlü malzemeler hazırlanır. Fasulyeler, nohutlar,bulgur ve pirinçler ayıklanır, yıkanıp temizlenir, Cuma sabahı erkenden kazanlar odunlarla yakılarak yemekler pişirmeye, koyunlar, keçiler inekler kesilmeye başlanır. Bütün köylü kasabalı dua için alanda toplanmıştır. Kadın, kız, genç, İhtiyar, çoluk, çocuk binlerce kişi, kendilerine düşen yardımları yaparken, yerlere serilen habalar,çullar,topraklar üstüne oturmuşlardır. Hocalar imamlar hazırırlar. Etlerin kemiğe yapışık hiç bir eti kalmadan etler pişirilir. Etten kemikler ayrılır, bir torbaya konularak, hocaların bir biri ardına yaptığı dualarla bir dere ağzına “Sel gelip götürmesi için” kemikler çuval içinde gömülür. Yer sofralarında yemekler erbaplarınca dağıtılarak yenilir içilir Allahtan yağmur vermesi ümidiyle, cemaat topluca saf olup, huşu içinde. Öğle namazlarını kılarlar ve hep birden hocanın önderliğinde dualar edilir. Bu törenler mutlaka Cuma günlerine rastlatılarak yapılır. Çünkü mübarek günlerde duaların daha çok kabul edileceği İnana vardır.³³⁵

³³³ KAPTAN, *a.g.e.*, s.29.

³³⁴ AYDOĞDU, *a.g.e.*, s.108.

³³⁵ KAPTAN, *a.g.e.*, s.28.

7. Pazar Duası

Türkiye'nin yalnız Denizli ilinde görülen pazar kurulan yerleşim birimlerinde, pazarın kurulduğu günler yapılan bir adet ve duadır. Dini inançlarımıza göre, bolluk ve bereketi, helâl ve haramı bildirmek, hatırlatmak için yapılmaktadır. Duayı okuyacak hoca bir meydan da veya pazaryerinin uygun bir yerinden ve yahutta belediye hoparlöründen, pazar duasını okur. Bütün esnaflar dükkânlarının kapıları önünde veya açık pazaryerlerinde ayakta duaya âmin diyerek elleri açık vaziyette bekleyerek duayı dinler ve bitiminde “Âmin” derler. Dua bir fatiha ile tamamlandıktan sonra, her esnaf dükkânlarını, sergilerini açarak besmele çekerek işine ve ticaretine başlar.³³⁶

IV. YEREL EDEBİYAT ÜRÜNLERİ

A) MANİLER

Bilindiği gibi bir bölge halkını tanımanın en kolay yolu halk edebiyat ürünlerini incelemektir. Halk edebiyatını en yaygın nazım şekillerinden biri olan manilerde Denizli kültüründe oldukça geniş yer tutmaktadır. Manilerdeki temel konu dini olduğu kadar aynı zamanda aşkı işlenmiştir.³³⁷

Denizli ili ve çevresinde söylenen gerek türküler gerekse maniler sosyal gerçeklikle olan bağlantılar, yaşanan olaylara dayanan yönleri bakımından sosyal tarihte önemli bir yer tutmaktadır. Yörede sosyal olayların anlatımında maniler oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu anlatımlara halk tarafından benimsenerek irdelenmiş ve günümüze kadar gelebilmiştir.

Bu noktada maniler sadece sevda manileri değil aynı zamanda niyet manileri, atışma manileri, ramazan manileri gibi çeşitleri bulunmaktadır. Denizli ve çevresinde sevda manilerinin yanı sıra düğünlerde söylenen yakınma manileri, kahramanlık manilerine de rastlanmaktadır. Örnek verecek olursak Denizli'de yapılan güreşlerde Ahmet Ali pehlivana atfedilen mani dillerde şöyle söylenmektedir.

Ağıdan çıkmış bir tatar

Yükünü yüklemiş cevahir satar

³³⁶ KAPTAN, *a.g.e.*, s.29.

³³⁷ Kerim YAVUZ, “Denizli ve Çevresi Manilerinde İnsan ve Dini İnanç”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.232.

Buna Dodurgalı Ahmet ali pehlivan derler

Kündeyi aldı mı dombaydan atar

**

Dere kenarında dikerler söğüt

Arif olana gerekmez öğüt

Söyleyin ağalar söyleyin beyler

Hangi ağa doğurmuş böyle bir yiğit³³⁸

Bunun yanında gül mevsiminde özellikle hıdrellez gününde komşuların evinin birinde, kız, gelin, orta yaşlı ve ihtiyar kadınlar bir araya toplanırlar ve hepsinin huzurunda “bahtiyar Açmak” adı verilen manilerin söylendiği bir oyun oynanır. Örnek olarak;

Uzamışsın sırik gibi

Ekşimisin koruk gibi

Evden eve gezerken

Haşlanmışsın tavuk gibi

**

Demir yolu düz gider

İnce belli kız gider

Kız yolunu şaşırması

İnşallah bize gider³³⁹

Manilerde aynı zamanda sevdalarda dile getirilmiştir. Her şeyden vazgeçmeye gönüllü olan sevdalılar selvalarını

“Katlime ferman olsa

Ben senden döner miyim” demektedir. Yine sevda kokan bir manide

³³⁸ Çağlayan KOVANLIKAYA ERGİN, “Halk Kültürü Öğeleri Türküler ve Manilerde Denizli İlinin Sosyal ve Kültürel Yapısı”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt II, Denizli, 2007, s.428.

³³⁹ KAPTAN, *a.g.e.*, s.32.

Odanda hasır benim

Kapında esir benim

Doğrulda bak yüzüme

Neremde kusur benim denilmektedir.³⁴⁰

Yine Denizli'ye ait bir sevda manisinde âşık sevdasını şöyle dökmüştür satırlara

Ekinler orak oldu, yakınlar irak oldu

Gittide yarım gelmedi, kalbimde merak oldu

Gidin bulutlar gidin, yârime selam edin

Yârim uykulardaysa, uyarında gelin gidin

Dağlar dağladı beni gören ağladı beni

Ne deyem ne deye ağleyem sevda bağladı beni³⁴¹

B) TÜRKÜLER

Türküler söylendiği yörenin doğa ile ilişkisini, sosyal yaşantısını ortak duygularını tarihi olaylarını gelecek kuşaklara aktaran kültürel öğelerdir. Türküler bir olay üzerine ortaya çıkarlar. Bu olaylar tüm milleti ilgilendiren bir nitelik taşıyabileceği gibi sadece o yöreye özgüde olabilir. Aşk, gurbet, ölüm, seferberlik, tabii afetler, oymak kavgaları, eşkıya baskınları, bir kalenin düşmesi, bir vatan parçasının elden çıkması gibi sosyal olaylarla, sevda, şansa küsme gibi duygulardan etkilenecek söylenmektedir.

Denizli'de söylene gurbet türküleri ayrılık, askerlik, kahramanlık, ölüm temalarını içermektedir. Denizli ili ve çevresinde söylenen türküler genellikle gurbet türküleri olmaktadır. Gurbet aynı zamanda tavır olarak ele alınmaktadır.³⁴²

Yörede düğünlerde söylenen türkülerden birisinde

Çay benim çeşme benim

Aman derdimi deşme benim

Hakikatlı yar isen

³⁴⁰ YAVUZ, *a.g.m.*, s.235.

³⁴¹ AYKOTA, *a.g.e.*, s.91.

³⁴² ERGİN, *a.g.m.*, s.524.

Aman önümden geçme benim

**

Al yazmam dalda kaldı

Aman gözlerim yolda kaldı

Yıkılası meyhane

Aman şarhoşum nerde kaldı³⁴³

Yine konusu tarihi bir gerçeğe dayanan Avşar Beyleri türküsünde ozanlar şöyle seslenirler;

**

Adımı sevdiğim Avşar beyleri-size bir vezirlik yakışıp durur

Topla dizgini tam kendini-karşıda Germiyanla bakışıp durur

Avşar beyi derler bize ezelden-bülbül yuva yapmış gülden gazelden

Bizim bahçemize yad el girelden

(Dosta yollayacak güllerimiz kalmamış)

Sarı topraklar gitmesin tez elden³⁴⁴

V. DENİZLİ'DE SPOR

Denizli'de sporun tarihi çok eski olmakla beraber cumhuriyet devrine gelinceye kadar düzenli bir teşkilata bağlı olarak yapılmamıştır. İlin hemen her köşesinde benimsenen ve yapılan yağlı pehlivan güreşleri, atlı cirit oyunları, binicilik ancak düğünlerde yapılır ve derece alanlara düğün sahipleri tarafından uygun hediyeler verilirdi. Bu sporlara hemen her genç katılırdı. Tarihte Türklerle beraber anılan atıcılık ve avcılık sporları ilin çoğu yerinde ileri derecede temsil edilmektedir. Bununla beraber zeybek oyunları büyük bir zevkle icra edilmekte ve bir spor dalı gibi ilgi rağbet görmektedir. Tüm bu spor dallarının yanında ata sporumuz güreş, atıcılık ve avcılık teşkilatlanarak temsil edilmektedir.³⁴⁵

Cumhuriyetten önce merhum öğretmen Nevzat Fikret'in katkılarıyla 1916 yılında futbol idadi mektebinde yer alan ve renkleri kırmızı beyaz forması olan takımla, Numune Mektebi'nin

³⁴³ AYDOĞDU, *a.g.e.*, s.113.

³⁴⁴ AYKOTA, *a.g.e.*, s.14.

³⁴⁵ Kadri ÖZBAŞ, "20 yılda Denizli'de Spor", *İnanç Dergisi*, Sayı:80, 1943, s.31.

rüştiye kısmındaki takımla oynanmaya başlamıştır.³⁴⁶ Milli mücadeleden dönen gençler ilk spor teşkilatı olan “İdman Yurdu”nu 1922 yılında kurmuşlardır. İdman yurdunun ilk kurucuları ve yönetim kurulu veteriner Kenan Bey, eczacı Kadri Özbaş, öğretmen Şemsi Bey, idare memuru Mustafa Naili Bey, öğretmen Hamdi Bey tarafından kurulmuştur. Çay başındaki Türkocağı binasında kurulan “İdman Yurdu” Denizli’de sporun ilki ve tarihi başlangıcı olmuştur.³⁴⁷ Denizli’de futbol liginin temelleri 1931-1932 sezonunda başlamış ve bu lige Menderes, Çivril ve Sarayköy Kulüpleri katılmışlardır.³⁴⁸

Daha sonra Denizli merkezde 1923 yılı bahar aylarında “Turan İdman Yurdu” isimli ikinci sivil spor kulübü kurulmuştur. Ardından Sarayköy’de Sarayköy Gençlik Kulübü kurulmuştur. Denizli’nin ilk semt kulübü ise Musa mahallesinde kurulan Hilal Gençlik kulübüdür.³⁴⁹ Menderes, Hilal ve Yeşilyurt Kulüpleri ile Sarayköy’e Çivril merkezlerinde birer spor kulübü kurularak teşkilatlanmış kulüp sayısı sekize çıkarılmış ve atletizm, voleybol, bisiklet sporları da yapılmaya başlanmıştır.

1924 yılında Türkiye idman cemiyetleri birliğine giren Denizlispor’u, 1925 yılında aralarında Nazilli, Isparta ve Dinar Kulüplerinin de olduğu birlikte Batı Anadolu’nun en iyi takımı olma yolunda başarılar kazanmıştır. 1936 yılında İdman Yurdu ve Menderes Kulüpleri birleşerek Denizli Spor adı altında faaliyet göstermiştir.³⁵⁰

Denizli’ye boks sporu halk sineması sahibi Kemal Bey ve oğlu Namık tarafından 1930 yılında girmekle beraber seyircilerin boksörlerin kanayan burun ve ağızlarını gördükten sonra bu spor dalını pek sevmedikleri ortaya çıktı.³⁵¹ Denizli’de bisiklet sporunun başlangıcı ise 1934’lere rastlamaktadır. Ancak bu sporun popüler hale gelmesi 1931 yılında Denizli’yi ziyaret eden muhafız gücü bisikletçilerinden kaynaklanmaktadır. Sarayköy’de karşılanan bisikletçilerle yapılan müsabakalarda alınan başarılar Denizli’de bisiklet sporuna olan merakı daha da artırmıştır.³⁵²

Öte yanda halkevi spor şubesi sekiz kişilik bir bisiklet kafesi ile 2200 kilometrelik bir yarışma düzenleyerek ülke sporuna katkı sağlamıştır. 1940 yılında beden terbiyesi kanununun kabul edilmesiyle sistemli bir teşkilata kavuşan deniz sporu 1943 yılı itibariyle 652 spor kulübüyle

³⁴⁶ ÖZBAŞ, *a.g.m.*, s.32.

³⁴⁷ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.198.

³⁴⁸ Önder GÖÇGÜN, “Denizli’den Yetişen Değerler”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:15, 2007, s.33.

³⁴⁹ GÖÇGÜN, *a.g.m.*, s.29-30.

³⁵⁰ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.198.

³⁵¹ GÖÇGÜN, *a.g.m.*, s.33.

³⁵² GÖÇGÜN, *a.g.m.*, s.33.

faaliyet göstermektedir.³⁵³

Ata sporumuz olan güreş her ne kadar düğünlerde, bayramlarda, küçük toplantılarda, eğlencelerde yapılıyorsa da esasen minder güreşinin başlaması 1931 yılına kadar gitmektedir.³⁵⁴ Kulüp bazında ise minder güreşinin yapılmaya başlanması ise 1945 yılına rast gelmektedir. O zamanın valisi güreşte adını duyuran Ahmet Süer'e güreş ihtisas kulübü kurdurarak bu sporun gelişmesini sağlamıştır.³⁵⁵

A) DENİZLİ'DE GÜREŞ

Köylerde özellikle düğünlerde de güreşler tutulurdu.Pazartesiden başlayarak üç gün boyunca güreşler devam ederdi.Civar köylerden davet edilen güreşçilerin katıldığı yarışmalara bazen çevre illerden de gelenler olurdu.Güreşte başa bir tay, ortaya bir dana,ayağa bir koç verilmesi adettendi.Zengin olanlar bu hediyeleri büyütürlerdi.Güreşler oldukça zorlu ve eğlenceli geçirdi.³⁵⁶

B) AT YARIŞLARI

Düğünlerde seyrine doyum olmayan eğlencelerdendir. Yarışa atına güvenen katılır. Düğün sahibi çevrenin en iyi atlılarına davetiyeler gönderir. Bu konuda dile yerleşen bir deyim vardır ki “düğün arpasıyla at tavlalmaz derler.”³⁵⁷Bunun yanında halkımız da at yarışlarına oldukça meraklıdır. Harp zamanlarında bile Denizli'de dalaman kırığı adı verilen yerde at yarışları düzenlenmiş ve oldukça fazla sayıda katılımcı olmuştur. Özellikle Çerkez köylerinden gelen gençler bu konuda oldukça ustadırlar.³⁵⁸

VI. SOSYAL HİZMETLER

A) GENEL SAĞLIK

Denizli'nin sağlık bakımında en büyük sorunu şehrin oldukça sulak olmasından dolayı bataklıkların bulunması ve buralarda yaşayan sineklerin sıtma hastalığına neden olmasıdır. Sıtma hastalığı Denizli'de oldukça yaygın bir hastalıktır. Bunun yanında verem hastalığı da diğer hastalıklara nispeten oldukça yüksek orandadır. Merkezin dışında Çal ve Karaağaç'ın Kızıllıhisar bucağında frengi oldukça yaygındır. Ayrıca verem hastalığı en fazla Sarayköy'e bağlı Kadıköy

³⁵³ ÖZBAŞ, a.g.m., s.32.

³⁵⁴ Denizli İl Yıllığı/1973, s.116.

³⁵⁵ Ahmet ÖZYILMAZ, “Denizli'de Güreşin Kısa Tarihçesi”, Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi, Sayı:4, 2004, s.12.

³⁵⁶ AYKOTA, a.g.e., s.81.

³⁵⁷ Denizli İl Yıllığı/1973, s.104.

³⁵⁸ ŞEMSİOĞLU, a.g.e., s.126.

nahiyesinde kentsel yerleşme ve çalışma şartlarından kaynaklanan hastalık olarak verem en fazla burada görülür.³⁵⁹Bu temel sağlık sorunları Denizli’de Cumhuriyetin ilanından önce de bulunmaktadır.Öyle ki 1920 yıllarında frengi hastaları için tedavisi için açılan dispanserin hiçbir temizlik şartına uymadığı o dönemde yöreyi gezen gazeteci tarafından nakledilmektedir.³⁶⁰

Akıl ve sinir hastalıkları oldukça azdır. Bunun yanında dikkatimizi çeken en önemli husus kuşkusuz içme suyundan dolayı veya dolaysız olarak insanlara hastalık bulaşmasıdır. Bundan en çok etkilenenlerde çocuklardır. Çocuk sağlığına fazla dikkat edilmemektedir. Özellikle yeni doğan bebeklerin önemli bir kısmı yanlış bakıdan dolayı ya kalıcı rahatsızlıklara maruz kalmışlar ya da vefat etmişlerdir.³⁶¹

Denizli belediyesi o dönemde yolların tozlu olması nedeniyle elinde buluna kısıtlı imkânlarla bir adetarasoz motopomp ve diğer su arabaları ile yolları sulamakta ve aynı zamanda sağlık hizmeti olarak ta fakir hastalar tespit edilerek bunların tedavileri sağlanmaktadır.³⁶²

Bu dönem itibariyle bir adet imdat arabası olan Denizli’de halkın sosyal yaşamda sağlık alanında çok sıkıntı çektiği başhekim tarafından inanç dergisinde yayımlanan yazıdan anlaşılmaktadır. Hasta aracının birçok ilde bulunmadığı bir ortamda Denizli’de bulunan bu imdat arabasının özellikle köylerde yaşayan hastalar tarafından bilinçsiz olarak çağrıldığı dolayısıyla gerçekten durumu ciddi olan hastaların kaderiyle baş başa kaldığı da bir gerçektir. Öyle ki bu araç yolların bozuk olması nedeniyle sık sık arıza yapmakta ve köylüler en yakın şoseye kadar nasıl nakledilecekleri de ifade edilmektedir. Görünen o ki hastalar en yakın yola kadar getirilirken çok zorlanmaktadırlar. Bu konuda başhekimin tavsiyesi oldukça dikkat çekicidir. Biri önde diğeri arkada olmak üzere iki hayvan arasına konacak şekilde bir sedye bulundurulması ve hastaların bu şekilde en yakın yola intikal ettirilmesi istenmektedir. Bunun yanında halkın kırık veya açık yaralanmalar ile ilgili olarak oldukça yetersiz bilgisi olduğu da açıktır. Özellikle köylerde ilk yardımın yapılabilmesi için gerekli olan sargı bezi ve pamuğun dahi zor bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çoğu hastanın hastaneye getirilmemekten veya kirli olarak kullanılan bezlerden mikrop kaparak hayatlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır.³⁶³

Ayrıca bu dönemde tedavi konusunda geleneksel usulleri de kullanıldığı tavsiye edildiğini de görmekteyiz. Mesela ilk olarak yanıkların tedavisinde yumurta akı kullanılmakta bu yoksa

³⁵⁹ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.78.

³⁶⁰ ÖZKAYA, *a.g.e.*, s.91.

³⁶¹ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.80.

³⁶² O.BAYRAKTAR, “Sıhhat İşleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:8, 1937, s.1.

³⁶³ Osman Nuri ARTAM, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı: 9, 1937, s.5.

zeytinyağı kullanılmaktadır. Bunu yanında halkın bilinçsiz olarak kırık veya çıkıklarda yanlış tedavi sonucu bacağına kaybeden veya sakat kalan hastaların varlığı da dikkat çekmektedir.³⁶⁴

Yine aynı döneme baktığımız zaman halk arasında dalak denilen ve hayvanlarda rastlanan şarbon hastalığının da köylerde görüldüğü bilinmektedir.³⁶⁵ Bu konuda halkın bilinçsiz olduğu ortadadır.³⁶⁶

Ayrıca çocuklarda çok sık olarak yaz aylarında ishal hastalığı görülmekte bunun yanında trahom adı verilen göz hastalıkları da çok sık görülmektedir. Ayrıca gıda maddelerinin bulunduğu hemen her yerde fırınlarda, bakkal dükkânlarında Pazaryerlerinde bu hastalığı taşıyan sineklerin varlığı önemli bir sorun olarak halkın sağlığını tehdit etmektedir.³⁶⁷

Bir başka sorun ise tifo hastalığı ile Denizli oldukça uğraşmıştır. Denizli’de pis sularla yetiştirilen gıda ürünlerinden insanlara bulaşan bu hastalıkla mücadelede oldukça zorlanmıştır.³⁶⁸

Ayrıca halkevleri heyeti de belirli dönemlerde köylere ziyaret etmekte ve heyette bulunan doktorla beraber hasta olan köylüleri tedavi etmektedir. Denizli’ye bağlı merkez köyde yapılan bir tetkikte yüzlerce hasta olduğu tespit edilmiş ve bu kişilerin özellikle kirili suları kullanmalarından dolayı mide ve özellikle bağırsak hastalıklarına yakalandıkları tespit edilmiştir.³⁶⁹

Denizli’deki sağlık hizmetleri yetersiz olmakla beraber özellikle halkevinden içinde doktorun da bulunduğu kabile köylere gitmekte ve buradaki hastalara tedavi imkânı sunmaktadır. Köye gitmeden bir gün önce köy halkına bu konuda haber verilmekte ve çevre köylerden de hastalığının tedavisi için gelenler olmaktadır.

Özellikle kemik hastalıklarının tedavisin de bugün olduğu gibi o dönemde de Pamukkale Karahayıt kaplıcaları hemen herkes tarafından tercih edilmektedir. Sıtma Denizli’de özellikle çocuklarda çok sık görülen bir hastalık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yine çocuklarda görülen ishal rahatsızlığı da çoğu zaman hastaların tedavi edilmemesinden dolayı hayati tehlikelere yol açmaktadır. Bunun yanında köylere giden bu sağlık ekipleri aynı zamanda tedavide kullanılmak üzere hastalara ilaç yardımı da yapmaktadır.

³⁶⁴ Osman Nuri ARTAM , “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı: 10, 1937, s.8.

³⁶⁵ A.Rifat HAZNEDAROĞLU, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı:11,1938, s.10.

³⁶⁶ A.Rifat HAZNEDAROĞLU, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı:12, 1938, s.7.

³⁶⁷ M.SÜGÜR, “Sinekler ve Zararları”, *İnanç Dergisi*, Sayı:15, 1938, s.12.

³⁶⁸ Süzan GÜNEY, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı:16, 1938, s.9-11.

³⁶⁹ Ata Lütfi ÖZDİL, “Evimizin Köy Gezileri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:18, 1938, s.8-9.

B) ÇEVRE SAĞLIĞI

Arıklar ve çaylar Denizli'nin en tipik özelliğidir. Hemen hemen her evden geçerek dolaşan ve sonunda çaylara dökülen 30-40 cm eninde arklar bulunmaktadır. Bu evlerin bahçelerinden geçen arıklarla sulamanın yanında temizlikte yapılmaktadır.³⁷⁰ Hatta mili mücadele yıllarında Denizli'yi gezen bir gazeteci Denizli'yi baştan aşağı kanal gibi olarak tasvir etmektedir.³⁷¹

Öte yandan başta ifade ettiğimiz gibi en büyük sorun temizliktir. 1927 yılında kanalizasyon tesisatı olmadığı için insanların ihtiyaçlarını evinin bahçesinde bir çukur ve üzeri bir baraka ile örtülmüş haldedir. Zaten o dönemde evlerinin içinde tuvaleti olan mesken sayısı çok azdır. Bundan daha vahim olan ise bu tuvaletlerden 21 tanesinin Denizli'nin içinden geçen çay üzerinde olmasıdır. Arazi Akdeniz arazi yapısına göre delikli bir yapıya sahip olduğu için bu pis suların içme sularına bulaşması da normaldir.

Ayrıca bu sebepten dolayı halkın bağırsak ve bağırsak yolları rahatsızlıkları oldukça yüksektir. 1914 yıllarında kolera salgını yüzünden kesilen bu akarsulardan sonra çeşme sularının da kesildiği görülmüştür. Buda bize akarsularla çeşme sularının kaynaklarının aynı olduğu sonucunu vermektedir.³⁷²

1937 yılına gelindiğinde Denizli'de kanalizasyon teşkilatının olmadığını görmekteyiz. Öyle ki o dönemlerde Denizli'de 9 umumi tuvalet bulunmakla beraber bu yerler sağlıksız üzeri açık çukurlarda veya üzeri gelişi güzel kapatılmış barakalarda bulunmaktadır. Belediye sorunu tespit etmesine rağmen çok fazla masrafi olduğu için bu önemli mesele üzerinde yeteri kadar meşgul olamamaktadır.³⁷³

Çevre sağlığı hususunda Denizli oldukça sıkıntılı bir dönem geçirmiştir cumhuriyet sonrası, Denizli'de yayımlanan Ege Gazetesi'nde (1939) belediye hizmetlerine ait olan eleştiriler mizahi bir şekilde gazetede yer almıştır. Dönem itibariyle Denizli'deki sorunlar, özellikle temizlik hususundadır.

Örnek verecek olursak: Kahvelerin temiz olmadığı, caddelerin süpürülmediği, hayvanlarla taşımacılık yapıldığı için vadelerde hayvan gübrelerinin bulunduğu ve bunların temizlenmediği, yolların çok fazla tozlu olması ve araçların geçişinde çevrenin tozdan rahatsız

³⁷⁰ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.140.

³⁷¹ ÖZKAYA, *a.g.e.*, s.90.

³⁷² ŞAKİR, *a.g.e.*, s.73.

³⁷³ O.BAYRAKTAR, "Cumhuriyetin Verimi", *İnanç Dergisi*, Sayı:8, 1937, s.17-18.

olduğu, yolların sulanmadığı, kasaplara et kokusundan ve sinekten girilmediği, karasinek ve sivrisineklerin çokluğu³⁷⁴

Hatta bazı merkeze bağlı köylerin etrafı bataklık ve sazlık olduğu için vilayet idare heyeti ve genel meclisin kararıyla köy başka bir yere taşınmıştır.³⁷⁵ Öte yandan yine aynı gazetede çevre temizliği hususunda yaşanan sıkıntılar dile getirilmektedir. Denizli üretim, tabiat ve zekâ bakımından tüm imkânlarla sahip olduğu halde buna uygun “ caddemiz, sokağımız, yapımız, ışığımız, suyumuz, dükkânımız, tezgâhımız ...” yok demektedir gazete.³⁷⁶

Buradan anlıyoruz ki caddeler tozlu ve çamurlu, sokaklarda hayvanların bıraktığı pislikler, yapıların özenli ve sağlam olmaması, aydınlatmanın yetersizliği, suların kontrol altında bulunmaması. 1942 sonlarında Denizli için hala bir sorun olarak durmaktadır. Yine aynı şekilde şehrin çevre temizliği ile ilgili eleştiriler yoğunluk kazanmaktadır. 1923'ten yılından 1942 yılının sonlarında Denizli'de çevre sağlığı hususunda ciddi sorunlar yaşandığı açıktır. O dönemde kronik hale gelen sorunlar Denizli'de kanalizasyon teşkilatının olmadığı açıkta akan sulara bulaşan bu pisliklerin halkın sağlığını tehdit ettiği, vilayetin en köklü okulunda kokudan öğrencilerin ders yapamadıkları ve de şehrin havasının bozulduğu, halkın evlerinin bahçelerinden geçen bu suların temizlik yaptığı, aynı zamanda sebze ve meyvelerini de bu sularla yetiştirdiği kaydedilmektedir.³⁷⁷

1950 yılına gelindiğinde 22 bin olan merkez nüfusa sahip olan Denizli'de henüz daha kanalizasyon altyapısı bulunmamaktadır. Fakat bununla beraber belediye 1953 yılında keşfini yaptırdığı bu projenin maliyeti olarak ta 4.800.000 lira olarak açıklanmıştır. Bu noktada baktığımız zaman belediyenin 1950 yılındaki toplam bütçesi 328.400 liradır. Bu bütçe ile bunun yapılabilmesi mümkün olmamakla beraber belediye bu konuda bir kısmının yapılması için kara almıştır.³⁷⁸

Şehirde büyük ölçüde ihtiyaç duyulan kanalizasyon 1967 yılına gelindiğinde hala yapılmadığını planlama olarak ta 5 yıllık bir sürece bırakıldığını görmekteyiz. Yağışlı havalarda Denizli'ye Yeşilköy ve tümen sahasından gelen sel merkezde bulunan Kiremitçi, Günbatı,

³⁷⁴ Hakkı UYAR, “Tek Parti Döneminde Denizli’de Siyasal Hayat”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Denizli, 2007, s.569.

³⁷⁵ *Yeni Denizli Gazetesi*, 26 Ağustos, 1942.

³⁷⁶ *Yeni Denizli Gazetesi*, 2 Eylül, 1942.

³⁷⁷ *Yeni Denizli Gazetesi*, 5 Eylül, 1942.

³⁷⁸ M. Orhan YILMAZ, “Batı Anadolu Şehirleri Arasında Denizli’nin Mevkii ve Belediye Çalışmaları”, *Büyük Modern Türkiye Dergisi*, Sayı:42, Mart 1957, s.17-19.

Karaman, İncilipınar, Sırakapı, Musa, Saltak ve Saraylar mahallelerini etkilemekte ve bu yerlerde sel hem can hem de mal kaybına neden olmaktadır. Bu alanda imar ve iskân bakanlığı İzmir bölge müdürlüğüne müracaat edilmiş ve ayrıca tümen sahasının ağaçlandırılması yoluna gidilmiştir.³⁷⁹

C) SU HİZMETLERİ

Bir şehrin en önemli sosyal hizmetlerinden birisi olan temel ihtiyaç olan sağlıklı temiz içme suyunun Denizli'de kullanılmaya başlanması oldukça uzun zaman almıştır. Öte yandan vilayetin en önemli sağlık kurumu olan memleket hastanesi 1916 yılında 50 yatak kapasiteli olarak açılmış³⁸⁰ ve buraya su toprak borular yardımıyla ancak 1923 senesinde Mustafa Tataroğlu tarafından getirilmiştir.³⁸¹

Anlaşıldığı kadarıyla Denizli özellikle içme suyu hususunda oldukça sıkıntılıdır. İilde kaynakların bol olmasının yanında içme suyu olarak çok sağlıklı bir kaynağı bulunmamaktadır. Suyu oldukça kireçli olan bu içme suları aynı zamanda pis sular ile de karışmaktadır ve hemen herkeste bağırsak rahatsızlığı vardır. İçilmesi en uygun olan sular ki bakırlı ve fındıklı olmasına rağmen onlarında tam sağlıklı olduğunu söylemek zordur. Zira bu suların geliş güzargahları sağlıklı değildir. Yine aynı tarihlerde bu sulardan dolayı kolera salgını baş göstermiş ve Bunun için çalışmalara başlayan belediye 80.000 liraya dağlardan gelen bu suları demir borular içine alarak bir nebze olsun dış etkilerden korumuşlardır. Şehirde çoğu kimse sağlıklı olduğuna kanaat ettiği içme suyunu şehrin batısında dağların eteklerine yakın bir belde olan Karcıdan testilerle getirmektedir.³⁸²

1933 yılında Denizli'de yaklaşık 5 bin hane olmasına rağmen bu haneler çok geniş bir alana yayılmıştır. Her evin geniş bir bahçesi vardır. Evlerde arık denilen akarsular geçmektedir. Su bakımından oldukça zengin olan Denizli'nin birçok yerinde su kaynakları bulunmaktadır. Hemen her evde artezyen açılmış olup artezyenlerin derinlikleri 6-28 metre arasında değişmektedir.³⁸³ Ve insanlar su ihtiyaçlarını evlerinin önünde bulunan bu yerlerden karşılamaktadırlar.

Şehirde tazyikli içme suyu projesine 1951 yılında başlanmış ve 1953 yılında işletmeye açılmıştır.³⁸⁴ 1950 yılında yapılan şehir içme suyu tesisi ve sanayide ki 120 litre kapasiteli kaptaj son yıllarda yaz aylarında ihtiyaca tamamen cevap veremediğinden Gökpınar elektrik santraline

³⁷⁹ Denizli İl Yıllığı/1967,s.318.

³⁸⁰ Tarhan TOKER, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.32.

³⁸¹ AKŞİT, *a.g.e.*, s.12.

³⁸² ŞAKİR, *a.g.e.*, s.77.

³⁸³ Muallim Murat, *a.g.e.*, s.6.

³⁸⁴ M. Orhan YILMAZ, *a.g.m.*, s.21.

gelmekte olan 400 litre kapasiteli Derindere suyunun şehre akıtılması için teşebbüse geçilmiştir. Şehrin su ihtiyacı hızla artmakta olup bu artış her yıl % 10' luk bir artış göstermektedir.³⁸⁵

D) ELEKTRİK

Cumhuriyetin ilanından önce ve sonra Denizli'de elektrik belli başlı sorunlardan biri olmuştur. Bu konuda un fabrikaları gündüz un gece elektrik santrali olarak kullanılmıştır.³⁸⁶ Elektrik meselesi 1933 yılı itibariyle Denizli ilinin ciddi bir sorunudur.³⁸⁷ 1935 yılında şehirde elektrik ve diğer hizmetlerde yalnızca 11 kişinin çalışıyor olması belediye hizmetlerinin yeterli olmadığını göstermektedir.³⁸⁸

1937 yılı itibariyle durum çokta farklı gözükmemektedir. Denizli'nin elektrik sıkıntısı bu bağlamda devam etmektedir. Elektrik ihtiyacının karşılanması için belediye tarafından elektrik tesisatı yapımına başlanmış fakat yeterli olmamıştır. Su ile çalışan türbinle beraber 25 beygir gücüne bir motora ilave olarak 100 beygirlik ikinci bir dizel motor takılmış ve bununla şehrin kısmen de olsa aydınlatma sorunu çözümü için gayret gösterilmiştir.³⁸⁹

1938 yıllarında Denizli'de ne şehrin aydınlatılmasında nede sanayide kullanılmak üzere gerekli olan elektrik enerjisi yeterli durumda değildi. Bu yıllarda ancak şehrin ana cadde üzerine dikilen elektrik direkleri de yeterli aydınlatmayı sağlayamamıştır. Bu noktada Denizli'nin Osmanlı Devleti'nin son dönemleri gerekse cumhuriyetin ilk yıllarında en önemli sanayi kolu olan un fabrikaları debisi düştüğü için yaz aylarında yedek olarak gaz yağı ile çalışan motorları kullanmak zorunda kalmışlardır. Diğer sektörler için durum hiçte farklı değildir. Tabakhanele elektriğin geldiği 1963 yılına kadar hayvan ve dizel motor enerjisinden faydaniılmaktaydı.³⁹⁰

Şehrin elektrik enerjisini iki kademeli olarak Gökpınar hidroelektrik santrali karşılamaktadır. Fakat bu santralin 1950 yılındaki kapasiteleri 380 kw olup, üretim kapasitesi 826000 kwh dır. dolayısıyla bu üretimin çok az olduğunu görmekteyiz ki üretimin 1/3 den daha fazlasını Sümerbank iplik fabrikası kullanmaktadır. 1950 yılında elektrik abone miktarı 2026'dır.³⁹¹ Ayrıca bu konuda batı Anadolu hidroelektrik santralleri şebekesinden hat çekilerek

³⁸⁵ Denizli İl Yıllığı/1967, s.317.

³⁸⁶ ŞAKİR, a.g.e., s.70.

³⁸⁷ Muallim Murat, a.g.e., s.7.

³⁸⁸ ÖZÇELİK, a.g.m., s.541.

³⁸⁹ O.BAYRAKTAR, "Cumhuriyet Verimi", *İnanç Dergisi*, Sayı:8, 1937, s.17.

³⁹⁰ ÖZÇELİK, a.g.m., s.541.

³⁹¹ M. Orhan YILMAZ, a.g.m., s.20.

elektrik alınması da gündemdedir.³⁹² Her ne kadar şehir merkezinde yetersiz de olsa elektrik kullanımı varsa da köylerde genellikle çıra kullanılmaktadır. Önemli günlerde özellikle ramazan ayı içerisinde camilerde aydınlatma mum veya zeytinyağı kandiller kullanılmaktadır.³⁹³

E) TİYATRO VE SİNEMA

İlde sinemacılık 1928 yılında başlamıştır. İlk gösterilen sessiz film “ Yusuf Ali Pehlivan'dır”.Daha sonra açılan sinemadan sonra Ahmet Uz,sarraf Hacı Bektaş sinemalarını , öğretmen Fadıl Bey ile Bekir Acar'ın işlettikleri Himaye-i Etfâl sineması takip etmektedir.³⁹⁴

³⁹² M. Orhan YILMAZ, *a.g.m.*, s.20.

³⁹³ AYKOTA, *a.g.e.*, s.59.

³⁹⁴ *Denizli İl Yıllığı/1973*, s.109.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ'DE EKONOMİK VE TİCARİ HAYAT

I. CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR DENİZLİ'NİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATI

Tarihi süreç içerisinde Denizli'nin sosyal yaşayışlarına bakmadan evvel Cumhuriyet dönemine kadar olan evredeki sosyal ve ekonomik yaşayışlarına değinmek gerekecektir. Zira sosyal hayatın önemli bir bölümü kuşkusuz ki ekonomik faaliyetlere ayrılmış durumdadır.

Denizli'nin 20 km. kuzeyinde. Çürüksu adisinden 100 m. yükseklikte Çökelez Dağlarının güney eteklerinde, bugün travertenlerle kaplı olan sıcak su kaynaklarının bulunduğu yerde tesis edilmiş olan Hierapolis'in kuruluşu hakkında muhtelif rivayetler bulunmaktadır.³⁹⁵ Bazı kaynaklara göre; Laodikea, M.Ö. III. yüzyıl ortalarında, Selekilerden Antiochos II. tarafından, zevcesi Laodike 'ye izafeten, te'sis edilmiştir.³⁹⁶

Laodikeia, Lycos (Çürüksu) vadisi içerisinde (Denizli Ovası) Batı Anadolu Antik Kentlerini (Efes, Bergama, Tralleis, Milet, Magnesia, Nysa, Sardes vd.), güney (Kibyra, Themisenium, Sagalossos, Kremma, Side, Perge vd.) ve İç Anadolu (Apameia vd.) antik kentlerine bağlayan ana yol üzerinde kurulmuştur.³⁹⁷ Şehir sadece mimari yapısı ve doğal güzelliğinin yanında ekonomik olarak ta hayli gelişmiş durumdadır.

Laodikeia'nın önemli bir anayol üzerinde kurulmuş olması ve varlıklı insanların çokluğu, burayı I. yüzyıldan itibaren önemli bir bankacılık ve finans merkezi haline getirmiştir. Örneğin, ünlü hatip Cicero bile tahvillerini Laodikeia'da paraya çevirmekten söz etmekteydi.³⁹⁸ Laodikeia, aynı zamanda antik dönemin bir tekstil ve moda merkezidir.³⁹⁹ Buranın en mühim servetini kökeni en az 2000 yıl gerilere giden dokumacılık teşkil ediyordu Gerçekten de, Roma devrinde

³⁹⁵ GÖKÇE, *a.g.e.*, s.24.

³⁹⁶ *İslam Ansiklopedisi*, "Denizli Maddesi, s.528.

³⁹⁷ Celal ŞİMŞEK, Cengiz BEKTAŞ, "Anadolu'nun Altın Kenti Laodikeia", Denizli, 2001, s.6.

³⁹⁸ Hasan MALAY, "Antik Devirde Denizli Yöresinde Ekonomik Durum", *Denizli Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Denizli, 27-30 Eylül 1988*, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.295.

³⁹⁹ ŞİMŞEK, BEKTAŞ, *a.g.e.*, s.7.

Laodikeia adı tekstil ürünleri ile özdeşleşmişti. Bu yörede üretilen mallar Ege kıyılarındaki Ephesos ve Miletos gibi büyük limanlara ve oradan da Yunanistan ve İtalya ya sevk ediliyordu.⁴⁰⁰

Bilhassa Roma imparatorluğu devrinde, Ege bölgesinin büyük şehirleri ile sıkı iktisadi münâsebetleri olan mâmur bir şehir derecesine yükselmiş, zengin hemşerilerinin yardımları ile süslenmiş, Laodikea ad Lycum (aynı adı taşıyan diğer şehirlerden ayırt edilmek üzere, Lykos Laodikyası) ismi ile, Frigya'nın güzel şehirleri arasında yer almıştır.⁴⁰¹ Milâttan sonra Romalıların bir vilâyeti hükmünde idi. Laodikya daha sonra (Frikya) ya merkez oldu. Roma idaresi zamanında oldukça iyi durumda olan bölgenin geleceği parlak ve zengin yerleri fazla idi. Gerek imparatorun gerekse Roma valilerinin sürekli ziyaret ettikleri bir yer olmuştur.⁴⁰²

Önemli bir yer olarak düşündüğümüzde yörenin doğal güzellikleri ve yapısının bunda etkisi olduğu muhakkaktır. İnsanlık o günkü sosyal yaşamlarında elbetteki din önemli bir tutmaktadır zira şehir aynı zamanda Laodikeia, Anadolu'nun en eski yedi kilisesinden birine sahip olan ve Hristiyanlarca kutsal sayılan en önemli merkezlerden biridir.⁴⁰³ Buda bize şunu göstermektedir ki yörenin toplum hayatında din önemli bir yere sahiptir.

Burada basılan sikkeler de meşhurdu, bilhassa altın paraları her yerde makbuldü. Laodikya'da ziraata önem verilmişti, Bunun için görevlendirilmiş teşkilat ve memurlar bulunmaktaydı. Bunlar elbise haline getirildikten sonra da ihraç olunuyordu, bu kumaşlar arasında yağmur geçmeyecek cinsleri ve bunlardan yapılan mantolar ve paltolarda vardı. Laodikya da, mimarlık, mühendislik ve heykeltraşçık da ilerlemişti. Denizli civarından götürülen suyu stadyumları, umumi binaları ve tiyatroları bu sanat'ın çok ilerlemiş olduğuna birer delildir. Kadın ve erkek tanrıların heykelleri yapılmaktaydı.⁴⁰⁴

Laodikya'da her yıl ibadet mahiyetinde spor hareketleri yapılırdı. Bu sporlara pehlivanlar ve vahşi hayvanlarda iştirak ettirilirdi. Bu oyunları, imparator gibi giyinen ve başlarında taç taşımak salâhiyeti bulunan sıрма işlemeli elbiseleri bulunan ruhanî reisler idare ederlerdi.⁴⁰⁵

Çökelez Dağları'nın güney eteklerinde, bugün travertenlerle kaplı olan sıcak su kaynaklarının bulunduğu yerde tesis edilmiş olan Hierapolsin kuruluşu hakkında muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan en yaygın olanına göre şehir Pergamon krallarından

⁴⁰⁰ MALAY, *a.g.m.*, s.296.

⁴⁰¹ İslam Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.528.

⁴⁰² AKÇA, *a.g.e.*, s.11.

⁴⁰³ ŞİMŞEK, BEKTAŞ, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁰⁴ AKÇA, *a.g.e.*, s.12.

⁴⁰⁵ AKÇA, *a.g.e.*, s.12.

Eumenes II tarafından M.Ö. 191 yılında kurulmuş olup. Misya kralı Telephos'un karısı Hicra'ya izafeten bu adı almıştır. Diğer taraftan. Hierapolis'in bir Pergamon tesisi olmayıp, Seleukos'lar tarafından Laodikeia ile birlikte kurulmuş olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır.

Aynı zamanda mukaddes şehir anlamına gelen Hierapolis, birinci derecede deprem kuşağında bulunduğundan muhtelif zelzelelerle çok defa harâb olmuş olmasına rağmen Hristiyanlığın önem kazanmasıyla birlikte önemli bir merkez olarak tekrar canlanmış ve MS. II. ve III. yüzyıllarda Roma devrinde en parlak dönemini yaşamış. Ancak, Bizans döneminde tekrar gerileme sürecine girmiştir.⁴⁰⁶

Eski dönemlerde Miletos'un öncülüğünü yaptığı dokuma endüstrisi, Roma devri ile birlikte Laodikeia ve onu komşu olan Hierapolis ile Kotossai'nin (Honaz) tekeline girmişti. Yörenin tekstilde kazandığı büyük ün elbette hayvancılığın gelişmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Phrygla'nın ünlü, uçsuz bucaksız otlaklarında çok sayıda koyun yetiştirilmekte ve bu da halkın dokuma işkoluna yönelmesini teşvik etmekteydi. Nitekim Laodikeia ve civarında ele geçmiş olan çok sayıdaki yazıt bize, çobanlığın bu yörede önemli ve bol gelir getiren bir meslek olduğunu göstermektedir.

Öyle ki, yöre çobanları bir mesleki örgüt bile kurmuşlardı. Öte yandan, biri 50 yıl kadar önce, diğeri de geçtiğimiz yıllarda rafımızdan bulunmuş olan III. yüzyıl ortalarına tarihlenen iki Grekçe yazıtta, Romalı yetkililerin, arazi sahipleri, çobanlar ve jandarma (paraphyiaiks) arasında ortaya çıkan sorunların çözümlenmesi için bir dizi önlemler aldıkları ve bunları hafta duyurdukları görülmektedir.

Yine aynı yazıtlardan öğrendiğimize göre, yöredeki bağ ve bahçe sahipleri hayvan sürülerinin mallarına zarar verdiklerinden yakınmakta ve şikâyetlerini Romalı yetkililere iletmekteydiler. Anlaşılan, Roma yetkilileri alınan önlemleri taşlar üzerine yazdırıyor ve bunları belli aralıklarla, herkesin görebileceği yerlere diktiriyorlardı. Yine Strabon, yöredeki hayvancılık hakkında şu bilgiyi vermektedir "Laodikeia civarında bol koyun yetiştirilmektedir ve bu koyunlar sadece kaliteli yünleri ile değil, aynı zamanda kuzgun siyah renkleri ile de büyük değer taşır".Gerçekten de, Laodikeia 'da yetişen, yumuşak ve parlak siyan yünlü koyun türü yöreye ayrı bir On kazandırmıştı. Bu konuda, komşu şehir Kolossai de antik dünya insanları arasında

⁴⁰⁶ GÖKÇE, a.g.e., s.25.

haklı bir takdir kazanmış ve bu parlak ve siyah koyun yününe Kolossai adından alınma bir sıfat olan Colossenum adı verilmişti.⁴⁰⁷

XIV. Yüzyılda Denizli’de Rumların eski geleneksel teknikleri kullanarak desenli kumaşlar ürettikleri bilinmektedir. Bu üretilen kumaş ve halılar o dönem itibariyle baktığımızda Orta Asya’da üretilen halılar dikkate alınmaz ise Anadolu’da bu halıların üretildiğini görmekteyiz.⁴⁰⁸

II. EKONOMİK YAPI

Ekonomik bakımdan önemli bir il olan Denizli gerek tarımsal ve endüstriyel ve gerekse madenler yönünden çok zengindir. İç Anadolu, Akdeniz ve ege bölgesinin kesiştiği yerde bulunan Denizli tarım dışı ihtiyaçları da kendi imkânlarıyla karşılama çabası içindedir. Besin endüstrisi hammaddeleri üretimi ve yeraltı değerleri il ekonomisinde önemli yer kaplamaktadır. 1935 sonrası dönemde Denizli ilinde ekonomik faaliyet kollarında, özellikle imalat sektöründe bir gelişme görülmüş, işgücü tarım sektöründen bu sektöre transfer olmuştur.⁴⁰⁹ İlin çeşitli bölgelerine yayılmış olan iplik, un fabrikaları ve dokuma kooperatifleri Denizli ekonomisinin başlıca özelliğini teşkil etmektedir.⁴¹⁰

Özellikle 1930’larda ve 1940’larda devletin uyguladığı el dokumacılığını yaygınlaştırıcı ve özendirici, buna karşılık makineli ve büyük ölçekli üretime geçişi engelleyici ekonomi politikaları, Denizli’de bu üretim faaliyetinin varlığını sürdürmesinde etkili olmuştur.⁴¹¹

A) DENİZLİ EL DOKUMACILIĞI SANAYİİ

Denizli’deki el dokumacılığı tarihi oldukça eskidir. Denizli tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar Denizli’de el dokumacılığı sanatının adeta halk arasında bir gelenek halini aldığını söylemek mümkündür.⁴¹² 1883-84 tarihli aydın vilayeti salnamesine göre Denizli ilinde dokuma ürünleri olarak alaca, kuşak, oda döşemesi, gömleklik bez ve havlu üretilmekteydi. Bu yıllarda dokumacılık ilkel tezgâhlarda el sanatı şeklinde yapılmaktaydı ve yaygın olarak işçi kullanılmamaktaydı.⁴¹³ Birinci Dünya Savaşı’na kadar oldukça iyi bir seyir izleyen dokumacılık,

⁴⁰⁷ MALAY, *a.g.m.*, s.296.

⁴⁰⁸ Claude CAHEN, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev: Erol ÜYEPAZARCI), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.118.

⁴⁰⁹ *Denizli İl Yıllığı/1967*, s.235.

⁴¹⁰ *Denizli İl Yıllığı/1973*, s.176.

⁴¹¹ Yurt Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.2150.

⁴¹² *1943 İzmir Enternasyonal Fuarı Denizli Vilayeti*, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1943, s.2.

⁴¹³ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.543.

1914'ten sonra 1930 yılına kadar kesintiye uğramıştır.⁴¹⁴ Denizli'de ev tipi dokuma üretimi gerek I.Dünya Savaşı'nda gerekse milli mücadele döneminde çok sarsıntı geçirmesinin nedeni olarak, Osmanlı Devleti savaş koşulları içerisinde tüm kaynaklarını kullanmış ve de bu işlerle uğraşan nüfus ta savaşa katılmış dolayısıyla geriye kalan kadınlar bu işlerle meşgul olmalarına rağmen eski canlılığın kaybolması diğer sektörlerde olduğu gibi dokumacılıkta da kendini hissettirmiştir. Öyle ki bu dönemlerde Denizli'de faaliyet halinde olan tezgah sayısı ancak 8-10 civarında olmuştur.⁴¹⁵

1927 yılı sanayi satımına göre Denizli nüfusunun 8.383'ü sanayi ve 2.629 'u ticaret ve 69.206'ı ise tarımda çalışmakta diğerleri ise devlet memuru veya mesleksiz görünmektedir.⁴¹⁶

Babadağ'da ise bir mensucat şirketi bulunmaktadır.⁴¹⁷ Ayrıca bu yıllarda Sarayköy'de dokuma buharla çalışan bir fabrika faaliyet göstermektedir.⁴¹⁸ 1923 yılında toplanan İzmir İktisat kongresinde alınan kararlar olarak ihracatın desteklenmesi, milli sanayi ve işçilerin korunması demiryollarının genişletilmesi, yerli üretimin piyasaya sürülmesi için ulaşımın ucuzlatılması, kredilerin verilmesi gibi bir dizi kararlar alınmıştır.⁴¹⁹ Bununla beraber 1927 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi kanunu ile özellikle gelişmekte olan yerli üretim mamullerinin dışarıdan ithal edilmesini zorlaştıran bir dizi tedbir alındı. Bunlardan biride iplik kumaş, şeker, un ve diğer gıda malları deri ve ağaç ürünleri çimento gibi ürünlerin vergilerinin artırılması olmuştur.⁴²⁰ Yine aynı yıl yeni bir kanun daha yürürlüğe girmiş ve buna göre bu kanunun süresi 15 yıl olarak belirlenmiştir. Bu kanundan yaralanan işletmelerin sayısı önce 470, daha sonra ise 1.261'e çıkmıştır.⁴²¹ Aynı zamanda ihracata yönelik olarak dışarıdan alınan hammaddelerin vergileri de kaldırılmıştır.⁴²²

Burada şunu ifade etmek gerekir ki 1927 yılında çıkarılan teşvik-i sanayi kanunu kapsamında belli şartları taşıyan işletmelere verilen teşviklerden dokuma alanında Denizli'de

⁴¹⁴ 1949'da Denizli, Hüsniyat Basımevi, İstanbul, 1948, s.12.

⁴¹⁵ ÖZÇELİK, a.g.m., s.543.

⁴¹⁶ T.C.B.İ.U.M., 1927 Genel Nüfus Sayımı, s.XXXVII.

⁴¹⁷ ÖZÇELİK, a.g.m., s.541.

⁴¹⁸ ŞAKİR, a.g.e., s.70.

⁴¹⁹ Metin TOPRAK, "Osmanlı'dan Devreden Kriz Potansiyeli ve Tek Parti Dönemi Ekonomik Krizleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.603.

⁴²⁰ Yahya S.TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Baskı.V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, No:16, İstanbul, 2002, s.162.

⁴²¹ TEZEL, a.g.e., s.288-291.

⁴²² TOPRAK, a.g.m., s.606.

hiçbir işletme teşvik kapsamına alınmamıştır.⁴²³

Bunun yanında tarihte 1929 bunalımı olarak bilinen gelişme aslında I.Dünya Savaşı sonrası özellikle gelişmiş ülkelerde yeni teknolojilerin kullanımı ile sanayide üretim ve verimlilik artışına neden oldu. Ancak gelişmiş ülkelerde gelir dağılımındaki bozulma, tüketim mallarındaki talepte düşüşe neden oldu. Özellikle tarım gelirlerinin düşmesi iç piyasada daralmaya neden oldu ve tüm dünyayı saran bir ekonomik duraklama baş gösterdi.⁴²⁴

Devlet bu noktada 1929 yılının egemen olduğu bir dönemde 1930'lu yıllar boyunca egemen olan korumacı ve devletçi iktisat politikalarını uygulamaya yöneldi.⁴²⁵ Bu bağlamda yerli üretim ve sanayiyi korumak amacıyla özellikle iplik ve kumaşın yanında bazı ürünlerin ithalatını önlemek amacıyla bu maddelere yüklü miktarda gümrük vergisi getirilmiştir. Ayrıca ülkeye giren tekstil ürünlerine kota uygulanmıştır. İthal ürünlerindeki bu artış ve ithal ikameci sistem ile yerli üretici korunduğu gibi Denizli dokumacılığı da himaye edilmiş, yerli üreticiler dış rekabetten korunarak dokumacılık canlandırılmıştır. Bu durum 1929'dan sonra dokumacılığa ivme kazandırmıştır.⁴²⁶ 1929 öncesi ve sonrası Denizli dokumacılığını karşılaştıracak olursak 1929 esnasında ve öncesinde dokuma ihracatı miktarı 4-5 milyon iken bu rakam alınan tedbirlerle beraber 1929 sonrası 11-12 milyon liraya çıkmıştır.⁴²⁷

II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ise 1937 yılı itibariyle Denizli genelinde toplam 8173 tezgâh bulunmaktadır. Bu tezgâhlarda ise 20.500 kişi çalışmaktadır. Her yıl 3.111.334 kilo pamuk ipliği ve 9850 kilo ipek kullanılmaktaydı. Bu ürünlerden 27-28 milyon metre mal imal edilmekteydi. Bu ürünler çevre ve uzak illere sevk edilmektedir. 1937 yılı itibariyle yine Denizli genelinde 5 adet kooperatif i ve 14 tane de dokumacılık esnafı kurumu bulunmaktadır. Üretim evlerde aile fertleri arasında yapılmakta ve yine belirli sayıdaki boyahanelerde boyanmaktadır.⁴²⁸

1935 yılından 1940 yılına gelinceye kadar ki süre içerisinde Denizli'de 17 tane dokumacılık küçük sanayi kooperatifi kurulmuştur. El dokumacılığı sanatını geliştirmeyi hedef alan cumhuriyet hükümeti, bu sanata daha büyük imkânlar vermiştir. İktisat ve ticaret vekâletinin direktifleriyle mevcut olan küçük dokumacı kooperatiflerin birleşmesinden oluşan, 1942 yılının haziran ayında "Mahdut Mesuliyetli Garbi Anadolu Dokumacılar Kooperatifleri Birlik

⁴²³ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.541.

⁴²⁴ Murat KORALITÜRK, "Türkiye Ekonomisi (1923-1960)", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.587.

⁴²⁵ KORALITÜRK, *a.g.m.*, s.588.

⁴²⁶ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.541.

⁴²⁷ Niyazi BAYRAKTAR, "Sanayi Vaziyet Dokumacılık", *İnanç Dergisi*, Sayı:7, 1937, s.4-5.

⁴²⁸ BAYRAKTAR, *a.g.m.*, s.5.

Kooperatifi” kurulmuştur. Birlik sadece Denizli’den değil diğere illerden de üye kaydı yapabilecekti. fakat II. Dünya savaşı nedeniyle bunda başarılı olunamamıştır üye kaydının Denizli il sınırlarında kalması zorunlu hale gelmiştir. 1943 yılına göre Denizli’de birlik kooperatifi dahil olmak üzere 18 dokumacı kooperatifi bulunmaktadır. Bu kooperatifler üretime sağladıkları katkıyla Denizli ekonomisinin bel kemiğini oluşturmaktadırlar. Kooperatif sayısı bakımından Denizli ili ülke genelinde büyük bir başarı sağlamıştır.⁴²⁹

Tüm bunlara rağmen hiç kuşku yok ki II. Dünya Savaşı 1930’lu yıllardaki o atılımı sektöre uğratmıştır. Öyle ki iplik ihtiyacı hat safhaya çıkmış ve devlet karaborsayı önlemek amacıyla ipliği kendisi dağıtma yoluna gitmişti. 1941-1946 yıllarında Sümerbank’ın iplik dağıtmada tek yetkili olduğu yıllarda Denizli’ye Türkiye’de dağıtılan ipliklerin % 40’ı verilmesine rağmen ancak bu destek bile Denizli’nin ihtiyacı olan ipliğin ancak %58’ini karşılamıştır.⁴³⁰

1942 yılı itibariyle Denizli’nin kazalarında kurtulmuş olan küçük kooperatifler ekonomik gelişmeye oldukça katkı sağlamışlardır. Vilayet içersinde resmi kayıtlara göre yalnız 11.200 bez dokuyan tezgâh, kendi büktüğü iplikle dokuma yapan 1.322 ve kilim yapan 1.773, kıl işleri dokuyan 1.725 tezgâh bulunmaktadır. 15.020 tezgâhtan 8.800 tanesi halk bankası yoluyla dağıtılan iplikten yararlanmakta ve banka ile iş yapmaktadır. Diğerleri ise kendilerinin işledikleri ipliklerle iş yapmaktadırlar.⁴³¹ Bu yıllarda Denizli’de iplik kontenjanına dahil olan 8.971 faal tezgah ve 7.331 ortak bulunmaktadır. Bunların haricinde 2.600 dokumacı da bulunmaktadır. Serbest piyasadan aldıkları ipliği işleyen bu dokumacılarla beraber sayı hemen hemen 10.000’ni bulmaktadır. Bu iş yerlerinde boya, haşıl, kasar, mısır sarma, çözgü, kalem sarma ve nakış işlerinde yaklaşık 30 bin kişi çalışmaktadır.⁴³² Bu rakam da Denizli ilinde dokumacılıkla uğraşan kazaların nüfusu 200.000⁴³³ kişi olarak düşünüldüğünde yaklaşık olarak nüfusun % 30’unu oluşturmaktadır.

Bu gelişme özellikle 1939-1946 yılları arasında hızlı bir gelişme göstermiştir. 1949 yılı itibariyle vilayet genelinde 15 bin kadar tezgâh üretim halindedir. Bu sektörde yaklaşık 50bin dokumacı yılda ortalama 20 milyon kare kumaş dokumaktadır.⁴³⁴ Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki köy ve kasabalarda birçok aile kendi evinde dokuma tezgâhlarıyla pamuk dokumaktadır. Her ne kadar pamuklu dokuma il merkezinde sanayide makineleşmeyle önemini

⁴²⁹ Kemal ATLI, “Denizli Vilayeti Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri ve Birlik Kooperatifi”, *İnanç Dergisi*, Sayı:80, 1943, s.27-28.

⁴³⁰ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.544.

⁴³¹ Rıza AKAN, “Denizli’de Dokumacılık”, *İnanç Dergisi*, Sayı:67, 1942, s.2-3.

⁴³² Kemal ATLI, *a.g.m.*, s.28.

⁴³³ T.C.B.İ.U.M., *1940 Genel Nüfus Sayımı*, s.185.

⁴³⁴ *1949’da Denizli*, s.12.

kaybetmişse de köy ve kasabalarda el tezgâhları üretime devam etmektedir.⁴³⁵

Bu süreçten sonra Denizli’de tezgâhlarda peştamal alaca bezleri dokunmaya başlamış ve bunlar il içinde ve dışarıda satılmaya devam etmiştir.⁴³⁶ Denizli’nin 1930’lu yılların sonunda ekonomik manada dokumacılık alanında üretimine baktığımızda 1939 yılı itibariyle yıllık ortalama istihsalatı 30-48 milyon metreküp ve geliri ise 5-7 milyondur. Halı ve kilim üretiminde ise 192.000 metrekare ve gelir olarak ta 768 bin lira olmuştur.⁴³⁷

Bununla beraber II. Dünya Savaşı yıllarında (1939-1946) yılları arasında fabrika üretimi düşmüş ve dış alımında kısıtlanmasıyla el dokumacılığı tekrar eski önemini kazanmıştır. Dolayısıyla Denizli’de dokumacılık bu devrede çok hızlı bir gelişim göstermiştir. Bu yıllarda devlet fabrikalarda çalışan erkek işçileri silâh altına alınca üretim düşmüş, ülkenin ihtiyaç duyduğu dokuma da el dokumacılığı ile karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında ipliğin dış alımının ve üretiminin azalması karşısında devler, karaborsa ve vurgunculuğu önlemek, dokumacılıkta tüccar ve aracının etkisini ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almış ve bu noktada kooperatifler kurulmaya başlamıştır.⁴³⁸

Bu kooperatifler özellikle bu dönemde önemli bir açığı kapatmış bulunuyordu.⁴³⁹ 1949 yılı itibariyle baktığımız zaman yukarıda ifade ettiğimiz gibi Denizli’de 15 dokumacılar kooperatifi kurulmuştur. Belli başlı dokuma merkezleri olarak ta Buldan, Babadağ, Kızılcabölük ve Denizli önde gelmektedir. Kooperatiflere bağlı olarak çalışan tezgâh sayısı 12.660 tezgâh bulunmaktadır. Ayda 50.694 paket iplik sarf edilerek 2 milyon metre dokuma elde edilmektedir. Bu tezgâhlarda ise astar, kaput, çarşaf yataklık, kutil, putikara, tisor, mendil, abani, karyola örtüsü, gömleklik bez, hamam takımları, peştamal, üslük fita, vb. dokunmaktadır.⁴⁴⁰

1927 yılında ülke genelinde yapılan sanayi sayımında işletmelerin % 43.6’sı tarım, evcil hayvanlar balık ve av ürünleri sanayinde yoğunlaşmıştır. İstihdamın ise % 43’ü ise tarımsal sanayide , % 18.7 ‘si ise dokuma sanayindedir. İşletmelerin % 36’sı tek kişilik, % 36’sı ise 2-3 kişiliktir.⁴⁴¹

⁴³⁵ Osman YALÇIN, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1960, s.20-21.

⁴³⁶ Osman YALÇIN, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1981, s.16.

⁴³⁷ UYAR, *a.g.m.*, s.578.

⁴³⁸ Müslime GÜNEŞ, *a.g.m.*, s.668.

⁴³⁹ Ali Fuat DAGDEVİREN, “Denizli’deki Dokumacılıkta Birlik, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004, s.13.

⁴⁴⁰ Tarhan TOKER, *Ekonomik Denizli*, Endüstri Basım ve Yayınevi, İzmir, 1969, s.13.

⁴⁴¹ TOPRAK, *a.g.m.*, s.606.

B) UNCULUK

Denizli’de un üretiminin tarihi Osmanlı Devleti’ni son yıllarına kadar dayanmaktadır. Öyle ki 1875 tarihinden beri Denizli’de un üretilmektedir.⁴⁴²

Denizli değirmenlerinin kurulumu için uygun koşulların bulunduğu bir coğrafyada bulunmaktadır. Kentin hemen her tarafında akan çay ne dereler, değirmenlerin enerji kaynağını taşınmaktadır. Denizli bu nedenle çevre yerleşim birimlerinden farklı olarak değirmencilik konusunda oldukça gelişmiştir. Bunun yanında teknolojik gelişmeye çok kısa sürede ayak uydurmuş, yüzyılın sonlarına doğru taşlı değirmenler, valsli değirmenlere yerini bırakmıştır. Valsli değirmen aslında un fabrikası manasına gelmesine rağmen bunun yerine tüm dillerde olduğu gibi Türkçede de değirmen adı daha fazla kullanılmaktadır.⁴⁴³

Bu bağlamda Denizli’de 1927 yılında merkezde toplam 13 tane değirmen bulunmaktadır. İfade ettiğimiz gibi değirmenlerin enerji kaynağı sudur. Dolayısıyla hepsinde olamamak kaydıyla yazları suda meydana gelen azalmadan dolayı işleyemez hale gelen değirmenlere tedbir açısından gaz motoru bağlanmıştır. Bu değirmenlerin günlük üretim kapasiteleri en az 20, en fazla ise 40 ton civarındadır. Tüm bunlara rağmen unculuğun eskisi gibi yükselmesi için gerekli olan temel ihtiyaçlar olarak tren ücretlerinin düşürülmesi, diğeri ise sermaye yokluğudur.⁴⁴⁴

Belgelere göre o dönemde mecliste görev yapan Denizli milletvekillerinin en yüksek sesle dile getirdikleri konuların başında bunlar gelmektedir. Ayrıca vergileri konusunda İzmir’e gösterilen müzaheretin ve taşımacılık konusunda İzmir ve Antalya’nın avantajının Denizli’nin rekabet gücünü azalttığından şikâyet ediyorlardı.⁴⁴⁵

Bu yıllarda Denizli’de un üretimi çevre illere nazaran oldukça yüksektir. Öyle ki İzmir ilinden daha yüksek bir üretimi vardır. Zaten üretilen un Tren vasıtasıyla Söke’ye kadar sevk edilmekteydi. Ayrıca fabrikaların ihtiyacı olan sermaye yokluğunu kapatacak bir banka o dönem içinde var olan ziraat ve Osmanlı bankası tarafından karşılanamamaktadır.⁴⁴⁶ 1933 yılı itibarıyla Denizli’de 10 adet un fabrikası bulunmaktadır ve günlük üretim miktarı 25 ton civarındadır.⁴⁴⁷

Denizli bu konuda I.Dünya Savaşı öncesinde Yunanistan, Mısır ve Hicaza kadar un ihraç

⁴⁴² TOKER, *Denizli’ye Toplu Bir Bakış*, s.14.

⁴⁴³ Faruk İNCEOĞLU, “Denizli’de Değirmenler”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004, s.14.

⁴⁴⁴ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.70.

⁴⁴⁵ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.546.

⁴⁴⁶ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.70-71.

⁴⁴⁷ *Muallim Murata.g.e.*, s.8.

etmekteydi. I.Dünya Savaşı ve Milli mücadele döneminde bu ihracat tamamen durmuştur.1937 yılı itibariyle denilide 14 un fabrikası bulunmaktadır. Bunlardan 9 tanesi işlektedir. Halen işlekte olan fabrikaların üretim miktarı 14.436.000 kg un üretildiğini görmekteyiz. Tam kapasiteli çalıştıkları zaman yıllık 200 bin çuval un üretebilmektedirler. Un fabrikalarında 30.000 işçi çalışmaktadır.⁴⁴⁸

Fakat özellikle II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik kırılma ile beraber 1943 yılında bu fabrikaların sayısı 8'e kadar inmiştir. Diğer fabrikalar kapanmıştır. Bu fabrikalarda günlük üretim miktarı yaklaşık 60 ton civarındadır.⁴⁴⁹1949 yıllarında suyla çalışan 8 un fabrikası bulunmakta olup günlük üretimi 1500 çuval gelmektedir.⁴⁵⁰

Aynı yıl Denizli'de yıllık üretim miktarı 350.000 torbadır. Bu fabrikalardan elde edilen yıllık satış miktarı ise 18.000.000 lira değerindedir.⁴⁵¹Denizli'de 1950 yılında çalışır vaziyette bulunan un fabrikası sayısı 8 tanedir ve bu fabrikaların günlük üretim miktarı 1500 çuvaldan fazladır.⁴⁵²

Bu tarihten sonra Denizli'de birkaç tane un fabrikası çalışır halde bulunmaktadır.⁴⁵³Bu değirmenlerin ve fabrikaların bazıları imar planlarının uygulanmasında, kaptajların yapımında ve ayrıca ev tuvaletlerin hark ve çaylara verilmesi daralan parsellerde çiçek ve sebze yetiştirilememesi gibi daha birçok nedenlerle suyun muharrik gücünden ayrılarak daha modern fabrikalar yapımına yönelmiştir. Bunun yanında toplumumuzda fırın ekmeği somun tayin francala tipi ekmek yeme alışkanlığı doğmuş bu nedenle küçük miktarlarla ailelerin değirmenlerde buğday arpa darı öğütürme ihtiyaçları ortadan kalkmıştır. Bu nedenle şehir halkının önemli bir kısmı saçta kendilerinin yaptıkları ekmeklerden gittikçe uzaklaşmışlardır.⁴⁵⁴

Daha sonraki yıllarda ise Denizli un fabrikaları ihtiyacı karşılayamayacak ve Denizli ekmek fırınları Konya, Antalya, Burdur ve Dinar gibi dış illerden un satın alacaklardır.⁴⁵⁵

Bu güne kadar Denizli'de faaliyet göstermiş olan un değirmenleri ve fabrikaları şunlardır. Muhacir Değirmeni, Marif Değirmeni, Eğriboyun Değirmeni, Çaybaşı Değirmeni, Saltak

⁴⁴⁸ BAYRAKTAR, *a.g.m.*, s.6-7.

⁴⁴⁹ 1943 İzmir Enternasyonal Fuarı Denizli Vilayeti, s.6.

⁴⁵⁰ Tarhan TOKER, *Denizli'ye Toplu Bir Bakış*, s.14.

⁴⁵¹ 1949'da Denizli, s.14.

⁴⁵² 1950 İzmir Enternasyonal Fuarında Denizli, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1950, s.11.

⁴⁵³ YALÇIN, *a.g.e.*, s.21.

⁴⁵⁴ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.92.

⁴⁵⁵ Tarhan TOKER, *Ekonomik Denizli*, s.83.

Değirmeni, Uçancı Değirmeni, Tek Değirmeni, Kadir Hamal Değirmeni, Dört Değirmeni, Baytar Vasıf Değirmeni, Aşçı Ahmet Değirmeni, Helvacı Ali Bey Değirmeni, Hacı Koç Değirmeni, Saraçlar Değirmeni, Günlük Değirmeni, Hadımlıoğlu Değirmeni, Bağırsak Deresi Değirmeni, Taş Geçit Değirmeni, Zambaklı Değirmenidir.⁴⁵⁶

Un fabrikaları olarak ta Pandozoplu Un Fabrikası, hacı Samuel Un Fabrikası, Karabacak Un Fabrikası, Karakurt Un Fabrikası, Külahçı Un Fabrikası, Hacı Mestan Un Fabrikası, Merzeci Un Fabrikası,⁴⁵⁷ Naili Küçüka Un Fabrikası, Talat Bey Un Fabrikası, Nişli Un Fabrikasıdır.⁴⁵⁸

C) DERİCİLİK

Tarihin en eski mesleklerinden biri olan tabaklık, Denizli ve yöresinde yüzyıllardır gelişmiş bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Anadolu Türk sanatlarından en önemlisi sayılan tabaklık, ilk olarak yörenin Selçuklular tarafından fethedilmesiyle Honaz'da başlamıştır.⁴⁵⁹

Bu konuda 17.yy'da Denizli'yi ziyaret eden Evliya Çelebi kitabında Honaz'daki tabakhaneden ve kaynağı olanak göz pınarından bahsetmektedir.⁴⁶⁰ Öte yandan Denizli'ye tabaklık mesleğini 13.yy da Kırşehir'den gelen ahi Evran'ın mesleği olduğu ve bu mesleğini Kayseri hakimi ile aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle veya başka nedenlerle Denizli'ye geldiği ve bu mesleğini Denizli'de devam ettirdiği bilinmektedir.⁴⁶¹

20.yüzyılda Denizli'de dericilik sanatına genel manada bakacak olursak oldukça ileri ve yaygın bir meslek dalı olduğunu görmekteyiz.1917 yılında Çanakkale Savaşları için Denizli'de seferberlik için oluşturulan 11.Piyade Tümeninin büyük bir kısmının debbağların oluşturduğu bilinmektedir. Yine bu tarihlerde Denizli'de işlenen deriler İstanbul'dan sonra Türkiye'nin ihtiyacını karşılayan bir konumdadır.⁴⁶²

Denizli'de dericilik mesleği 1925 yılında kurulan Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi Türkiye Cumhuriyeti döneminde kurulan ilk anonim şirketlerden biridir. Yine

⁴⁵⁶ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.94.

⁴⁵⁷ Faruk İNCEOĞLU, "Denizli'de Değirmenler", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004, s.14.

⁴⁵⁸ ŞEMSİOĞLU, *a.g.e.*, s.94.

⁴⁵⁹ Ercan HAYTOĞLU, "Denizli'nin İlk Şirketlerinden Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:8, 2005, s.2.

⁴⁶⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Anadolu-Suriye-Hicaz (1671-1672)*, Cilt IX, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s.191.

⁴⁶¹ İbrahim ARSLANOĞLU, "Türk Esnaf Teşkilatının Kuruluşu ve Denizli", *Merkezefendi Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 27-29 Haziran 1988*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:1, Şafak Basım-Yayım Limited Şirketi, Manisa, 1989, s.157.

⁴⁶² Metin TÜRKTAS, "Denizli'de Debbağlık", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, 2004, s.27.

aynı yıl kurulan şemsi terakki debagat alım satım ortaklığı Denizli deri imalatçıları tarafından deri imali üzerine kurulan ilk şirket olarak bilinmektedir.⁴⁶³

100.000 lira sermayeli olarak kurulan bu anonim şirketi dışında Denizli’de 84 işyeri bulunmakla beraber bu işyerlerinde, 500 işçi çalışmaktadır ve yıllık 2 milyon kilo deri işlemektedirler. Bu yıllarda Denizli’de iki fabrika bulunmaktadır biri anonim şirketi adına faaliyet gösteren fabrika diğeri ise Halil Bey (Kâhya) isminde özel bir şahsa aittir.⁴⁶⁴

Kurulan bu şirketin kurucuları arasında Tahir Berkay, Hacı Ahmet Özkardeş, Mehmet Ali Abalıoğlu, Ahmet Kepenekoğlu, Hacı Mahmut Demiray, Hasan Bozbay, Hacı Osman Öztapak, Fevzi Müftüler, Tevfik Bozbay, gibi isimler yer almıştır. Şirketin ilk idare ve fabrika yeri, diğer tabaklarla beraber günümüzde hükümet konağı ve kız meslek lisesi olarak kullanılan adada yer almaktadır.⁴⁶⁵ Aynı zamanda şirketin fabrikasında bir palamut değirmeni, iki tane deri pişirmek için dolap, bir tokmaklık, bir ağ çeki, birde silindir makinesi bulunmaktadır.⁴⁶⁶

Merkezi Denizli olan şirketin sermayesi 1929 yılında 200.000 liraya yükseltilerek Denizli’nin ilk anonim şirketi haline dönüştürülmüştür.⁴⁶⁷ Şirket sermayesi her biri 25 lira kıymetindeki sekizbin hisseye bölünmüştür.⁴⁶⁸ Her ne kadar şirket sermaye artırımına gitmekte idiyse de 1930’dan sonra dericilik sektöründe yavaş yavaş kopmalar da başlayacaktır.⁴⁶⁹ Yani yeni iş alanlarına yönelen işyeri sahipleri farklı ihtiyaçlara cevap vereceklerdir. 27 Ekim 1934 yılında sermayesini artırmıştır. Sermaye 225.000 Türk lirasına yükseltilerek, her biri 25 lira kıymetinde dokuz bin hisseye bölünmüştür.⁴⁷⁰ Hem üretim hem de kalite olarak sürekli gelişen dericilik sanatında Denizli’de kurulan şirket fabrikası ve diğer özel fabrika dericilik sanatının ilerlemesinde en önemli unsurlardır.⁴⁷¹

1933 yılı itibariyle hem anonim şirketin fabrikası hem de özel teşebbüsle açılan fabrikalarla beraber 114 tane özel imalathane senede 6000 bin kilo deri imal etmektedir. Bu derilerin 500 bin kilosu 400 liraya Aydın, İzmir, Afyon, Isparta, Burdur, Eskişehir, Kütahya,

⁴⁶³ HAYTOĞLU, *a.g.m.*, s.4.

⁴⁶⁴ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁶⁵ HAYTOĞLU, *a.g.m.*, s.4.

⁴⁶⁶ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁶⁷ ÖZÇELİK, *a.g.m.*, s.546.

⁴⁶⁸ Ercan HAYTOĞLU, *Denizli’de Tabaklık*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2006, s.49.

⁴⁶⁹ TÜRKTAŞ, *a.g.m.*, s.27.

⁴⁷⁰ HAYTOĞLU, *a.g.m.*, s.4.

⁴⁷¹ BAYRAKTAR, *a.g.m.*, s.8.

Ankara ve Akşehir'e satılmaktadır.⁴⁷²

1935 yılına kadar Denizli çarşı, istasyon ve şehir arasında bulunan⁴⁷³Debagat haneler sağlık açısından genel halk sağlığı açısından zararlı olduğu gerekçesiyle valilik makamı tarafından şehir dışına taşınması hususunda karar alınmıştır.İstasyon altında modern bir şekilde su tesisatı ile beraber olarak yapılan 60 tan fazla imalathane ve bir fabrika yapılmıştır.Bu işyerlerinin yıllık üretimi 975 bin kilo işlenmiş deridir.İmalathane ve fabrikalarda 70 bin işçi çalışmaktadır.Üretilen malların bir kısmı Denizli'de diğer kalan kısmı ise Aydın, Nazilli, İzmir, Afyon, Isparta, Dinar, Burdur, Konya, Akşehir, Kütahya, Eskişehir, Ankara, Adana, Mersin, Gaziantep, Urfa'ya satılmaktadır.⁴⁷⁴

1942 yılında, savaş dönemi enflasyonundan yararlanarak vergilendirilmemiş büyük kazançlar elde edenlerin servetlerindeki artışların önemli bir bölümünü devlete aktarmak amacıyla, bir kez uygulanmak üzere varlık vergisi kanunu çıkarılmıştır.⁴⁷⁵

Bu kanunla beraber Denizli'de en yüksek oranda Şemsi Terakki Debagat Ve Ticaret Türk Anonim Şirketi için tahakkuk etmiştir. Şirkete tahakkuk eden vergi miktarı 26.260.063 lira olmuş ve şirkete 26.260.063 lira vergi konulmuştur. Şirket varlık vergisi ödemelerinden sonra fazla sarsılmamış ve üretimine devam etmiştir.⁴⁷⁶

1943 yılında Denizli'de 2 fabrika ve 100'e yakın işletme bulunmaktadır. Derini durumuna göre yıllık olarak 2.5 ton üretim yapma kapasitesine sahiptir.⁴⁷⁷Aynı yıl şirketin sermayesi 300.000 Türk lirasına yükseltilmiştir.⁴⁷⁸

1949 Tarihi itibariyle ahilere dayanan dericilik sanatı Denizli'de oldukça gelişmiş bir sanayi koludur. Hindistan, Cava, Seylan, Güney Afrika gibi uzak ülkelerden deri getirilerek işlenmektedir. Bu bağlamda Denizli'de 2 fabrika ve 110 imalathane bulunmaktadır. Tabakçılık elektrikleştirilmektedir. Yüksek kalitede işlenen deriler çevre illere satılır.⁴⁷⁹

1949'da Beş yüz yıllık bir geçmişi olan Denizli'de tabaklık sanatı şehrin kuzeyinde kurulan 300.000 lira sermayeli Şemsi Terakki Debagat Türk Anonim Şirketi, 63 imalathane ile

⁴⁷² Muallim Murat, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁷³ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁷⁴ BAYRAKTAR, *a.g.m.*, s.9.

⁴⁷⁵ TEZEL, *a.g.e.*, s.262.

⁴⁷⁶ HAYTOĞLU, *a.g.e.*, s.51.

⁴⁷⁷ 1943 İzmir Enternasyonal Fuarı Denizli Vilayeti, s.5.

⁴⁷⁸ HAYTOĞLU, *a.g.m.*, s.6.

⁴⁷⁹ TOKER, *Denizli'ye Toplu Bir Bakış*, s.14.

özel sermaye ürünü Ümidi Terakki Debagat fabrikası bulunmaktadır. Manda, sığır köseleleri, taban astarı, vekata, telâtin, sahtiyan, elvan, rogan, uskar, glase üretilmektedir. Türkiye'nin hemen her tarafına satılan bu ürünler yıllık 1.000 ton civarındadır. Ayrıca yıllık kazancı ise 8.000.000 liradır.⁴⁸⁰

D) TARIM

Denizli'nin tarımsal özelliklerinden önce ikliminden kısaca bahsetmek gerekecektir. Denizli ili Akdeniz basıncının etkisi altındadır. İl arazisinin ve dağların denize dik ve paralel oluşları ilin iklimi üzerinde kuvvetli tesir etmektedir. Büyük Menderes nehri vadisi boyunca uzanan dağlar ege denizine dikey olduğundan ege denizini etkisi Sarayköy ve Denizli'ye kadar sokulmaktadır.⁴⁸¹

Coğrafi konum itibarıyla hem batı Anadolu hem de orta Anadolu'nun geçiş kısmında yer alan Denizli'de ne Akdeniz tipi iklim hüküm sürer ne de orta Anadolu'nun karasal iklimi hüküm sürer her iki iklim özelliklerinin ortalama değerlerini taşıyan Denizli'de dört mevsim düzenli olarak yaşanmaktadır.

İl her ne kadar ege ikliminin tesiri altındaysa da arazi durumu bakımından birçok yerlerde sert yayla karakterindedir. Sarayköy ve Büyük Menderes havzasında sıcak iklim yüksek yerlerde ise karasal iklim hüküm sürmektedir.⁴⁸² Deniz seviyesinden 550-1120 m arasındaki yükseltilerde bulunan Tavas, Acıpayam, Çal ve Çivril ilçeleri ve buldan ilçesinin bir kısmında iklim şartları biraz daha sert geçmektedir.⁴⁸³

Sıcaklık değerlerine baktığımız zaman Denizli'de 1933 yılında alınan ortalamaya göre sıcaklık 14.6 derece 1962 yılında alınan ortalama sıcaklık değeri ise 16.9 derecedir. Yıllık ortalama değer ise 15.8 derecedir. En yüksek sıcaklık değeri temmuz ayında en düşük sıcaklık değeri ise ocak ayında görülmektedir. Öte yandan ortalama yüksek sıcaklık 22.1 derece, ortalama düşük sıcaklık ise -4.5 derecedir.⁴⁸⁴ İl aslında iklim itibarıyla üç kısma ayrılmaktadır. Denizli merkez kazası ılıman, Sarayköy, Buldan kazaları ılıman sıcak, Çal, Çivril Acıpayam ve Tavas kazaları ise yayla iklimi özelliği taşımaktadır.

İlin gerek ovaları gerekse yaylaları iklim ve toprak özellikleri bakımından tarımsal

⁴⁸⁰ 1949'da Denizli, s.14.

⁴⁸¹ Denizli İl Yıllığı/1967, s.101.

⁴⁸² TOKER, a.g.e., s.3.

⁴⁸³ Muallim Murat, a.g.e., s.9.

⁴⁸⁴ Ümran E. ÇOLAŞAN, Türkiye İklim Klavuzu, Ankara, 1970, s.194-195.

faaliyete oldukça elverişlidir. Denizli'nin bulunduğu coğrafya çok sulak olduğu için tarımsal faaliyetler oldukça yoğundur. Bahçe tarımının yanında Denizli'de hemen her evin avlusunda sebze bahçeleri vardır.⁴⁸⁵ İlde yetiştirilen hububat ürünü olarak arpa, buğday, akdarı, çavdar, Mısır, kumdarı, pirinç, süpürgearası, yulaf, bakliyat olarak ta bakla, böğrülce, burçak, bezelye, fasulye, mercimek, nohut ve yer fıstığı yetiştirilir. Bunun dışında Denizli'de pamuk, tütün susam, afyon, haşhaş (afyon tohumu), anason, kimyon, pancar, çörekotu, fiğ, patates, soğan, sarımsak yetiştirilmektedir.⁴⁸⁶

Aynı zamanda Akdeniz iklim yapısına uygun olarak meyvecilik ve bağcılıkta Denizli'de yapılmaktadır.⁴⁸⁷ Hatta bağcılık hususunda XIV. Yüzyılda değişik İslam beldelerini dolaşan İbni Batuta adıyla meşhur olan seyyah Denizli'ye geldiği zaman kendisi şehir dışında bağlarda konakladığını ifade etmektedir.⁴⁸⁸

Aynı seyyah kitabında kendilerine bol miktarda meyve ikramında bulunulduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁹ Yani Denizli'de yetiştirilen ürünlerin hemen hemen tamamına yakını daha eski çağlardan kalan ürün çeşitleridir. Ayrıca ürünlerin yetiştirildiği belli başlı yerlere bakacak olursak pamuk üretimi için Denizli, Baklan ve Işıklı Ovaları pamuk üretim merkezleridir. Denizli ve Sarayköy kazalarında pamuk pazarı bulunmaktadır. Yıllık pamuk üretimi 8 milyon kiloya yakındır. Tütün ise merkez köyler ile Çal, Güney ilçelerinde yetiştirilir. Keten tohumunda ise Çal, Çivril, Buldan, Güney ve diğer yerlerde yetiştirilir. Anason üretiminde ise Acıpayam kazasında üretilmektedir. Susamda ise Denizli ve Sarayköy Ovaları'nda yetiştirilir. Buğday yetiştirmede ise deve dişi diye tabir edilen iri taneli buğdaylar Tavas ve Çal Ovaları'nda yetiştirilip Sarayköy ve Denizli pazarlarında satılmaktadır. Arpa ve Çavdarda ise Ankara bira fabrikasına özellikle Çardak arpaları satılmaktadır. Bağcılık hususunda ise Denizli, Buldan ve Güney ilçelerinde en iyi üzümler yetiştirilir.⁴⁹⁰

Öte yandan Denizli'de ekilen arazinin büyük kısmında tahıl ekimi yapılmaktadır.⁴⁹¹ İlde ziraata elverişli 3.871.000 dönüm arazi varsa da bunun ancak bir milyon dönümü ekilmekte ve 1 milyon dönümü de nadasa bırakılmaktadır. İl arazisinin 4.465.000 dönümü ormanlık, 1.295.000

⁴⁸⁵ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.48.

⁴⁸⁶ Niyazi BAYRAKTAR, "Denizli'de İktisadi Vaziyet", *İnanç Dergisi*, Sayı:6, 1937, s.6-7.

⁴⁸⁷ YALÇIN, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁸⁸ Mehmet ŞEKER, "İbn-i Batuta'ya Göre Denizli'nin Sosyal ve İktisadi Hayatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:59, Nisan 1989, s.97.

⁴⁸⁹ ŞEKER, *a.g.m.*, s.96.

⁴⁹⁰ TOKER, *a.g.e.*, s.10-12.

⁴⁹¹ Yurt Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.2154.

dönümü otlak, 1.385.000 dönümü dağlık ve taşlık 210.000 dönümü ise bataklıktır.⁴⁹² Tarım ürünleri çeşitleri ve yetiştirildiği beldelerden sonra şimdi de tarımsal faaliyetlerin sosyal yapıya etkilerini ele alacağız.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında nüfusun tamamına yakının geçimini topraktan sağlamaktaydı. Öyle ki nüfusun % 82'i tarımsal nüfusu teşkil ediyordu. Bunun yanında köyler dışı kapalı para piyasa işlemlerinde % 20'lik gibi küçük bir paya sahip ve aynı zamanda devletle olan ilişkileri vergi ve askerlik dışında açılımı olmayan bir konumdadır.⁴⁹³ 1927 yılında yapılan nüfus sayımında ise durum pek farklı olmayacaktır. Zira on beş yıl savaştan bir devletin sanayisinden bahsetmek mümkün değildir. Gayri safi milli hâsılanın büyük bir kısmının tarımdan elde edildiği ülkede 1923 yılı itibariyle kişi başına düşen gelir ancak 43 dolar civarındadır. Her ne kadar ülke tarımla uğraşsa da üretim ve verimlilik oldukça düşük yöntem ve teknikler ilkel yöntemlerle gerçekleştirilmekteydi.⁴⁹⁴

Nüfus miktarına bakacak olursak 1927 yılı itibariyle tremis kayıtlara göre tarımsal nüfus toplam olarak 69.206 kişidir. Mesleksiz olarak kaydedilen kişi sayısı ise oldukça fazla olup 160.884 kişidir.⁴⁹⁵ Oran olarak ele alacak olursak toplam nüfus 245.048 olarak tespit edilmiş buna göre tarımsal nüfus toplam nüfusun % 28'ini oluşturmaktadır. Öte yandan mesleksiz olarak kaydedilen kişiler ise toplam nüfusun yaklaşık olarak %66'nı teşkil etmektedir. Buradan şunu ifade edebiliriz ki toprakta çalışmayı meslek olarak görmeyen önemli bir nüfus bulunmaktadır. 1929 yılında 455 yerleşim yerinin 445'ini köyler oluşturmaktadır.⁴⁹⁶

Dolayısıyla köyde yaşayan halkın genelde tarımla uğraştığı düşünülürse nüfus da genel olarak tarımsal nüfusu ifade etmektedir. Öyle ki 1927 yılında yazılan kaynakta köylü genel olarak tarımla uğraşmaktadır.⁴⁹⁷

1935 yılı genel nüfus sayımına baktığımız zaman Denizli'de toplam 468 köy bulunmaktadır. Bunun yanında ortalama olarak köylerde yaşayan kişi sayısı 517'dir.⁴⁹⁸ Meslek olarak rakamlara baktığımız zaman tarımda o yıllarda erkek 56.299 kadın ise 59.645 kişinin toprakla geçimini sağladığını görmekteyiz. Bunun yanında kendini mesleksiz olarak kabul edenlerin sayısı da oldukça fazladır. Genel nüfusun yaklaşık % 48'i mesleksiz olarak

⁴⁹² Muallim Murat, *a.g.e.*, s.13.

⁴⁹³ KAŞTAN, *a.g.m.*, s.670.

⁴⁹⁴ KORALITÜRK, *a.g.m.*, s.581.

⁴⁹⁵ T.C.B.İ.U.M., *1927 Genel Nüfus Sayımı*, s.XXXVII.

⁴⁹⁶ KAŞTAN, *a.g.m.*, s.671.

⁴⁹⁷ ŞAKİR, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁹⁸ T.C.B.İ.U.M., *1935 Genel Nüfus Sayımı*, s.36.

kaydedilmiştir.⁴⁹⁹ Oran olarak baktığımızda ise genel toplam nüfusun % 40'ının tarımla uğraştığı görülmektedir.

1940 yılı genel nüfus sayımında ise Denizli toplam nüfusu 285.225 olarak tespit edilmekle beraber bu nüfusun 237.606'ı nahiye ve köylerde yaşamaktadır. Kaza merkezlerinde yaşayan nüfus miktarı ise 47.616'dır.⁵⁰⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki Denizli'de nüfusun önemli bir kısmı % 83'lük gibi önemli bir kısmı nahiye ve köylerde yaşamaktadır. Bu nüfusun önemli bir kısmı da tarımla uğraşmaktadır.

1945 yılı genel nüfus sayımında ise Denizli'nin toplam nüfusu 315.934 olarak tespit edilmiştir.⁵⁰¹ Bu nüfusun 84.636 kişisi tarım veya tarımla ilgili bir işle meşgul olmaktadır. Yine mesleksiz veya mesleği belli olmayan nüfus miktarı da oldukça yüksektir 199.166 kişi olarak kaydedilmiştir.⁵⁰² Oran olarak ele aldığımız zaman toplam nüfusun % 27'lik bir kısmı tarımla meşgul olmaktadır.

1950 yılı genel nüfus sayımına baktığımız zaman Denizli'nin genel nüfusu 340.277'dir. Tarımla meşgul olan nüfus miktarı 161.916 kişi olarak tespit edilmiştir.⁵⁰³ Buna göre Denizli'de oran olarak ifade edecek olursak nüfusun %48'i tarımla uğraşmaktadır.

İl genelinde yıllara göre tarımsal nüfus ve oranlarına baktıktan sonra şimdide ticari örgütlenmeleri ele almamız gerekecektir. Şöyle ki;

T.C.Ziraat Bankası

1863 Yılında kurulan T.C.Ziraat Bankası Denizli'de 1889 yılında şube açmıştır. Fakat Merkezden önce 1884 yılında Sarayköy'de, 1889 yılında ise Buldan'da şube açmıştır. Diğer taraftan Denizli merkez şubesi ile beraber aynı yılda Acıpayam, Tavas ve Çal Şubesi açılmış. 1924 yılında ise Çivril Şubesi hizmete girmiştir.⁵⁰⁴

Osmanlı Devleti'nden devralınan yerli bankaların en büyüğü olan Ziraat Bankası, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında iflasın eşiğinde idi. Hükümet konuyu öncelikli kabul ederek diğer bankalardan sağlanan kredi ve bütçeden sağlanan kaynak ile bankanın sermayesi güçlendirilmiştir.⁵⁰⁵ T.C.Ziraat Bankasına meyvecilik ve zeytincilik teşvik kredisi alımı için

⁴⁹⁹ T.C.B.İ.U.M., *1935 Genel Nüfus Sayımı*, s.336-337.

⁵⁰⁰ T.C.B.İ.U.M., *1940 Genel Nüfus Sayımı*, s.184.

⁵⁰¹ T.C.B.İ.U.M., *1945 Genel Nüfus Sayımı*, s.7.

⁵⁰² T.C.B.İ.U.M., *1945 Genel Nüfus Sayımı*, s.7.

⁵⁰³ T.C.D.İ.E., *1950 Genel Nüfus Sayımı*, s.291.

⁵⁰⁴ KODAL, *a.g.e.*, s.217.

⁵⁰⁵ TEZEL, *a.g.e.*, s.408.

köylü teşvik edilmiştir. Ayrıca, tohum gübre ve arazi işleme gibi çevirme kredileri köylülerin kullanımına açılmıştır. Aynı zamanda kredilerin yerinde kullanımı da denetlenmiştir.⁵⁰⁶

1936 ve 1937 yılında Büyük Millet Meclisi'nde topraksız köylü bırakılmaması yönünde teklifler meclise taşınmış ise de bu kanun önce Atatürk'ün ölümü ardından II. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle ertelenmiş fakat 11 Haziran 1945 yılında "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" meclis tarafından kabul edilmiştir.⁵⁰⁷ Kanun bölgenin özelliğine göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine yetecek miktarda arazi verilmesini öngörmekteydi. Bu araziler en az 30, en fazla 500 dönüm olarak kabul edilmişti.⁵⁰⁸ Bu kanun bağlamında ülke genelinde 1.497.148 metrekare toprak dağıtılmış en az toprak alan bölgeler Marmara ve Ege olmanın yanı sıra Denizli ili bu kanundan en az yaralanan illerin başında gelmektedir.⁵⁰⁹

E) HAYVANCILIK

Tablo 55. Denizli Hayvan Sayımı (1933)

Kazalar	Koyun	Keçi	Tiftik	Deve	Sığır	At ve Kısarak	Manda	Katır	Eşek	Toplam
Merkez	251.500	401.400	800	1.900	111.400	12.400	8.400	750	51.200	839.750

Tablo: 55⁵¹⁰

İlde hayvancılık tarımın temelini teşkil etmektedir. Hayvancılık daha çok yaylalarda yapılmaktadır ve yayla köylüsünün temel geçim kaynağıdır. Aile işletmelerinde hayvancılık gelir getirmesi bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. Hayvan il için tarımsal bir üretim aracı olarak kullanılmaktadır. Tarımla uğraşan nüfus tarıma yatırım yapabilecek imkânlardan yoksun olduğu için hayvanlardan da masrafsız olarak faydalanma yoluna gidilmektedir. İl genelinde yapılan hayvancılıkta temel nokta budur.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Denizli İl Yıllığı/1967, s.245.

⁵⁰⁷ Zeki ÇEVİK, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu Uygulamaları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.682.

⁵⁰⁸ TEZEL, a.g.e., s.383.

⁵⁰⁹ KAŞTAN, a.g.m., s.572.

⁵¹⁰ Muallim Murat, a.g.e, s.13.

⁵¹¹ Denizli İl Yıllığı/1967, s.251.

SONUÇ

Denizli Anadolu'nun güneybatısında, Ege Denizi Bölgesi'nin doğusunda, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri arasında yer alan bir il olarak iç Anadolu ile Ege Bölgesini birbirine bağlayan bir konumdadır. Denizli'nin sahip olduğu bu konum itibarıyla il tarih boyunca farklı uygarlıkların meydana getirdiği kültürel yapı içerisinde sürekli olarak önemli bir merkez halinde günümüze kadar gelmiştir. Denizli bu temel özellikleriyle insan gücünü iyi değerlendirmiş ve Anadolu için her zaman önemli bir yer olmuştur.

Denizli adını kaynağı konusunda tarihin belirli dönemlerinde farklı isimleri kullanan denizli haliyle isminin kaynağı konusunda da farklı görüşleri beraberinde getirmiştir. Tarih boyunca Laodikya, Ladik, Tonguzlu, Tonuzlu, Ladilazıkıyye vb. gibi isimlerle anılan yer hakkında kesin bir kanata varmak mümkün değildir. XVII. Yüzyılda yerleşen bugünkü ismine gelinceye kadar Türkler tarafından dağlarındaki domuzların fazla olmasından dolayı Tonguzlu ismini kullanmışlarsa da bu ismin yanında coğrafi ve doğal yapı içerisinde sularını bol olmasından dolayı Denizli adının kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu isim hiç kuşku yok ki diğer kullanımlarından tamamen farklı olarak ortaya çıkmış olup ses değişiminin dışında yeni bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Denizli'nin Türklerin yerleşmesinden önceki tarihi M.Ö. III. yüzyıla kadar gitmekte ve Likya krallığı Grek, Roma ve Bizans egemenliği altında kalmıştır. Bu dönemde de Denizli her zaman önemli bir yerleşim yeri olarak varlığını devam ettirmiştir fakat Bizans döneminde fazla bir gelişme kaydedememiştir.

Denizli ve çevresinde Türkler ilk kez Malazgirt Meydan Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya gelen Türkmenler tarafından ele geçirilen Denizli 20 yıllık bir dönemden sonra I.Haçlı Seferleriyle tekrar Bizansın eline geçmiştir. Daha sonraki süreçte el değiştiren denizli Selçuklular tarafından bir uç beldesi olarak kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu devleti egemenliğindeki yer bu devletin yıkılmasından sonra Türkmenlerin eline geçmiş ve bu yöreye hakim olan Germiyanogullarına 1289'da bağlı olan İnançoğulları'nın yönetimi altında kalmıştır. Belde Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçinceye kadar 1391 kadar Germiyan oğullarında kalmıştır. Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlıya bağlanan şehir 1402 yılında yapılan savaştan sonra Timur tarafında tekrar Germiyanogulları'na bırakılmıştır. Denizli 1429 yılında tekrar Osmanlıya bağlanmış ve Osmanlı

devletinin İstanbul'u ele geçirmesiyle başlayan süreçte belli bir istikrar kavuşmuştur. Fakat Osmanlı devletini son dönemlerindeki isyanlardan etkilenmiştir. Osmanlı devletinin 19.yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında emperyalist güçlere karşı direnmesi başarısız olmuş ve devle sürekli olarak yaptığı savaşlardan büyük kayıplarla ayrılmıştır. Öyleki en son yapılan I.dünya savaşında yenilen Osmanlı devleti 30ekim 1918 yılında imzaladığı Mondros Mürtarekesi'yle milli mücadele dönemine girmiş bulunmaktaydı. Bu dönemde Denizli özellikle milli mücadele döneminde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle beraber 15 Mayıs 1919 işgalin kötü sonuçlarından hem kendini hem de bölge insanını kurtarma adına ilk olarak Kuva-i Milliye dediğimiz Anadolu insanının düşmana karşı maddi ve manevi gücünü ifade eden ve sonrasında birçok yerde kurulan bir direnişi başlatmıştır. Özellikle müftü Ahmet Hulusi Efendi ve Denizli belediye başkanı ve mutasarrufu başta olmak üzere topyekün bir katılımı Denizli Müdafa-yı Hukuk Redd-i İlhak Cemiyeti kurmuşlardır. Bu süreç içerisinde Denizli'yi sıkıntıya düşüren olay hiç kuşkusuz ki Denizli olayı adı verilen ve o dönem itibariyle ortaya çıkan hadisedir.

M.Kemal Denizli'ye ilk olarak Antalya'ya giderken 6 Mart 1930 tarihinde uğramış ikinci kez ise 5 Şubat 1931 yılında tekrar gelerek bir günlük bir ziyaretten sonra Denizli'yi ve denizlileri takdir ederek ayrılmıştır. Mustafa Kemal'in o dönemde Denizli'yi ziyaretleri kuşkusuz yöre insanı tarafında büyük bir sevinçle karşılanmış ve moral olmuştur. M. Kemal Atatürk'ten sonra da İsmet İnönü Denizli'yi ziyaret etmişlerdir.

İdari olarak Denizli tarih içerisinde ifade ettiğimiz gibi belirli dönemlerde el değiştirmiş Osmanlı Devleti zamanında Kütahya Paşa Sancağı'na bağlı olarak kalmış, 1884 yılında aydın vilayetine bağlanan Denizli 1910 yılında bağımsız mutasarrıfluk haline gelmiştir. 1921 yılına kadar liva olarak devam eden şehir 20 Nisan 1920 yılında kabul edilen kanunla il haline gelmiştir. Fakat istenilen gelişmeyi sağlayamamıştır. Öte yandan 1923 ile 1950 yılları arasında 9 vali bu ilde görev yapmıştır.

Eğitim hususunda ifade ettiğimiz gibi zekâsını çalışma ve bölgenin koşullarına göre iyi kullanan denizli tarih içerisinde de batı Anadolu topraklarında kaldığı için eğitim konusunda temeli olan bir şehirdir. Türlerin eline geçtikten sonra Selçuklu Devleti döneminde Denizli ve Çal'da ilk defa medrese açılmıştır. Beylikler döneminde de gelişme göstermiş. Denizli'de Osmanlı nalı zamanında 32 medrese açılmıştır. Tüm hayatı kuşkusuz etkilediği gibi denizli dede depremler olmaktadır buda eğitimi olumsuz etkilemektedir. XIX. ve XX. yüzyılda eğitimde önemli gelişmeler kaydeden denizliye 67 tane medrese ve eğitim kurumu açılmıştır. Cumhuriyetin ilk

yıllarına baktığımız zaman Denizli’de 245 öğretmen ve yaklaşık 10.000 öğrenci bulunmaktadır.1928 yılında merkez vilayette 2 anaokulu 6 kız okulu, 28 erkek okulu vardır. Öğretmen sayısı 85, kız öğrenci sayısı 662, erkek öğrenci sayısı 1407’dir. Ana mektebi öğrenci sayısı 300’dür. Merkez vilayette 250 mevcutlu bir ortaokul vardır 3 sınıflıdır. Günümüzde Denizli Lisesi olarak biline lise 1933 yılında açılmıştır. Cumhuriyet döneminde köylerde 189,merkezde ise 20 ilkokul bulunmaktadır. Bunun yanında ayrıca 1927 yılında köy muallim mektepleri açılmıştır.

Kuşkusuz eğitimin en önemli ayağını 1932 yılında açılan halkevleri oluşturmaktaydı. Amacı cumhuriyet ve onun kazanımlarını halka anlatabilmektir. Bu amaç doğrultusunda 9 iş koluna ayrılan halkevleri şu bölümlerden oluşmaktadır.1. Dil, Edebiyat, Tarih 2. Güzel Sanatlar 3.Temsil 4. Spor 5. İçtimai Yardım 6. Halk Dershane ve Kursları 7. Kütüphane ve Neşriyat 8. Köycülük 9. Müze ve Sergi Şubesi. Bu her şubenin kendi özelliği içinde belirli planlama dahilinde çalışmaları olmuştur. Bu şubelerle beraber denizli ilini tamamında faaliyet göstermişlerdir. Denizli halk evi 1945 yılında tamamen işlevini yitirmiştir.

Eğitimin önemli bir parçası olan kütüphane Osmanlı zamanında 1859 yılında açılmıştır. Cumhuriyet devrinde ise 1920 yılında direktörlüğü kurulan kütüphane 1924 yılında kurulma çalışmalarına başlamıştır.

Denizlide basın hayatına 1907yılında çıkarılan Hülasa Gazetesi ile başlamıştır.1918 yılında şafak gazetesi çıkmıştır.1920 yılında çıkarılan Kahraman Gazetesi’nin yanında Saz, Söz ve Altınsöz Gazeteleri daha sonraki yıllarda çıkmıştır.1936 yılında denizli lisesi tarafından amaç gazetesi ve aynı yıllarda Babadağ gazetesi çıkmıştır.1942 yılında Yeni Denizli Gazetesi yayınlamıştır. Ayrıca halkevi tarafından çıkarılan aylık inanç derisi 1946 yılına kadar 106 sayı ya ulaşmıştır.

Denizlinin nüfus yapısına baktığımız zaman farklı uygarlıkların ev sahibi olan denizlide farklı milletler de yaşamışlar ve kültürel mirasa katkıda bulunmuşlardır.16 yüzyıl ortalarında denizlinin hane sayısı 712, nüfus miktarı ise 1176’dır.1180’lerde ise bu nüfus un 17.000 civarında olduğunu görmekteyiz. Tarihin her döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Denizli’de Ermeni, Rum, Bulgar, Yahudi kimliğe mensup milletler yaşamışlardır.

Kurtuluş Savaşı’nın başladığı ve mütarekenin imzalandığı günlerde Denizli ve çevresinde 343.542 Türk yaşarken buna karşılık Rumların sayısı sadece 3.184, Ermeniler 557 ve Yahudiler ise 51 kişidir. 1926 yılında ise Denizli’de 243.760 kişi yaşamaktadır. 1927 yılında erkek 110.330,

kadın ise 134.718 toplamda ise 245.048 kişi bulunmaktadır. 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise erkekler 132.872, kadınlar 153.096 toplamda ise 245.918 kişi bulunmaktadır.1940 yılına baktığımız zaman nüfusun 285.225 olduğunu görmekteyiz. Bu nüfus sayımı II. Dünya Savaşı nedeni ile ayrıntılı olarak yapılamamıştır.1945 yılında yapılan nüfus sayımında ise toplam nüfus 315.934 kişi olarak tespit edilmiştir.1950 yılı genel nüfus sayımına baktığımız zaman toplam nüfusun 340.277 kişi olduğunu görülmektedir. Bu nüfus sayımlarına genel olarak baktığımız zaman okuma yazma oranı, cinsiyetler, iş kolları, dinler ve diller, doğum yerleri, medeni hal, sakatlıklar vb. ile ilgili istatistikî veriler elde etmek mümkündür.

Sosyal yaşama ve kültürel öğelere baktığımız zaman denizlide insanlar ülkemizde de olduğu gibi o dönemlerde yani 1923-1950 yılları arasında genellikle tarım kesiminde yoğunlaşmışlardır. Daha sonraki süreç içerisinde farklı meslek grupları olsa bile ağırlık her zaman için tarım sektöründe olmuştur. Öte yandan giyim tarzlarında ise Osmanlı döneminden kalma elbiseler cumhuriyetin ilanından sonra da giyilmeye devam etmiştir. Her ne kadar toplum kılık kıyafetlerini değiştirmeye istekli olmuşsa da bu süreç kadınlarda oldukça zaman almıştır.

Beslenme ve yemek alışkanlıklarında ise genellikle Akdeniz mutfağındaki etkileri görmek mümkündür. Ekonomik seviye ile alakalı olduğunu bildiğimiz beslenme tarzını denizli kendi içerisinde oluşturmuştur. Genellikle kurubaklagil ve teli yemekler ağırlık kazanmıştır.

Düğünlere ve eğlencelere baktığımız zaman düğünlerin genellikle üç gün devam ettiği ve hafta içi yapıldığını görmekteyiz. Düğünlerde ve eğlencelerde yöresel yemeklerin ve ziyafetlerin verildiği bilinmektedir. Ayrıca düğünlerde halk kültürünün en önemli unsuru olan yöresel halk oyunu olan zeybek oyunu mutlaka oynanmaktadır.

Ölüm adetlerinde dikkatimizi çeken husus cenazeden hemen sonra evde yemeklerin yenmesidir. Bu gelenek evde ocağın sönmeyeceği hayata devam edileceğini ifade etmek olmalıdır. Ayrıca ölen kişinin ardından 52. günü davetler verilmektedir. Asker uğurlama büyük bir coşku ve eğlence törenlerine tanıklık etmektedir. Kuraklık aylarında geleneksel olarak yağmur dualarına çıkılmaktadır. Ayrıca Pazaryerlerinin kurulduğu beldelerde pazara başlamadan önce tüm herkes aynı anda Pazar duası etmektedirler.

Sportif faaliyetlere baktığımız zaman denizlide özellikle güreşin bir gelenek halini aldığını görmekteyiz. Bunun yanında ata sporlarımızdan ciriot oyunları da önemli etkinlikler arasındadır.

Sosyal hizmetlere baktığımız zaman sağlık konusunda cumhuriyetin ilk yıllarında sıkıntılı olduğu ortadadır. Ekonomik olarak tarıma dayanan bir toplumda Denizli halkı yeterli sağlık

hizmeti alamamıştır. Sağlığın her konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Hemen her kurumda devletin imkânları yetersiz olduğu için halkın desteğini görmemiz mümkündür. Sağlık hususunda özellikle çevre sağlığında yetersizlikler göze çarpmaktadır. Sulak bir yer olması nedeni ile su yolu ile hastalıkların yayılması daha kolay olmuştur.

Ekonomik olarak ta Denizli özellikle antik devirden bu yana tekstil konusunda ciddi mesafeler kat etmiştir. Bunun yanında özellikle şehir içinde yer alan çaylardan kurulu un fabrikaları cumhuriyet döneminde önemli ekonomik girdiler sağlamıştır. Ayrıca kökü ahilik teşkilatına dayanan dericilik sanatı Denizli’de ekonomik faaliyetler arasındadır. Tabili tarımsam faaliyetler 1923-1950 yılları arasında her zaman ön planda olmuştur. Buna bağlı olarak ta hayvancılık gelişme göstermiştir.

KAYNAKÇA

- AKA İsmail, *Timur ve Devleti, Atatürk Kültür*, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- AKÇA F. Akçakoca, *Küçük Denizli Tarihi*, Salih Kitapçioğlu Yayınevi, Denizli, 1945.
- AKYÜZ Yahya, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.
- AYDOĞDU H.Hüseyin, *Kızılıhisar Tarihi*, Muğla Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., Muğla, 1979.
- AKAN Rıza, "Denizli'de Dokumacılık", *İnanç Dergisi*, Sayı:67, 1942.s.2-3.
- AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-2*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AKER M. Şefik , *İstiklal Harbinde 57.Tümen ve Aydın Milli Cıdalı*, Askeri Macmua, Cilt I.,Sayı:104, Ankara, 1937.
- AKŞİT Ahmet , "Halkevi", *İnanç Dergisi*, Sayı:20, 1938. s.33-40.
- _____, *Denizli Memleket Hastanesi*, Denizli, 1944.
- ALİ Vehbi, *Acıpayam*, Ankara Çankaya Matbaası, Ankara, 1951.
- ALPTEKİN Mahmut, "Denizli İlinin Düşünce ve Kültür Hayatı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri, Denizli 27-30 Eylül 1988*, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989. s.130-140.
- ARMAOĞLU Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Tise Matbaası, Ankara, 1988.
- ARSLANOĞLU İbrahim, "Türk Esnaf Teşkilatının Kuruluşu ve Denizli", *Merkezefendi Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 27-29 Haziran 1988*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:1, Şafak Basım-Yayım Limited Şirketi, Manisa, 1989. s.156-160.
- ARTAM Osman Nuri, "Sağlık Öğütleri Serisinden", *İnanç Dergisi*, Sayı: 10, 1937. s.7-8.
- _____, "Sağlık Öğütleri Serisinden", *İnanç Dergisi*, Sayı: 9, 1937.5-6.
- ATLI Kemal , "Denizli Vilayeti Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri ve Birlik Kooperatifi", *İnanç Dergisi*, Sayı: 80, 1943. s.27-29.
- AYDIN Mithat, "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt I, Denizli, 2007.s.456-472.
- Babadağ Gazetesi*.
- BAŞYİĞİT Türkan, "Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002. s.687-696.

BAYKARA Tuncer, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri 27-30 Eylül 1988*, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989. s.9-15.

_____, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

_____, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Baskı:2, Ankara, 2000.

_____, *Denizli Tarihi İkinci Kısım (1007-1429)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969.

BAYRAKTAR Niyazi, “Denizli’de İktisadi Vaziyet”, *İnanç Dergisi*, Sayı:6, 1937. s.5-9.

_____, “Sanayi Vaziyet, Dokumacılık”, *İnanç Dergisi*, Sayı:7, 1937. s.4-10.

BAYRAKTAR O., “Cumhuriyet Verimi”, *İnanç Dergisi*, Sayı:8, 1937.s.15-18.

BOZKURT Hikmet, *Ege Kültüründen Yapraklar*, Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi, İzmir, 1952.

CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev: Erol ÜYEPAZARCI), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

CİNGÖZ SANTUR Meltem, “Denizli Evlenme Geleneklerinin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. II, Denizli, 2007. s.436-442.

ÇEVİK Zeki, “Cumhuriyet Türkiye’inde Toprak Reformu Uygulamaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, Balkan Ciltvi, Ankara, 2002. 677-687

ÇÖLAŞAN Ümran E., *Türkiye İklim Klavuzu*, Ankara, 1970.

DAĞDEVİREN Ali Fuat , “Denizli’deki Dokumacılıkta Birlik, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004. s.13.

DARIVERENLİ Ali Ulvi, “Arife Günlerinde Kabir Ziyareti”, *İnanç Dergisi*, Sayı:92-93, 1944. s.10.

_____, “Bağa Göçme”, *İnanç Dergisi*, Cilt 5, Sayı:55, 1941. s.7-8.

_____, “Eski Bayramlar”, *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:57, 1941. s.7-8.

_____, “Sünnet Düğünü”, *İnanç Dergisi*, Sayı:67, 1942, s.12.

_____, “Tabaklarda Peştamal Kuşanma”, *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı:49, 1941. s.16-17.

_____, “Ölüm Adetleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:60, 1942, s.12.

Denizli İl Yıllığı/1967, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.

Denizli İl Yıllığı/1973, Cumhuriyetin 50.Yılında Denizli, Ayyıldız A.Ş. Basımevi, Ankara, 1973.

Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü, *Denizli’de Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim*, İl Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Denizli, 1998.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi, “Anadolu Türk Devletleri Maddesi”, Cilt. VIII, Çağ Yayınları, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1992.

DÜGER İlhan, “Cumhuriyet Döneminde Türk Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt: IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. 271-338.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Anadolu-Suriye-Hicaz (1671-1672), Cilt IX, İstanbul Devlet Matbası, İstanbul, 1935.

GÖÇGÜN Önder, “Denizli’den Yetişen Değerler”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:15, 2007. s.26-34.

GÖKÇE Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazikiyye (Denizli) Kazası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:23, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

GÜNEŞ İhsan, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eskişehir, 1997.

GÜNEŞ Müslime, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Denizli”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt I, Denizli, 2007. s.661-669.

GÜNEY Süzan, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı:16, 1938. s.9-11.

HAYTOĞLU Ercan , “Denizli’nin İlk Şirketlerinden Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Türk Anonim Şirketi”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:8, 2005. s.2-10.

_____, *Denizli’de Tabaklık*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2006.

HAZNEDAROĞLU A.Rifat , “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayfa:11, 1938s. 9-10..

HAZNEDAROĞLU A.Rifat, “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, Sayı:12, 1938.s. 6-7.

http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf (Erişim:04 Nisan 2008)

İŞİK Tahsin Saygun, “Aydın Olayları”, *İnanç Dergisi*, Sayı: 60-65,1942. s.15.

İHSANOĞLU Ekmelettin , “Osmanlı Eğitim ve Müesseseleri”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt: I, Feza Gazetecilik Anonim Şirketi, İstanbul, 1999.

İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi, “Denizli Maddesi”, Cilt. I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984.

İNAN Süleyman, “Denizli’de Nüfus Gelişimi”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:4, 2004. s.10.

_____, “Denizli’nin Eski Dergilerinden Biri İnanç Dergisi 1937-1946”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004. s.10-12.

_____, “Denizli Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı: 9, 2006.s.20-24.

İNCEOĞLU Faruk, “Denizli’de Değirmenler”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:1, 2004. s.14-17.

İslam Ansiklopedisi, “Denizli Maddesi”, Cilt. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988. s.527-531.

KAPTAN Şükrü Tekin, *Denizli’nin Halk Kültürü Ürünleri*, Cilt: I, Baskı.1, Yenigün Ofset Matbaacılık, Denizli, 1988.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Baskı:2, T.C.Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.

KAŞTAN Yüksel, “Tarım Faaliyetlerinin Denizli’de Cumhuriyet Tarihi Gelişimi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007. s.671-676.

KELEŞ Zülal, “1923-1945 Yılları Arasında Denizli’ye İç ve Dış Göçler”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür ve Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007. s.290-301.

Kemal ŞAKİR, *Tarihi, Coğrafi, İstimai, Sıhhi, İktisadi Noktai Nazardan Denizli*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1928.

KODAL Tahir, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, No.4, Ankara, 2007.

KORALITÜRK Murat, “Türkiye Ekonomisi (1923-1960)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002. s.581-596.

KOVANLIKAYA ERGİN Çağlayan, “Halk Kültürü Öğeleri Türküler ve Manilerde Denizli İlinin Sosyal ve Kültürel Yapısı”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt II, Denizli, 2007. s.423-430.

KÖSTÜKLÜ Nuri , “Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Denizli Hadiseleri”, *Milli Mücadele’de Denizli ve Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu 24-25-26 Haziran 1992*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:2, Denizli, 1992. s.70-73.

_____, *Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.66.

KÜÇÜKA Necip Ali, “İnanç”, *İnanç Dergisi*, Sayı:1, 1937. s.1-2.

MALAY Hasan, “Antik Devirde Denizli Yöresinde Ekonomik Durum”, *Denizli Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Denizli, 27-30 Eylül 1988*, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989, s.295-298.

Muallim Murat, *Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler*, Denizli Vilayet Matbaası, Denizli, 1933.

O.BAYRAKTAR, “Sihhat İşleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:8, 1937. s.15-19.

ORAN Halil, *Atatürk Denizli’de*, Cumhuriyetin 50.Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları, No:2, Denizli, 1974.

Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, Cilt.VI., İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş., İstanbul.

ÖNDER Mehmet, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

_____, “Fotoğraf”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, 2004,s.20-21.

ÖNEN Coşkun, “Memleket Hastanesi”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:6, 2005. s.10-14.

ÖZBAŞ Kadri, “20 yılda Denizli’de Spor”, *İnanç Dergisi*, Sayı:80, 1943. s.31-33.

ÖZÇELİK Ayfer, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt II, Denizli, 2007. s.539-548.

ÖZDİL Ata Lütfi , “20 yılda Denizli’nin Yayın ve Basım İşleri”, *İnanç Dergisi*, Sayı: 80, 1943. s.49-50.

_____, “Evimizin Köy Gezileri”, *İnanç Dergisi*, Sayı:18, 1938. s.8-9.

Özgül Yayınları, *İlimiz Denizli*, Dinçer Yayın Dağıtım, Eramat Matbaacılık, Isparta, 1993.

ÖZKAN Ahmet Fuat, *İlimiz Denizli*, Baskı 3, Özlem Kitabevi, Denizli, 1987.

ÖZKAYA Yücel, *Milli Mücadele’de Ege Çevresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, No:1619, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.

_____, *Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Sayı: 414, Ankara, 1981.

ÖZPINAR Yahya, “Denizli İl Merkezi ve Yakın Çevresinde Oluşan Depremler”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, Haziran, 2004. s.9.

- ÖZTÜRK Adil Adnan, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkiler İlk Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007. s.311-325.
- ÖZTÜRK Cemil, *Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, No:1310, İstanbul, 2005.
- ÖZYILMAZ Ahmet, “Denizli’de Güreşin Kısa Tarihçesi”, *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:4, 2004. s.12.
- PERTEV N., “Denizli’nin Eski Ramazanları”, *İnanç Dergisi*, Cilt:4, Sayı:45, 1940. s.21-24.
- SARAÇOĞLU Burhan, “Denizli’de Arife”, *İnanç Dergisi*, Cilt:5, Sayı: 44, 1940.s.17-18.
- _____, “Mecmuanın Adını Niçin İnanç Koyduk?”, *İnanç Dergisi*, Sayı:11, 1937. s.3-4.
- SARIKAYA Mustafa, *Denizli İli Coğrafyası*, Öğretmenler Derneği Yayınları, No:4, Hepak Matbaası, İzmir, 1959.
- SARIKOYUNCU Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- SAVCI Selahattin, “İsmet İnönü Lisesi’nin Tarihçesi”, *İnanç Dergisi*, 1943, Sayı:80. s.47-48.
- SAYDAM Abdullah, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt: VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s.529-576.
- SÜGÜR M., “Sinekler ve Zararları”, *İnanç Dergisi*, Sayı:15, 1938. s.8-12.
- Kemal ŞAKİR, *Tarihi, Coğrafi, İştimai, Sıhhi, İktisadi Noktai Nazardan Denizli*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1928.
- ŞEKER Mehmet, “İbn-i Batuta’ya Göre Denizli’nin Sosyal ve İktisadi Hayatı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:59, Nisan 1989. s.94-102.
- ŞEMSİOĞLU Cevdet, *20.Yüzyıl Başlarında Denizli*, HM Matbaacılık, Denizli, 2004.
- ŞİMŞEK Celal, Cengiz BEKTAŞ, *Anadolu’nun Altın Kenti Laodikeia*, Denizli, 2001.
- T.C.B.İ.U.M., 1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929.
- T.C.B.İ.U.M., 1935 Genel Nüfus Sayımı*, Mehmet İhsan Basımevi, Neşriyat Sayısı:75 Ankara, 1937.
- T.C.B.İ.U.M., 1940 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, No:158, Ankara, 1941.
- T.C.B.İ.U.M., 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Cilt.65, Ankara, 1950.
- T.C.D.İ.E., 1950 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1961.

T.C.D.V., *Türkiye'nin Parlayan Yıldızı Denizli*, Neşa Ofset ve Ambalaj Sanayi ve Ticaret A.Ş., İzmir, 1998.

TANYU Hikmet, "Denizli ve Çevresindeki Manevi Halk İnançlarına Genel Bir Bakış", *T.C.D.V., Denizli Kültür Değerleri 2001*, İl Kültür Müdürlüğü, Deha Matbaa, Denizli, 2001. s.122-124.

TANYU Hikmet, "Denizli ve Çevresindeki Manevi Halk İnançlarına Genel Bir Bakış", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989. s.102-105.

TARTILACI M. Kemal, *Ben Denizlili İsem...*, Baskı.3, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları:1, Denizli, 1993.

TEZEL Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Baskı.V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, No:16, İstanbul, 2002.

TOKER Tarhan, *Denizli İli Kültür Hayatı*, Yeni Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1992.

_____, *Denizli Sağlık Tarihi*, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği Yayınları, No: 1, Yenigün Ofset Matbaacılık, Denizli, 1986.

_____, *Denizli'ye Toplu Bir Bakış*, Yeni Basımevi, Yurt İncelemeleri, No:1, Denizli, 1949.

_____, *Ekonomik Denizli*, Endüstri Basım ve Yayınevi, İzmir, 1969.

_____, *Her Yönüyle Denizli İli ve Denizli Kılavuzu*, Turizm Derneği Yayınları, No:4, Denizli, 1984.

TOPRAK Metin, "Osmanlı'dan Devreden Kriz Potansiyeli ve Tek Parti Dönemi Ekonomik Krizleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, Balkan Ciltvi, Ankara, 2002. s.598-612.

TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, Baskı.5, İstanbul, 1996, s.298.

Türkiye Cumhuriyeti Denizli Valiliği, *Denizli Kültür Değerleri 2001*, İl Kültür Müdürlüğü, Deha Matbaa, Denizli, 2001.

TÜRKTAŞ Metin, "Denizli'de Debbaglık (Tabaklık-Dericilik)", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı:2, 2004. s.26-28.

TÜTENK Ahmet Akif, "Denizli'de Maarif'in İnkişafı", *İnanç Dergisi*, Sayı: 102, Denizli, 1946. s. 1-7.

_____, *Milli Mücadelede Denizli*, Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yayınları, No:1, İzmir, 1949.

UYAR Hakkı, “Tek Parti Döneminde Denizli’de Siyasal Hayat”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt. I, Denizli, 2007. s.561-579.

ÜLKER Necmi, “20.yy Başlarında Denizli Sancağı”, *Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 27-29 Haziran 1988*, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, No:1,Şafak Basım-Yayım Ltd.Şti., Manisa, 1989. s.165-170.

VARLIK M. Çetin, *Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.288, Ankara, 1974.

YALÇIN Osman, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1981.

_____, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1960.

YALÇIN Osman Şiar, *Denizli*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1974.

YAVUZ Kerim, “Denizli ve Çevresi Manilerinde İnsan ve Dini İnanç”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 27-30 Eylül 1988, Denizli Valiliği Yayınları, Bilal Ofset Matbaası, Denizli, 1989. s.232-239.

Yeni Denizli Gazetesi.

YILMAZ M.O., “Denizli Maarif İşleri”, *Büyük Modern Türkiye Dergisi*, Sayı: 42, Mart 1957. s.23-26.

YILMAZ M. Orhan, “Batı Anadolu Şehirleri Arasında Denizli’nin Mevkii ve Belediye Çalışmaları”, *Büyük Modern Türkiye Dergisi*, Sayı:42, Mart 1957. s.17-21.

YİĞİT Ali Ata, “Köy Enstitüleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt. XVII, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002. s.446-454

Yurt Ansiklopedisi, “Denizli Maddesi”, Cilt III, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1982.

1943 İzmir Enternasyonal Fuarı Denizli Vilayeti, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1943.

1949’da Denizli, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1948.

1950 İzmir Enternasyonal Fuarında Denizli, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1950.